

**MYKOLA VEGESH, IHOR VEGESH,
MYKOLA PALINCHAK, JÁN HOLONIČ**

**CARPATHIAN UKRAINE IN CENTRAL EUROPEAN
POLITICAL CRISIS ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR
(1938-1939)**

**КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ПОЛІТИЧНІЙ КРИЗІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1938-1939 РР.)**

FAIRMONT 2020

**MYKOLA VEGESH, IHOR VEGESH,
MYKOLA PALINCHAK, JÁN HOLONIČ**

**CARPATHIAN UKRAINE IN CENTRAL EUROPEAN
POLITICAL CRISIS ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR
(1938-1939)**

**КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКІЙ
ПОЛІТИЧНІЙ КРИЗІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЙ ВІЙНИ
(1938-1939 РР.)**

FAIRMONT 2020

CARPATHIAN UKRAINE IN CENTRAL EUROPEAN POLITICAL CRISIS ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR (1938-1939)

© Автори:

Вегеш М., Вегеш І., Палінчак М., Голонич Я. Карпатська Україна в центральньо-європейській політичній кризі напередодні Другої світової війни. Фермонт, США, 2020, 272 с.

Рецензенти:

Задорожний Володимир Євгенович – доктор історичних наук, професор (Ужгород)

Марчук Василь Васильович – доктор історичних наук, професор (Івано-Франківськ)

Ситник Олександр Миколайович – доктор історичних наук, доцент (Мелітополь)

Кількість сторінок: 290 с.

Примірники: 250 шт

Видавець:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Рік: 2020

Видання: перше

ISBN 978-1-953260-04-8

У монографії на основі величезного масиву архівних і опублікованих джерел, використання останніх здобутків української та зарубіжної історіографії, робиться спроба комплексно міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років ХХ століття (Мюнхенська конференція, конференція в Комарно, Віденський арбітраж, антиукраїнська і античехословацька діяльність проугорських сил, напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття, що свідчило про початок «гібридної війни» проти молоді автономної держави).

© Вегеш М., Вегеш І., Палінчак М., Голонич Я., 2020

© Authors:

Vegesh M., Vegesh I., Palinchak M., Holonych J. Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of the Second World War. Fairmont, USA, 2020, 290 p.

Reviewers:

Zadorozhny Volodymyr Yevhenovych - Doctor of Historical Sciences, Professor (Uzhhorod)

Marchuk Vasyl Vasyliovych - Doctor of Historical Sciences, Professor (Ivano-Frankivsk)

Sytnyk Oleksandr Mykolayovych - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Melitopol)

Number of pages: 290 s.

Copies: 250 pcs

Publisher:

Academic publishing Fairmont

Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA

Year: 2020

Edition: first

ISBN 978-1-953260-04-8

The monograph, based on a huge array of archival and published sources, uses the latest achievements of Ukrainian and foreign historiography, attempts to comprehensively international position of Carpathian Ukraine in the late 30s of the twentieth century (Munich Conference, Komarno Conference, Vienna Arbitration, anti-Ukrainian and anti-Czech , attacks by Hungarian and Polish terrorists on the settlements of Transcarpathia, which indicated the beginning of a "hybrid war" against the young autonomous state).

© Vegesh M., Vegesh I., Palinchak M., Holonič J., 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ВІД АВТОНОМІЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	8
КАРПАТСЬКА УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ВІД МЮНХЕНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ДО ВІДЕНСЬКОГО АРБІТРАЖУ.....	27
УГОРСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ ТЕРОРИСТИ В.....	46
КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ.....	46
ДІЯЛЬНІСТЬ УГОРСЬКОЇ АГЕНТУРИ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ.....	64
НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕХОДИ ПОЛЬСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬ-КОГО КОРДОНУ І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.....	84
МІЖНАРОДНА ПІДТРИМКА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	105
ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ.....	105
ТРАГЕДІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ І КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	124
ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ-ГУЗАР (1902-1939): СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	136
ВИСНОВКИ.....	168
АВГУСТИН ВОЛОШИН І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.....	172
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ.....	172

ВСТУП

Утворення Карпато-української держави – результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, не можемо не вказати, що короткочасне існування автономного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті – складовій її частині, зокрема. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття вибороло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками.

З'ясування цих, та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі Карпатської України в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни заслуговує спеціального дослідження. Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель.

Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча не варто його ідеалізувати. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краю, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім карпатським народом.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А. Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на заступництво Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. З'ясування цієї проблеми має незаперечне науково-пізнавальне значення. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української еміграції, викликавши здивування в цілому світі, здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Актуальність даного дослідження полягає також у необхідності розвінчування тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України. Вони всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що мали тут місце в 1918–1919 рр. і, особливо, наприкінці 30-х років, роблять спробу довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані джерельні матеріали ряду вітчизняних і зарубіжних архівів аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що Карпатська Україна була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних і внутрішніх факторів.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від вересня–жовтня 1938 р., коли політичні сили Закарпаття активізували свою діяльність в боротьбі за автономні права і незабаром їх здобули, до кінця березня 1939 р. – проголошення незалежності Карпатської України та початковий період окупації краю військами гортистської Угорщини. Для того, щоб простежити закономірність і систематичність тих чи інших процесів (діяльність угорської іреденти в Закарпатті), робиться екскурс в минуле. У 1938–1939 рр. український народ Закарпаття в черговий раз переконався, що тільки незалежна Україна може бути гарантом безпеки краю. Виходячи з цього, незаперечним буде твердження, що існування Карпатської України як автономної, а згодом і незалежної держави, прискорило процес возз'єднання всіх українських земель в єдиному державному механізмі.

Спроба дати відповідь на вищеназвані проблемні питання дає можливість заповнити суттєву прогалину в історії України, дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки проблем вітчизняної історії.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ВІД АВТОНОМІЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

8 травня 1919 р. Центральна Руська Народна Рада прийняла в Ужгороді рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Цим актом була виконана вимога американських русинів, які 18 листопада 1918 р. на своїх зборах у Скрентоні висловились за включення краю до складу Чехословацької Республіки. 18 листопада 1919 р. І. Брейха був призначений тимчасовим адміністратором Закарпаття. Згідно з «Генеральним Статутом» чехословацький уряд зобов'язувався надати Підкарпатській Русі, як тоді називали наш край, найширші автономні права.

Празький уряд постійно зволікав з виконанням своїх обіцянок, мотивуючи тим, що закарпатці, мовляв, ще не «дозріли» до самостійного життя. Перший етап автономії був реалізований тільки 8 жовтня 1938 р. Це була перемога всіх політичних сил краю, як русофільського, так і українського напрямів, які протягом всього міжвоєнного періоду активно боролися за автономні права. Кінець вересня 1938 р. слід розцінювати як вирішальний момент у взаємовідносинах вищеназваних напрямків. Необхідно відзначити, що ще 2 вересня 1938 р. представники русофілів і народовців підписали декларацію, на яку чехословацький уряд не відреагував. Вимоги, які оголосив Е. Бачинський, передбачали приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі, надання фінансової допомоги верховинським округам і персональну заміну представників в урядових установах¹.

21 вересня 1938 р. в Празі відбулися переговори, в яких взяли участь Е. Бачинський, І. П'єшак, П. Коссей, С. Фенцик, А. Бродій, Ю. Фелдешій, П. Жидовський, Ю. Ревай. Всі вони були депутатами Чехословацького парламенту². Тоді ж Закарпаття відвідала делегація американських русинів у складі І. Попа, І. Янчишина і О. Геровського, яка «мала допомогти парламентарним представникам обох груп вирішувати актуальні політичні проблеми краю. Делегація, однак, не представляла Американських Русинів греко-католиків, які становили більшість русинів в США»³. Саме тому ця делегація не виконала поставлених на неї завдань.

На початку жовтня 1938 р. переговори між представниками двох напрямків були відновлені з метою створення автономного уряду Підкарпатської Русі. На засіданні 7 жовтня 1938 р. була прийнята постанова про те, що членами уряду можуть бути тільки депутати празького парламенту й сенату. Необхідно погодитися з твердженням В. Шандора, що це було зроблено «з розрахунком

¹ Разгулов В. Дело №148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 152.

³ Там само. С. 151.

забезпечення успіху в уряді, бо москвофіли переживали»⁴. Того ж дня представники русофільського блоку запропонували проект децентралізації державної і виконавчої влади, який складався із восьми пунктів. 8 жовтня в Ужгороді була створена Національна Рада Підкарпатської Русі, до якої ввійшли Й. Камінський, В. Гомічков, М. Демко (Центральна Руська Народна Рада), А. Волошин, Ю. Брацайко, Д. Німчук (Перша Українська Народна Рада), А. Бродій, Ю. Фелдешій (Автономно-Землеробський Союз), Е. Бачинський, П. Косей (Республіканська Землеробська партія), С. Фенцик (Руська Національно-Автономна партія), Ю. Ревай (Соціал-Демократична партія), І. П'ещак (Автономно-Землеробський Союз Пряшівщини), П. Жидовський (Республіканська Землеробська партія Пряшівщини)⁵. Отже, до складу Національної Ради Підкарпатської Русі ввійшли представники всіх основних політичних сил краю.

На першому засіданні Ради був прийнятий Меморандум, який закінчувався вимогою негайно прийняти закон про Підкарпатську Русь. 8 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Чехословаччини Я. Сирови звільнив з посади губернатора краю К. Грабаря і призначив І. Парканія. Останній в черговий раз наголосив на головних вимогах Національної Ради Підкарпатської Русі. Тим часом представники двох напрямів обговорювали кандидатури на посади міністрів Підкарпатської Русі. Ю. Ревай запропонував запросити по троє членів з обох рад. Пропозицію прийняли. Українську делегацію очолив А. Волошин, москвофільську – Й. Камінський.

На спільній нараді Руської і Української Центральних народних рад були підготовлені пропозиції щодо складу майбутнього уряду Підкарпатської Русі: «На нарадах одноголосно було рішено: домагатись для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала Словаччина на основі вимон, долучених до цього протоколу. Дальше одноголосно було рішено запропонувати на прем'єр-міністра й на міністра народної освіти Андрія Бродія, на міністра внутрішніх справ др-а Едмунда Бачинського, міністра судівництва др-а Івана Пещака, міністра комунікації, то є: залізниць, пошти і публічних робіт, – Юліяна Ревая, міністра здоров'я і соціальної опіки о. Августина Волошина, міністра економічних справ др. Степана Фенцика. Постановлено вимагати від чехословацького правительства без відкладного сповнення цих домагань»⁶.

11 жовтня 1938 р. сформувався перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А. Бродій – лідер русофільського напрямку в краї. Міністрами були

⁴ Там само. С. 152.

⁵ Разгулов В. Дело №148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 60-61.

призначені Е. Бачинський і Ю. Ревай⁷. Слідом за ними міністерську посаду зайняв С. Фенцик, а А. Волошин та І. П'єщак стали державними секретарями. До першого автономного уряду ввійшло четверо представників русофільського і двоє – українського напрямку. Необхідно погодитися з думкою сучасних дослідників, що співвідношення два до одного на користь представників русофільства, реально відображало співвідношення між двома головними політичними силами в краї⁸.

Призначення А. Бродія прем'єр-міністром теж не стало несподіванкою, бо очолюваний ним напрям займав домінуюче становище в суспільно-політичному житті Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Необхідно також констатувати, що Автономно-Землеробський Союз (далі – АЗС), очолюваний А. Бродієм, від початку свого утворення в 1923 р., постійно на перший план висував головне політичне завдання – здобуття автономії, що було чітко зафіксовано як в програмі, так і в назві партії. У своїй статті «Ми, автономісти, будемо нову вільну автономну Підкарпатську Русь», опублікованій у 1935 р., А. Бродій писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкарпатська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдасться нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по природньому праву»⁹.

АЗС, очолюваний А. Бродієм, різко зростав у кількісному відношенні. Наприкінці 30-х років він нараховував від 5 до 7 тисяч членів. Із року в рік зростав авторитет АЗС серед населення краю. Так, наприклад, під час виборів у парламент Чехословаччини в 1924 р. АЗС одержав 21161 голос (8,4% від усіх виборців), в 1925 р. – 28799 голосів (11,6%), в 1929 р. – 48509 голосів (18,2%), в 1935 р. – 44982 голоси (13,9%)¹⁰.

А. Бродій користувався авторитетом навіть серед частини виключно українського населення гірських районів. Синевирський священик (округ Волове) Ф. Горват в листі до власника «руської» друкарні Ю. Фелдешія захоплено писав про виступ Бродія у своєму рідному селі: «Наш народ, будучи доволі насичен пустими обіцянками, а притом воодушевлений річчю депутата пана Андрея Бродія у нашом селе, до того взволновался, что на днях заявили публично на

⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1.

⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 79.

⁹ Разгулов В. Дело №148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января, 26 сентября, 30 августа.

¹⁰ Там само.

собранію соц. дем. посланця Ф. Ревая: «Ми уже жадних чеських партій не потребуємо, ай будеме ся держати автономно-земледельческого союза»¹¹.

Автономний уряд А. Бродія провів три засідання (15, 18, 22–23 жовтня 1938 р.). На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті і затверджені основні органи управління, які склалися із 9 міністерств, було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь завезено із Румунії 170 вагонів кукурудзи. На другому засіданні С. Фенцик прозвітувався про пророблену роботу під час переговорів по встановленню кордону із Словаччиною, а Ю. Ревай зробив доповідь про заборону вивозу державного і приватного майна з території краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною тощо. В центрі уваги третього засідання була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті, зокрема, обговорювалося питання про розумне відреагування на угорський ультиматум щодо південних територій краю.

З ініціативи А. Бродія була створена комісія, до якої ввійшли відомі закарпатські вчені П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич, перед якими ставилося завдання науково довести, що Закарпаття – русинська земля і цим самим «парировать мадыарские требования»¹². 23 жовтня 1938 р. відбулося продовження третього засідання уряду А. Бродія, на якому прийняли рішення: «Область руських на півдні Карпат, відзначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілість і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення по демократичним принципам: всенародним голосуванням»¹³. 22 жовтня 1938 р. кореспондент львівської газети «Діло» – органу УНДО Галичини – Р. Голіян взяв інтерв'ю у А. Бродія¹⁴. А. Бродій і керівництво АЗС вели подвійну гру, орієнтуючись на Угорщину, що викликало незадоволення представників українського напрямку. Газета «Нова свобода» звинувачувала А. Бродія у сприянні антиукраїнським виступам. Прем'єр-міністр запевняв, що провокації будуть припинені, однак вони продовжувались. Мали місце випадки застосування сили¹⁵.

¹¹ Особистий архів о. Феодосія Горвата.

¹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3.

¹³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 3..

¹⁴ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.

¹⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 30.

Досить швидко з'ясувалося, що А. Бродій вже тривалий час працював на Угорщину під кличкою «Берталон»¹⁶. Чехословацька контррозвідка уважно слідкувала за діяльністю А. Бродія. Начальник Президії поліцейського управління в Ужгороді Герр ще 4 січня 1933 р. доповідав Президії крайового управління Підкарпатської Русі, що «редактор Бродій має великі зв'язки з закордоном., він постійно зустрічається з представниками угорських опозиційних сил в Ужгороді»¹⁷. У шифрованій телеграмі міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорському послу в Празі Я. Ветштейну давалися інструкції для А. Бродія: «... попередьте Берталана, щоб він ні в якому разі не піддавався обіцянкам чехів і цілком стояв на попередніх позиціях, тобто на самовизначенні з плебісцитом. Особливо зверніть його увагу на те, що якщо вони не приєднаються до нас, то в такому випадку складуться несприятливі для них економічні умови. Якщо ж вони приєднаються до нас, то ці питання можна буде вирішити в дружньому дусі, із врахуванням їх інтересів. Плебісцит за автономію в межах угорської держави – це єдине розумне рішення для русинів... Якщо з яких-небудь причин виникнуть труднощі у відстоюванні цієї позиції, то Берталан при всіх обставинах повинен прийняти в Пешт»¹⁸

17 жовтня 1938 р. Ю. Ревай попередив міністра закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковського про зв'язки А. Бродія з Угорщиною. Внаслідок цього празький уряд заборонив А. Бродію виїзд в Будапешт для переговорів з Угорщиною. Міністр внутрішніх справ ЧСР Я.Черний твердив, що відомості з нарад міністерської ради потрапляють до угорського посольства в Празі¹⁹. Чехословацький уряд звинуватив А. Бродія в порушенні «Закону про охорону республіки» і його заарештували. 26 жовтня 1938 р. бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «у Бродія найшли мапу Карпатської України, на якій він сам розділив половину мадярам, а половину полякам та багато грошей»²⁰. Одразу ж після арешту А. Бродій оголосив голодування. У тюрмі його відвідав Ю. Брацайко, передав листа, в якому тому пропонувалося прийняти угорське громадянство і виїхати з Чехословаччини, або ж залишитися в ній, але відмовитися від політичної діяльності. А. Бродій відхилив ці пропозиції. 11 лютого 1939 р. він був амністований президентом ЧСР Е. Гахою, який одразу ж прийняв його і запропонував співпрацю. Проте А. Бродій відмовився і поїхав

¹⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 81.

¹⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк 3.

¹⁸ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 59.

¹⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 155.

²⁰ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 28.

лікуватися у санаторій у Татрах. 5 березня він виїхав до Ужгорода, де мешкала його сім'я²¹.

Необхідно погодитися з твердженням сучасного словацького вченого І. Ваната, що «у передмюнхенській Чехо-Словаччині політичний русинізм став родючим ґрунтом іредентських автономістичних політичних партій Бродія і Фенцика, які діставали підтримку з Угорщини і Польщі»²². Дослідник вважає, що на представників русофільського напрямку після окупації краю Угорщиною опирався гортіївський режим. Доказом такого твердження є той факт, що після окупації краю угорськими військами, А. Бродій представляв Закарпаття в угорському парламенті. Фінансування угорським урядом А. Бродія підтверджується опублікованими 1959 р. в Будапешті документами. На запитання слідчого НКВС 13 січня 1945 р., «що Ви одержали від угорського уряду за своє співробітництво з ними?», А. Бродій відповів: «...Я одержував заробітну плату депутата парламенту – 1500 пенге, міністерську пенсію 1369 пенге в місяць». Відставка і арешт А. Бродія викликали протести з боку його прихильників, які переросли у масові демонстрації. Що стосується соратника А. Бродія С. Фенцика, то йому вдалося втекти в розміщене неподалік польське посольство, а потім переїхати до Угорщини.

Таким чином, Андрій Бродій, як і весь очолюваний ним напрямок, пройшов своєрідну еволюцію. Протягом 20–30-х років він був прогресивним явищем в суспільно-політичному житті краю, бо відображав прагнення народу до рівності в складі Чехословаччини. Починаючи з кінця 30-х років, він займав чітку проугорську орієнтацію, хоча його лідери продовжували публічно виступати за єдність Чехословаччини.

Після арешту А. Бродія новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А. Волошина – лідера українського напрямку в краї²³. Він у присутності міністра Е. Бачинського, чеського генерала О. Сватека і віце-губернатора краю О. Бескида склав присягу на вірність Чехословацькій республіці. Протокол з текстом присяги нещодавно опублікований у збірнику документів про Карпатську Україну: «Протокол написаний дня 26. жовтня 1938 в канцелярії міністра Дра Едмунда Бачинського в Ужгороді з нагоди зложення урядової присяги телефонічною дорогою міністра для Підкарпатської Русі Мсгр. Августина Волошина до рук президента влади армاد нього генерала Яна Сирового в заступстві президента республіки на основі параграфу 60 конституційної грамоти

²¹ Федака С. Д. Андрій Бродій (1895-1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 164.

²² Ванат І. Чи русини самобутній народ? *Пам'ятки України*. 1992. №1. С.20.

²³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 12.

республіки Чехословацької. Міністр для Підкарпатської Русі Мсгр. Августин Волошин точно о годині 16.40 перечитав до телефону слідуєчу формулю присяги: «Присягаю на свою честь и свідомість, що буду совісно и не стороньо зповняти свої обов'язки и буду дбати про точне виконання конституційних и інших законів». При складанні присяги були присутні як свідки генерал дівізії Олег Сватек і віце-губернатор Підкарпатської Русі Др. Олександр Бескид»²⁴.

У виголошеній 26 жовтня 1938 р. промові А. Волошин заявив, що забезпечить «народам Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної»²⁵. 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали», яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина: «Ми віримо, – говорилося у зверненні, – що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги, наклали на нас пута, знов садили нас в тюрми»²⁶. На адресу А. Волошина також надійшло лист-звернення Екзекутиви ОУН²⁷.

А. Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського напрямку. Виняток становив, хіба-що, Е. Бачинський. Це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Секретар АЗС в Пряшеві В. Данча у листі до А. Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь Волошина була однозначною: «Ми хочемо в згоді жити й з тими людьми – членами нашого роду, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро, значить, коли вони почувають себе щирими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою руськості хочуть прилучити нас до Мадярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного»²⁸. А. Волошин закликав до співробітництва представників русофільства, але його заклик мав декларативний зміст. Не маючи своїх людей у складі уряду, русофіли на запропоноване співробітництво не погодились. Вважаємо, що повне відвернення А. Волошина на практиці від такого масового напрямку, яким був русофільський,

²⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 82.

²⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 9.

²⁶ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

²⁷ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 41-44.

²⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

було неоправданим і помилковим. Замість того, щоб прийняти компромісне рішення, прем'єр-міністр посилив проти себе опозицію.

Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину, сподіваючись на її покровительство. Станом на 13 лютого 1939 р. німецька національна меншість в краї становила 8714, або 1,60% населення²⁹. А. Волошин все робив для того, щоб німецьке населення не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької народності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом»³⁰. Інженер Е. Ольдофреді, як представник німецької національної меншості, 27 січня 1939 р. був включений до списку майбутніх послів українського парламенту Закарпаття³¹.

Уряд Карпатської України робив усе для того, щоб відносини між українцями і чехами, які проживали в краї, залишалися добросусідськими. Перед Міністерством внутрішніх справ Карпатської України А. Волошин поставив завдання, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом настали знову нормальні, приятельські відносини»³². Відзначимо, що їх значно погіршила античеська пропаганда проугорської «п'ятої колони» в краї, про що мова йтиме нижче. Призначаючи А. Волошина прем'єр-міністром, чехословацький уряд покладав на нього великі надії, як на поміркованого політичного діяча, сподіваючись на його нейтралітет у внутрішній політичній боротьбі, яка не припинялася в краї. А. Волошин добре це усвідомлював, коли закликав місцеве населення виконувати «правильно свої повинності в межах Чехословацької Республіки»³³. Навіть у наказі про запровадження в краї української мови, пропонувалося також поміщати написи чеською або словацькою мовами³⁴. Отже, призначення А. Волошина прем'єр-міністром не привело до радикальних змін в українсько-чеських відносинах.

Станом на лютий 1939 р. в краї проживало 8,5 тисяч чеських чиновників (разом із сім'ями – 15 тисяч). Необхідно погодитися з сучасними дослідниками, що переважна більшість із них «вороже ставились до влади А. Волошина і всього українського»³⁵, боячись процесів українізації. Члени Української національної ради у Великій Копані скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта

²⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 1.

³⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4.

³¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 144.

³² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 60-62.

³³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 9.

³⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 5.

³⁵ Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.). *Закарпатська Україна: 1945 рік*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. Ужгород: Патент, 1995. С. 78-91.

жандармерії Й. Кріжа, який «робить великі неприємності в нашій селі, агітовав і ще є і днесь підбурює населення проти одної кандидатської листи»³⁶. На вимогу жителів В. Копані покинути село, Й. Кріж відповідав: «Я пуйду з Копане, але еше мусім забіт двадцят неб тщицет українцу»³⁷. В с. Довге весь «склад учительства є ворожий українській нації»³⁸. В. Гренджа-Донський писав, що «чехи, не тільки що на кожному кроці провадять саботажі, але навіть відкрито агітують. Комендант жандармерії в Буштині відкрито говорить, що з приходом українського уряду буде населенню гірше»³⁹. Жителі с. Білки скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи»⁴⁰. Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: «...Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вік на канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні Січі і заявив, що цей вчинок зробили січовики... Підозріваемо, що це було навмисно приготовано, щоб нас випровокувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів»⁴¹.

Отже, переважна більшість чеських чиновників вороже відносились до українського уряду, що справляло негативний вплив на розвиток українсько-чеських взаємин. Однак, необхідно відзначити, що нерідко ініціаторами античеських заходів виступали також січовики. Юрист М. Бандусяк у зверненні до слідчої комісії Президії УЦНР писав, що особистий секретар А. Волошина І. Рогач «закликав січовиків розбивати вікна..., зривати чеські прапори. Внаслідок такої вихови січовики билися з вояками і поліцією»⁴². Виступи І. Рогача послужили сигналом до дій. Житель с. Колочава М. Шимоня розповідав, як місцеві січовики у спілці з галичанами, скинули чехословацький прапор і замінили його українським. Інцидент був з'ясований мирним шляхом. Інший активний учасник подій 1938–1939 рр. Й. Сарвадій писав про античеські дії окружного начальника в Рахові Солом'яного, який наказав до 21 березня 1939 р. замінити чеські надписи українськими. «Місцева команда Січі, – писав Й. Сарвадій, – однієї ночі самочинно позривала чужомовні надписи, що спричинило непорозуміння з урядом. Цей почин д-р Фрищин прилюдно зганив, – січовики втручаються у не свої справи. Коли д-р Фрищин був у міністерстві шкільництва в Хусті, запрошено

³⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 1.

³⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 2.

³⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 55. Арк. 32.

³⁹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 117.

⁴⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 3.

⁴¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 4.

⁴² ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

його до Головної Команди Січі, де накинули йому на голову коц й побили так, що навіть ребра поломили»⁴³.

З вищесказаного випливає, що конфронтацію у чесько-українські стосунки вносили обидві сторони. Чехи не сприймали українську владу та її рішення, а українці намагалися позбутися «опіки», нерідко використовуючи для цього різні методи, іноді такі, які суперечили чехословацькій конституції. Уряд А. Волошина не завжди мав змогу контролювати політичну ситуацію в краї. Українсько-чеські відносини різко загострилися після призначення чеського генерала Л. Прхали третім міністром Карпатської України. Уряд А. Волошина розцінив це рішення чеської влади, як втручання у внутрішні справи автономної держави. 20 січня 1939 р. А. Волошин у листі до Л. Прхали писав: «Це порушення автономних прав К.У. (П.Р.) викликало велике обурення між карпато-українським населенням. Свідчать про це стихія демонстрацій, які дуже згіршили дотепер на загал добрі відносини між карпато-українським населенням і чеським урядництвом К.У. ...Співпраця з Вами у правительстві К.У. (П.Р.) за тих обставин є неможливою»⁴⁴.

Демонстрації проти призначення Л. Прхали українським міністром в багатьох населених пунктах вилилися у масові акції протесту. Жителі с. Вучкового вислали на ім'я УЦНР «Маніфест про життя, або смерть», в якому вимагали відкликання Л. Прхали, а та кож звільнення із службових посад всіх чехів⁴⁵. Надійшов протест із с. Торунь: «Раз здобутої волі ціною нашої крові чехам не дамо. Лише по наших трупах нас всіх чехи можуть посягнути на нашу волю»⁴⁶. Негайного відкликання міністра-чеха вимагали жителі Колочави, Річки, Великого Студеного та інших закарпатських гірських сіл⁴⁷. Необхідно відзначити, що окремі представники уряду роз'їжджали по селах і закликали народні маси до актів протесту проти призначення Л. Прхали українським міністром. 5 лютого 1939 р. чеським капітаном Новосадам був заарештований Кость Ліневич «за спробу агітувати в Доманинцях. Звинувачений в розповсюдженні листівок проти Прхали»⁴⁸. Справа закінчилася компромісно: Л. Прхала виконував обов'язки міністра транспорту.

Із вищесказаного видно, яким було ставлення уряду Карпатської України до чеського і німецького населення, яке проживало на території краю. А. Волошин намагався проводити таку національну політику, щоб всі національні меншини почували себе як вдома. Доказом цього є ставлення карпато-українського уряду до єврейського населення. За підрахунками сучасних дослідників, на час гортистської окупації в Закарпатті проживало понад 100 тисяч євреїв, не рахуючи не встановленого числа тих, хто перед окупацією встиг перебратися в Словаччину і

⁴³ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 14.

⁴⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 42, 44.

⁴⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 178. Арк. 42.

⁴⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 48.

⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 78. Арк. 44, 106, 115.

⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 3.

Чехію⁴⁹. 28 грудня 1938 р. А. Волошин прийняв делегацію єврейських національних меншин (складали 12% всього населення), керівники яких заявили про свою лояльність до влади. У відповідь на це прем'єр-міністр заявив: «Я до жидів, які шанують свою релігію і національність, завжди ставився прихильно. Конституція держави не була змінена так, щоб забезпечувати для всіх громадян федеративної держави однакові права... А щодо культурних потреб жидівського населення, то вони будуть по можливості сповнені»⁵⁰.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина була державою, в якій мали можливість вільно функціонувати понад тридцять різноманітних політичних партій та об'єднань. Всі вони представляли два основні напрями – русофільський і народовецький (український). Однією з найбільш впливових була крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), з якою тісно співпрацювали «Об'єднання трудового селянства», «Червоні профспілки», «Лівий фронт» та «Союз друзів СРСР». Всі вони стояли на прорадянських позиціях. Близькою до комуністичної була Соціал-демократична партія, хоча вона так і не пішла на зближення з нею. На яскраво виражених русофільських і проугорських позиціях стояли АЗС і Руська національно-автономна партія. На українських соборницьких позиціях перебували УЦНР, фракція аграрної партії, Християнсько-народна партія, культурно-освітні організації «Просвіта», «Пласт» та інші. Такий стан справ існував до 25 жовтня 1938 р., коли празький уряд прийняв рішення про розпуск політичних партій.

Незважаючи на таке рішення чехословацького уряду, партії та об'єднання продовжували діяти. Фактично, найбільше від цього постраждали тільки закарпатські комуністи. 25 жовтня 1938 р. віце-губернатор краю А. Бескид видав розпорядження про призупинення діяльності крайкому КПЧ⁵¹. 2 листопада 1938 р. начальник ужгородської поліції доповідав у Прагу, що згідно з розпорядженням «були проведені обшуки в секретаріатах і на квартирах керівних діячів партії в Ужгороді, на Радванці і в Доманинцях», в результаті чого «знайдено і конфісковано письмовий матеріал, печатки, посвідчення і партійні значки. Ці речі були забрані в поліцейське управління»⁵². Приміщення крайкому КПЧ були «замкнені й опечатані»⁵³.

У 1938 р. закарпатських комуністів нараховувалось чотири тисячі (працювали в 261 первинній організації 18 окружних комітетів), а в 1939–1941 рр. вони нараховували тільки 61 чол. Переважна більшість членів крайкому КПЧ

⁴⁹ Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті). *Карпатський край*. 1995. №9–12. С.14.

⁵⁰ Там само. С. 16.

⁵¹ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990. С. 34-35.

⁵² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1.

⁵³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 2.

емігрували в Радянський Союз⁵⁴. А. Волошин не збирався відновляти діяльність цієї партії, навпаки, в краї посилювалась антикомуністична пропаганда. З ініціативи закарпатських націоналістів у Карпатській Україні 10 лютого 1939 р. було утворено «Товариство боротьби з комунізмом». На установчих зборах цієї організації було обрано провід у такому складі: Ю. Перевузік (голова), М. Долинай (заступник), Ю. Химинець (секретар)⁵⁵. «Ціллю товариства, – говорилося в Статуті, – є боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і у всіх його формах, та ліквідація наслідків большевицько-марксистського виховання. Не може бути прийнята в члени особа, яка належала до товариства, оснований на марксистській ідеології в останніх трьох роках»⁵⁶.

20 січня 1939 р. уряд Карпатської України, «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих в Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена, загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розпорядження чехословацького уряду. Наслідки розв'язання і розпущення політичних партій... наступають зараз після оголошення. Майно розв'язаних політичних партій, що становило їх фонд, буде ліквідовано, а залишок дістається державній скарбниці»⁵⁷. Закарпатська преса цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості: «Політична система Карпатської України не знає партій. Всі політичні партії були розпущені й зліквідовані. Політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолідації й концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жадна доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...»⁵⁸. Такий відхід від демократії урядом пояснювався не зовсім аргументовано: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єдинили його вороги, позбувся всякого партійництва»⁵⁹.

Розпускаючи всі політичні партії, А. Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання» (УНО)⁶⁰. Текст програми УНО, який підписали 56 політичних діячів Карпатської України, був направлений на реєстрацію Міністерства внутрішніх справ⁶¹.

⁵⁴ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 123.

⁵⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 3.

⁵⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 13. Арк. 13.

⁵⁷ Там само. С. 50.

⁵⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 93.

⁵⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5,6..

⁶⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 7.

⁶¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю.

Приймаючи рішення про розпуск політичних партій, уряд Карпатської України допустився грубої юридичної помилки, адже це означало, що з парламенту і сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати розпущених політичних партій. На думку представника уряду Карпатської України в Празі В. Шандора, «все це можна було здійснити іншим способом. Уряд мав скликати всіх представників політичних партій, їхніх послів і сенаторів, представити їм план, яким способом хоче упорядкувати політичне життя краю та пред'явити їм програму нової політичної партії «Українське Національне Об'єднання». Вони до того мали зайняти своє становище. Політичні партії та їхні представники, посли й сенатори, що прийняли б платформу нової партії, включались би партійно до УНО від імені своїх партій, чим би стали послами й сенаторами нової партії і зберегли б свої мандати в Празі»⁶². Становище не врятувало і те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням змінив своє попереднє рішення. Зміна полягала в тому, що первісне розпорядження про розв'язання політичних партій не відноситься до аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партії. Саме представники названих партій і становили кістяк УНО.

24 січня був іменований центральний провід УНО, який очолив голова УЦНР Ф. Ревай. Інші керівні посади в партії були поділені таким чином: М. Тулик – заступник, А. Ворон – генеральний секретар, І. Рогач – секретар, В. Гренджа-Донський – редактор преси УНО, В. Комаринський – референт пропаганди, М. Бабота і М. Бандусяк – контролери, А. Штефан, М. Бращайко, І. Невицька, С. Росоха, Ю. Пазуханич, М. Долинай, С. Клочурак, В. Лар, Д. Німчук, М. Марущак, Д. Попович, І. Климпуш, М. Гупаловський – члени центрального проводу УНО⁶³. З початку свого заснування УНО, за словами В. Гренджі-Донського, почало видавати безліч закликів, які скоріше були наказами⁶⁴. 27 січня 1939 р. центральний провід УНО сформував список кандидатів у посли до Союму Карпатської України, до якого ввійшли 32 особи. На думку сучасника, підбір кандидатів був зроблений поспішно і невдало⁶⁵. Зате переважна більшість із них була членами УНО. Утворення УНО свідчило про те, що уряд Карпатської України не зміг повністю відмовитися від існування партій. По-друге, це свідчило про певну самостійність української влади, яка розпорядженням про утворення УНО порушувала попередні рішення празької влади.

Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 182-190.

⁶² Шандор В. Споми́ни. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 158.

⁶³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 8.

⁶⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 168.

⁶⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

8 лютого 1939 р. уряд Карпатської України звернувся до громадян у зв'язку з виборами до Сойму⁶⁶. 8 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала звернення православних віруючих до населення із закликом голосувати за УНО⁶⁷. Уряд Карпатської України максимальну увагу приділяв пропагандистській роботі, яку детально описав С. Росоха⁶⁸. Листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму. Всі листівки закликали голосувати за УНО⁶⁹.

Необхідно відзначити, що окремі політичні сили зробили свої кандидатські списки до Сойму. Так, зокрема, поступили депутати празького парламенту від колишньої аграрної партії і «Група підкарпатських русинів», але Центральна виборча комісія відмовила їм у цьому. Цей акт уряду А. Волошина слід розцінювати як суттєве порушення елементарних демократичних прав місцевого населення. Уряд докладав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної партії не було, а вибори проходили на безальтернативній основі. Складалося враження, що уряд і найближчим часом не допустить утворення нових партій. Ця ідея проходить червоною ниткою через переважну більшість листівок. «Ти вже об'єднався, говорилося в одній із них, – і ніколи вже більше не смієш розбиватися на партії та групи»⁷⁰. 10 лютого по радіо було зачитано звернення Всеукраїнської народної ради до українського народу, яке завершувалося закликом: «Народе Український! Переживаємо момент історичний. Над нами зяснила зоря свободи. Справа Українська вийшла на широкий форум політичний. На нас дивиться цілий світ. Будьмо ж мудрі, сильні, обережні. Менше слів, – більше діла! Кождий на своїй стійці виконуй свій обов'язок! А планова спільна праця, організованість та послух дадуть нам непереможну міць»⁷¹.

Вибори до Сойму були призначені на 12 лютого 1939 р. Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»⁷². Із 92,5%

⁶⁶ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 212.

⁶⁷ Там само. С. 222.

⁶⁸ Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990. С. 31-40.

⁶⁹ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁷⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 163.

⁷¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 227.

⁷² ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1.

населення, що взяли участь у виборах, 92,4% проголосували за УНО. Вибори пройшли на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними⁷³. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України так передав враження німецького журналіста: «Мені доводилося переїжджати через багато сіл, в яких маяв білий прапор (тобто, 98% проголосувало за УНО – М. В.). Я бачив, як селяни з захопленням в очах дивилися на той шматок полотна та гляділи на мене, немов би хотіли сказати: «Видиш нашу гордість, чужинце». Ви повинні гордитися національною свідомістю Вашого простолюдня»⁷⁴. 14 лютого 1939 р. А. Волошин звернувся до населення автономного краю у зв'язку з перемогою партії УНО на виборах до Союму Карпатської України⁷⁵.

Необхідно відзначити, що цілий ряд населених пунктів віддали більшість голосів проти УНО. Зокрема, так зробили жителі сіл Іза, Гудя, Вербовець, Смоголовиця, Руські Комарівці, Великі Лази, Буковець, Дусино, Пасіка, Вишня Розтока. Більше двох тисяч голосів проти УНО було зафіксовано в столиці Карпатської України – Хусті. Це є свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку. В той же час воно доводить, що українська ідея встановлювалася в безкомпромісній боротьбі протилежних одна одній сил.

Згідно з Конституційним Законом №328 від 22 листопада 1938 р., що узаконював автономний статус краю, передбачалося проведення виборів і Союму Карпатської України. В ньому так визначалися хронологічні рамки проведення першого крайового парламенту: «Союм Карпатської України буде вибраний найпізніше в квітні 1939 р. та скликаний в місяць по виборах президентом республіки до міста, яке означить карпато-українська влада»⁷⁶. Уряд А. Волошина планував відкриття Союму провести в Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е. Гаха сесії на той день не скликав. До цієї урочистої події була навіть випущена спеціальна поштова марка. Невдалою була також спроба провести відкриття Союму 9 березня в Хусті. Е. Гаха дозволив скликати Союм Карпатської України на 21 березня 1939 р., але на прохання А. Волошина він змінив дату на 15 березня. Члени уряду Карпатської України, як правило, звинувачували Прагу у постійному відкладенні Союму. Однак, необхідно відзначити, що згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р. з боку чехословацьких властей юридичних правопорушень не було.

⁷³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 376. Арк. 1.

⁷⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 163.

⁷⁵ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 230.

⁷⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 4.

14 березня 1939 р. А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України⁷⁷. Того ж дня А. Волошин надіслав телеграму міністру закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропу, в якому повідомляв: «В імені Уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Райху»⁷⁸. Представникові при уряді Чехословаччини В. Шандору було запропоновано «виконати акт незалежності в Празі, а ми тут зробимо, що буде треба»⁷⁹. В. Шандор також повідомив дипломатичну місію США в Празі з проголошенням незалежності Карпатської України: «Після того, як Словаччина проголосила повну незалежність, Чехо-Словацька республіка перестала існувати. Тому Карпатська Україна проголосила себе повністю незалежною на основі Мюнхенських рішень, які торкаються права самовизначення карпато-українського народу, так само як і завдяки Віденському арбітражу. Карпато-український народ жадає Вождя німецької нації та уряд німецької держави не відмовити у виявленню суверенного захисту незалежності Карпатської України»⁸⁰.

На прийняття такого рішення, безперечно, вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, проголошення самостійності Словаччиною і вторгнення угорських військ на територію Карпатської України. Названі фактори свідчили про державний розпад ЧСР. Шістьом засіданням Сойму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України.

Сойм відкрив Августин Волошин: «Світлий Сойме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ословив я Вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу. При цій нагоді, переживаю найвизначнішу хвилину свого життя... Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими...»⁸¹.

⁷⁷ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 276.

⁷⁸ Там само. С.

⁷⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 269.

⁸⁰ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 277.

⁸¹ Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. С. 61-62.

Головою Сойму Карпатської України було обрано А. Штефана, який виголосив яскраву промову: «... В історії Українського Народу не було ще випадку, щоб рішоло всенароднім голосуванням вибране законодапне тіло. Видавали закони українські князі, королі й гетьмани, але одно згідною волею народу вибраного законодапного Сойму наше минуле не знає. Довгі століття український народ блукав у темряві й ждав на ліпшу долю, на свободу. Та тільки коли наступила 1938 осінь, пірвався наш народ до могутнього зриву й пустився відважно на нову, тяжку дорогу до просторів волі.

І ми, нашим народом вибрані представники Карпатської України, без вагання стаємо туди, куди нас призначено. Бо право й силу дають нам не насильство, не партійні інтриги, не нацьковування одних проти других, не юдин гріш, але однозгідна, спонтанна воля українського народу в Карпатській Україні

Ми хочемо вірити, що незломну волю українського народу – жити своїм вільним життям – респектуватимуть всі культурні народи, котрим принцип самовизначення народів є святий заповіт і не пуста фраза. Бо зухвалість думати, що Всемогучий тільки для одного або двох народів творив цей світ. Кожний народ має святе право жити своїм власним життям на цьому світі. Український народ не є гостем у Карпатській Україні!..

Вірю, що Перший Український Сойм КУ розпочату працю поведе так, що наш многострадальний народ буде тішитися своєю свободою, своєю правдою. Прошу Всемогучого, щоб дозволив Першому Українському Соймові КУ служити інтересам українського народу»⁸².

Делегати одногласно прийняли текст конституційного закону ч. 1:

1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
2. Назва Держави є: Карпатська Україна.
3. Карпатська Україна є республікою з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапору Карпатської України є синя та жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.
6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвіль у лівім червонім півколі, чотири сині та три жовті смуги у правому півколі і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.
7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна».
8. Цей закон обов'язує зараз від його прийняття⁸³.

⁸² Там само. С. 68-70.

⁸³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю.

Таємним голосуванням був вибраний президент. Ним став А. Волошин, за якого проголосували всі послы.

Сойм проходив у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України. Молода незалежна держава так і не розпочавши свою діяльність, припинила своє існування. Однак, незважаючи на короткочасність свого існування, саме виникнення Карпатської України як держави ще раз продемонструвало перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом з своїми братами з Великої України. Це підтверджується «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятому 10 лютого 1939 р.: «Народе Український... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!»⁸⁴. Червоною ниткою ідея соборності всіх українських земель проходить у меморандумі делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна, – говориться в ньому, – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства»⁸⁵. Однак, цим намірам не суджено було збутися.

Отже, внутрішньополітичний розвиток Карпатської України з вересня 1938 до середини березня 1939 рр. був неоднозначним, суперечливим і складним. Найбільшим успіхом політичних сил краю було здобуття автономних прав у складі федеративної Чехословаччини. Заміна кабінету А. Бродія урядом А. Волошина свідчила про радикальну зміну політичної орієнтації. Починаючи з жовтня 1938 р. А. Волошин та очолюваний ним уряд, взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя Карпатської України. Український уряд Закарпаття чітко притримувався орієнтації на Німеччину – єдину країну, що гарантувала безпеку кордонів краю.

Важливою віхою в житті закарпатців були вибори і засідання Сойму Карпатської України – першого українського парламенту в краї. Незважаючи на історичність прийнятих Соймом рішень, вони виявилися формальними, бо окупація Угорщиною Карпатської України, не дала можливість втілити їх в життя.

Важке внутрішньополітичне становище Карпатської України, на яке одночасно негативно впливали внутрішні та зовнішні фактори, а також невпевненість А. Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у

Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 278-279.

⁸⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 4.

⁸⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 14. Арк. 1.

забороні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Відхід уряду А. Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Карпатської України і проведення соціально-економічних перетворень в краї.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ: ВІД МЮНХЕНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ ДО ВІДЕНСЬКОГО АРБИТРАЖУ

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, – розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д. Мессерсміт, – фон Папен у Відні і його колега фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...»⁸⁶. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорський посол в Німеччині Д. Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів»⁸⁷. Під час розмови з К. Канею прем'єр-міністр Пруссії Г. Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини»⁸⁸.

Керівник відділу «Абвер-1» Ганс Пікенброк записав у своєму щоденнику: «Коли в 1936 році я одержав призначення в Управління Аусланд/Абвер при Військовому міністерстві, завдання, які стояли перед абвером-1 були сформульовані наступним чином: 1. Організація основних розвідоперацій в країнах: Франція, Чехословаччина, Польща, Англія, Росія, Іспанія (громадянська

⁸⁶ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 48.

⁸⁷ Там само. С. 52.

⁸⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 53.

війна). 2. Організація другорядних розвідоперацій в країнах: Бельгія, Швейцарія, Югославія, Румунія, США. 2. Країни, в яких заборонено проводити розвідоперації: Австрія, Італія, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Японія, Болгарія. 4. Всі решта країн інтересу не викликали і розвідоперації на їх території не проводились. В той час вермахт знаходився на початковій стадії формування, тому головним об'єктом розвідки були армії суміжних країн – Польщі та Чехословаччини... Зростаюча кількість і направленість завдань однозначно вказували на наміри Гітлера і ОКВ окупувати Чехію. Розвідоперації пройшли в цілому успішно, поскільки нам вдалося завербувати в прикордонній області велику групу агентів із числа судетських німців і призваних до чеської армії фольксдойче (етнічних німців). Для посилення розвідоперацій на території Чехії були додатково створені відділення абвера у Відні та Нюрнбергу. Відділ «Абвер-1» у Відні був укомплектований відбірним контингентом, поскільки стійкі родинні зв'язки між судетськими німцями, австрійцями і чехами відкривали широкі можливості для проведення диверсійно-розвідувальних операцій абвера в цьому регіоні...»⁸⁹.

Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г. Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини»⁹⁰. Під час відвідин Гітлера Італії напередодні Мюнхенської конференції, чехословацька проблема була затронута тільки одного разу, та й то досить поверхово. Але було відомо, що Муссоліні принизливо висловлювався про Чехословаччину. Ніби готуючи країну до реалізації німецьких планів, дуче в своїх промовах підкреслював необхідність розгляду чехословацького питання і його вирішення. «Якщо Чехословаччина опинилася сьогодні в ситуації, яку вона і сама могла б визначити як делікатну, – заявив Муссоліні в одній з таких промов, – то це тільки тому, що вона була – можна сказати, вже була – не просто Чехословаччиною, а Чехо-німецько-польсько-угорсько-карпато-україно-Словацьчиною»⁹¹. Муссоліні, варто констатувати, не бажав втягувати Італію у війну, до якої вона була не готова. Йому цілком підходила позиція посередника під час вирішення чехословацького питання. Про це він зізнався у розмові з Г. Чіано. Муссоліні наказав своєму послові в Берліні Аттоліко негайно піти на прийом до Гітлера, щоб запевнити фюрера, що Італія залишається на боці Німеччини, запропонувавши, разом з тим, відкласти військову мобілізацію на двадцять чотири години⁹².

⁸⁹ Мадер Ю. Абвер: щит и меч Третьего Рейха. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. С. 59-61.

⁹⁰ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 59.

⁹¹ Хибберт К. Бенито Муссолини. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. С. 149.

⁹² Там само. С. 150.

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини⁹³. Гітлер теж радив Угорщині «не розпиляти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини»⁹⁴. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, «Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій... Необхідно негайно провести всі приготування... Уже в перші 2–3 дні може бути створено таке становище, яке покаже... всю безперспективність чеського воєнного становища, а для тих держав, які мають територіальні претензії до Чехословаччини, буде стимулом до негайного нападу на неї. У цьому випадку слід розраховувати на виступ Польщі і Угорщини»⁹⁵.

Однак, необхідно відзначити, що не всі високі чини Третього Рейху поділяли думки Гітлера. Найрадикальнішу антигітлерівську позицію займав Франц Гальдер, який з 1 вересня 1938 р. замінив на посаді начальника генерального штабу сухопутних військ Людвіга Бека. Він разом з статс-секретарем Вайцзеккером вів переговори з англійськими політиками щодо протидії планам Гітлера відносно Чехословаччини. Проте Н. Чемберлен ніяк не міг збагнути, як Ф. Гальдер бажає заручитися підтримкою Великобританії, виступаючи всупереч політичним цілям і намірам власного керівництва⁹⁶. Шеф абверу Вільгельм Канаріс теж належав до тих людей, які чітко усвідомлювали те, що насильницьке вирішення німецького питання в Судетах приведе до війни в Європі. Він намагався зробити все для того, щоб відвернути цю небезпеку від Німеччини і Європи. Відомо, наприклад, що В. Канаріс сприяв відносно поміркованому наряду серед судетських німців, на чолі яких стояв Генлейн, на протигагу екстремістському націонал-соціалістичному крилові, яким керував Карл Герман Франк⁹⁷.

В. Канаріс, маючи давні контакти з відповідними службами Угорщини та Італії, намагався переконати їх у необхідності мирного вирішення судетського питання. До речі, між абвером і угорською розвідкою існувало співробітництво, яке включало в себе також нагляд за Чехословаччиною, Східною та Південно-

⁹³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 64.

⁹⁴ Там само. С. 67.

⁹⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 97.

⁹⁶ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 50-51.

⁹⁷ Штрассер О. Гитлер и я. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. С. 176-177.

Східною Європою. Особисті зв'язки Канаріса в Угорщині незабаром вийшли за межі військової сфери в політичну. До осіб, з якими в Канаріса були довірливі відносини, відносився також міністр закордонних справ К. Каня. Напередодні судетської кризи восени 1938 р. Канаріс разом з полковником генерального штабу Тіппельскірхом відвідав Будапешт з метою застерегти Угорщину від участі в так званому «широкому вирішенні» чехословацького питання, тобто ліквідації Чехословаччини силою зброї. Аналогічну роботу провів Канаріс в Італії, однак суттєвих успіхів його ініціатива не принесла⁹⁸. В. Канаріс добре розумів, що найбільше залежало від Великобританії, а тому був розчарований поступливою позицією Н. Чемберлена. Розчарувався у Великобританії також впливовий чиновник Міністерства внутрішніх справ Німеччини, а згодом німецький віце-консул в Цюриху Ганс Бернд Гізевиус⁹⁹. Однак, Н. Чемберлен, двічі відвідавши Гітлера перед конференцією, фактично сприяв поділу Чехословаччини.

Отже, не всі високі чини Німеччини поділяли експансіоністські плани Гітлера. Ймовірно, знаючи про це, Гітлер доклав чимало зусиль, щоб привернути більшість генералітета на свою сторону. З приводу цього залишились спогади Е. Манштейна¹⁰⁰. Й. фон Ріббентроп теж вважав, що «пригнічення німецької меншини в Чехословаччині зовсім не було видумкою Адольфа Гітлера. Воно почалося ще в 1918 р. Після взяття нацистами влади в 1933 р. воно, поза всяким сумнівом, посилювалось, а культурне життя німців у Чехословаччині все більше урізувалось»¹⁰¹. І взагалі, заявляв Ріббентроп, «чехословацького народу як такого не було ніколи – ні до, ні після 1918 р. Навпаки, мова йшла про багатонаціональну державу з різними народними групами, до яких належали крім чехів німці, угорці, поляки, русини, карпатські українці та словаки. Штучне утворення, яким була Чехословаччина, створена в 1919 р. із таких гетерогенних елементів, з самого момента свого виникнення тяготіло до розпаду і могло зберігатися тільки в результаті сильного тиску чехів»¹⁰². Симпатизував судетським німцям, яких в Чехословаччині налічувалось близько трьох мільйонів, майбутній англійський прем'єр-міністр Уїнстон Черчілль. Під час зустрічі з Конрадом Генлейном У. Черчілль підтримав його намагання до автономії, але категорично виступив проти передачі Судетів Німеччині¹⁰³.

Ідеологічне обґрунтування загарбницьких планів Гітлера здійснював його міністр пропаганди Йозеф Геббельс¹⁰⁴. Однак, Геббельс не сказав про одну

⁹⁸ Там само. С. 184-185.

⁹⁹ Гізевиус Г.Б. До горького конца. Записки заговорщика. Смоленск: «Русич», 2002. С. 296-297.

¹⁰⁰ Манштейн Э. Из жизни солдата. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 281-282.

¹⁰¹ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск: «Русич», 1999. С. 146.

¹⁰² Там само. С. 145-146.

¹⁰³ Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь. М.: АСТ, 2003. С. 206.

¹⁰⁴ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмеяется из прошлого. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 232.

важливу деталь: ще за кілька місяців до спортивного свята в Бреслау Гітлер уже прийняв рішення про поділ Чехословаччини. Історики Е. Брамштедте, Г. Френкель і Р. Манвелл відзначали, що завдяки Геббельсу «Гітлер був представлений як добрий і мудрий державний діяч європейського масштабу»¹⁰⁵.

Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені. Генерал-фельдмаршал Ерїх фон Манштейн пригадував, що влітку 1938 р. ОКХ повідомило його що в разі конфлікту з Чехословаччиною саме він виконуватиме обов'язки начальника штабу армії, яка розквартирується на баварсько-чехословацькому кордоні¹⁰⁶. Г. Гімлер разом з Гейдріхом створили диверсійно-десантний загін СД, який повинен був слідувати за німецькою армією, щоб «забезпечити безпеку політичного життя і національної економіки». За чотири дні до Мюнхенського договору, коли вторгнення в Чехословаччину здавалося вже вирішеною справою, Г. Гімлер повідомив Генлейна, що він із своїм корпусом ополчення буде підпорядковуватися йому особисто. Тоді ж до кордону були підтягнуті шість батальйонів охорони із загонів «Мертва голова» без санкції верховного командування, яке відмінило його накази Генлейну і дало інструкції про те, що вояків СС повинні контролювати військові. Наказ закінчувався вказівкою, що всі «подальші міри повинні узгоджуватися між верховним головнокомандуючим армії та рейхсфюрером СС»¹⁰⁷.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Президент Чехословаччини Е. Бенеш опинився у складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами¹⁰⁸. В той же час лорд Е. Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подавлення Чехословаччини»¹⁰⁹. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І. Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій

¹⁰⁵ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 233.

¹⁰⁶ Манштейн Э. Из жизни солдата. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 279.

¹⁰⁷ Брамштедте Е., Френкель Г., Манвелл Р. Йозеф Геббельс. Мефистофель усмехается из прошлого. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 108-109.

¹⁰⁸ История внешней политики СССР. Т.1. 1917–1945 гг. М.: Наука, 1986. С. 334-339.

¹⁰⁹ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002.

годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини»¹¹⁰. Швидкості роботи конференції здивувався навіть Герман Герінг: «В дійсності все це пройшло досить просто. Ні Чемберлен, ні Даладьє в кінцевому рахунку не були зацікавлені в тому, щоб жертвувати чи ризикувати чим-небудь для врятування Чехословаччини. Це було ясно для мене як день. Доля її вирішилась в основному протягом трьох годин. Потім три години пішли на суперечку з приводу слова «гарантія»¹¹¹. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти»¹¹². Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Фактично, «те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера»¹¹³. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15.3 мільйонів громадян. З того відступила Німеччині 28.200 км. кв. і 3.6 млн. жителів»¹¹⁴. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але загрозуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У. Черчилль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія – Авт.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте,

¹¹⁰ Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. М., 1987. С. 366.

¹¹¹ Мирович М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. С. 55-56.

¹¹² Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002.

¹¹³ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 12.

¹¹⁴ Нова свобода. 1938. 2 листопада.

що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком»¹¹⁵. Виступаючи у Веймарі, Гітлер вказав на свого острівного ворога: «Якби містер Черчїлл менше мав справ із зрадниками а більше з німцями, він побачив би, що береться за немислиму справу, бо я можу запевнити цю людину, яка ніби живе на Місяці, що в Німеччині нема сил, які протистоять режиму, – тільки сили націонал-соціалістського руху, його лідери і захисники»¹¹⁶. Фюрер попередив, що, якщо Черчїлл повернеться до влади, Німеччину чекає війна.

Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 одобрих Мюнхенську конференцію. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчїлл, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г. Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності»¹¹⁷. «Мюнхен був найбільш правильним, – передавав настрої англійських правлячих кіл посол Польщі в Лондоні Рачинський, – якщо не єдиним, виходом із відчайдушного становища»¹¹⁸. Аналогічні думки висловив міністр У. Елліот¹¹⁹. У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала¹²⁰. Хоча, французькі політики не повністю вірили, що Гітлер дотримуватиметься Мюнхенської угоди. Для більшої впевненості наприкінці вересня 1938 р. населенню навіть було роздано декілька мільйонів противогазів. Саме після цього Ш. Де Голль писав Полю Рейно: «Події з разючою чіткістю показують вашу правоту... Мій полк готовий до бою. Що стосується мене, то я не здивуюся наближенню великих подій в історії Франції...». 29 вересня, коли вже почалася конференція в Мюнхені, на питання одного офіцера: «Що ж тепер робити?» – де Голль спокійно сказав: «Воювати»¹²¹.

Посол США в Парижі У. К. Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...»¹²². Війна поки-що не почалася, однак, Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США¹²³. З 12 по 30 вересня дев'ята студія радіокомпанії Сі-бі-ес провела 85 передач, у

¹¹⁵ Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М.: Мысль, 1989. С. 256.

¹¹⁶ Уткин А. Уинстон Черчилль. М.: «Адгоритм» – Эксмо, 2002. С. 262.

¹¹⁷ Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. М.: Мысль, 1989. С. 257.

¹¹⁸ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 86-87.

¹¹⁹ Роуз Н. Черчилль. Бурная жизнь. М.: АСТ, 2003. С. 312.

¹²⁰ Артюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М.: Книга, 1990. С. 76.

¹²¹ Там само. С. 75.

¹²² Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 12.

¹²³ Яковлев Н.Н. Избранные произведения. М.: Международные отношения, 1988. С. 260.

більшості випадків прямих із Європи. Мільйони і мільйони біля приймачів жахалися істеричних промов Гітлера... Вони гостро відчували свою безпомічність і відчуття страху... Висновки: опитування журналу «Форчун» показало, що тільки 11,6 відсотків вважали мюнхенську угоду схвальною, 76,2 відсотки повірили – США візьмуть участь у війні в Європі (півтора року перед цим – тільки 22 відсотки). Сі-бі-ес задоволено підтвердила підсумок: радіо тепер не тільки розповсюджує новини, але й виступає як соціальна сила»¹²⁴. Свої думки щодо наслідків Мюнхена висловив американський дипломат Джордж Кеннан¹²⁵. На глибоке переконання Д. Кеннана, «Чехословаччина, в кінці кінців, центральноєвропейська країна, і її долі, так чи інакше, пов'язані з основними силами, які діють в цьому регіоні»¹²⁶. Разом з тим, адміністрація Ф.Рузвельта почала збільшувати свій військовий потенціал. В січні 1939 р. послідувало додаткове асигнування півмільярда доларів військовому відомству. В наступні місяці – весною 1939 р. в Сполучених Штатах нарешті почали переглядати «Закон про нейтралітет». У травні держсекретар Хелл висловив намір уряду дозволити державам, які ведуть бойові дії, купляти зброю в США¹²⁷.

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була широкою, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е. Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки при тій умові, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу»¹²⁸. Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І. Майським народний комісар закордонних справ М. Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть битися,

¹²⁴ Там само. С. 260-261.

¹²⁵ Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР. М.: Центрполиграф, 2002. С. 66.

¹²⁶ Там само. С. 67.

¹²⁷ Уткин А. Уинстон Черчилль. М.: «Адгортм» – Эксмо, 2002. С. 74-75.

¹²⁸ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 9.

ми допоможемо озброєною рукою». 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно договору війська готові до захисту Чехословаччини.

Як свідчать архівні матеріали, міри, які проводив СРСР по захисту Чехословаччини, були великомасштабними: 26 червня 1938 р. – термінове формування шести армійських і одної кавалерійської груп; 23 вересня – приведення до бойової готовності одного танкового корпусу, 30 стрілецьких і 12 авіаційних бригад. Потім ще 17 стрілецьких дивізій, управлінь трьох танкових корпусів, 22 танкових і трьох мотострілецьких бригад, 34 авіаційних баз. Крім того, в бойову готовність був приведений другий ешелон військ, який складався з 30 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій, 2 танкових корпусів, 15 окремих танкових бригад, 34 авіаційних баз. До збройних сил було призвано із запасу в загальній кількості близько 300 тисяч чоловік. Директиви були направлені в Київський, Харківський, Білоруський, Московський, Калінінський і Ленінградський військові округи¹²⁹. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак, захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина¹³⁰. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р.¹³¹ В Польщі розцінили заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини. Радянський Союз рішуче засудив рішення конференції в Мюнхені.

Необхідно погодитись із думкою Л. Безименського, що СРСР найбільше втратив від наслідків Мюнхена. Він завдав «великий удар по його міжнародному престижу. Знову країна відтіснялася на окраїну світової політики. Не був використаний і механізм військового співробітництва з Заходом. СРСР втратив хорошого партнера – Чехословаччину»¹³². Разом з тим, Мюнхен змусив СРСР докорінно поміняти свою зовнішньополітичну орієнтацію, що й привело згодом до заключення сумнозвісних договорів між Сталіним і Гітлером 1939 р. Такий хід подій передбачав радник німецького посольства в Москві Вернер фон Тіппельскірх: «Те, що Сталін із невдачі радянської політики зробить персональні висновки, здається нам згідно нашого досвіду... Якщо направитись у область політичних спекуляцій, то запрошується думка, що радянський уряд повинен переглянути свою політику. В першу чергу це стосується відносин з Німеччиною, Францією і Японією. Що стосується нас, то могло б стати можливим більш

¹²⁹ Артюхіна-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. М.: Книга, 1990. С. 73.

¹³⁰ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С.267.

¹³¹ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т.3. (Июнь 1934 г. – март 1939 г.). М.: Наука, 1978. С. 525-526.

¹³² Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. М.: Вече, 2002. С. 169.

позитивне ставлення Радянського Союзу до Німеччини, хоча би через те, що Франція в якості союзника знецінена, а Японія займає агресивну позицію... Так чи інакше, я не вважаю абсурдною ідею, що нинішні обставини створюють вигідні можливості для нової, більш масштабної економічної угоди з Радянським Союзом»¹³³. Безперечно, він не помилявся.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог німецьким повіреним у справах в Празі А. Генке, чехословацький міністр закордонних справ К. Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших»¹³⁴. Чехословацький дипломат Г. Масарик підсумував, що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати»¹³⁵. Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938р. чехословацькі війська «почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін»¹³⁶.

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К. Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором»¹³⁷.

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатувалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині,

¹³³ Там само.

¹³⁴ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 318.

¹³⁵ Там само. С. 314-315.

¹³⁶ Нова свобода. 1938. 4 жовтня.

¹³⁷ Там само.

Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію»¹³⁸. При умові, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут»¹³⁹. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття¹⁴⁰. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М. Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнанні обґрунтованими»¹⁴¹.

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І. Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д. Стояї: «Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії»¹⁴². 17 вересня Д. Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К. Кані передав пропозиції Г. Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна «офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням»¹⁴³. Угорський посол в Польщі А. Хорі переконував Варшаву, що «Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною»¹⁴⁴.

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, – писав польський посол в Німеччині Ю. Ліпський, – я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (мається на увазі СРСР – М. В.), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося

¹³⁸ Новые документы по истории Мюнхена. М.: Наука, 1958. С. 159.

¹³⁹ Там само. С. 160.

¹⁴⁰ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С.268.

¹⁴¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 108.

¹⁴² Там само. С. 101.

¹⁴³ Там само. С. 101-102.

¹⁴⁴ Там само. С. 26.

враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина»¹⁴⁵.

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б. Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій»¹⁴⁶. «Якщо не вдасться їх реалізувати, – повідомляв І. Чакі, – то він (Муссоліні – М. В.) буде настоювати на їх здійсненні на протязі суворо визначеного проміжку часу – на протязі місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом»¹⁴⁷.

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н. Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу «була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині»¹⁴⁸. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С. Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що «в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польську угоду»¹⁴⁹.

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К. Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я. Ветштейна з нотою, в якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проект про поладнання тої проблеми»¹⁵⁰. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала

¹⁴⁵ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 211.

¹⁴⁶ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 105.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 204.

¹⁴⁹ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 243.

¹⁵⁰ Нова свобода. 1938. 5 жовтня.

ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передати Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця в 4 години пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К. Каня – М. В.)¹⁵¹. Одночасно з цим А. Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом»¹⁵². Празький проект вирішення проблеми національних меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості»¹⁵³. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам¹⁵⁴. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, – повідомляла «Нова свобода», – до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині»¹⁵⁵.

Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до

¹⁵¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 11.

¹⁵² Там само. С. 112; A Magyar Tudományos Akademia Tortenettudomanyi Intezete. Magyarorszag es a Masodik Vilagaboru. Titkos Diplomaciai Okmanyok a Haboru Elozmenyeihez es Tortenetehez. Masodik kiadas. Budapest: Kossuth Kiadv kiado, 1961. С. 144-145.

¹⁵³ Нова свобода. 1938. 28 жовтня.

¹⁵⁴ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С.269.

¹⁵⁵ Нова свобода. 1938. 16 жовтня.

рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію»¹⁵⁶. 14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести»¹⁵⁷. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б. Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру»¹⁵⁸. До цього Б. Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки (італійські – М. В.) будуть негайно перекинуті в Угорщину. Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори літніх години»¹⁵⁹. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині»¹⁶⁰. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д. Стояї Г. Герінг намагався заспокоїти угорців і «висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території»¹⁶¹. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А. Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А. Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися»¹⁶². Однак, чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра. 27 жовтня 1938 р. А. Бродій був заарештований, а А. Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської

¹⁵⁶ Нова свобода. 1938. 29 жовтня.

¹⁵⁷ Нова свобода. 1938. 15 жовтня.

¹⁵⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 114.

¹⁵⁹ Там само. С. 115.

¹⁶⁰ Нова свобода. 1938. 16 жовтня.

¹⁶¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 115.

¹⁶² Там само. С. 133.

орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А. Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А. Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В. Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд»¹⁶³.

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1. Області, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-чехословацька комісія. 2. Евакуація відходящих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3. Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4. Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5. Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6. Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів»¹⁶⁴. При умові, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговорення Німеччини та Італії.

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Геєвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино, Ключарки, Мукачево, Фornoш, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів¹⁶⁵. За повідомленням «Нової свободи», яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%,

¹⁶³ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М.Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 163.

¹⁶⁴ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 120.

¹⁶⁵ Нова свобода. 1938. 11 листопада.

Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%»¹⁶⁶. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Мадярщині коло 12.000 кв.км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв.км.»¹⁶⁷. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями¹⁶⁸.

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с.Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців¹⁶⁹. Необхідно погодитися з твердженням П. Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні нарушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення»¹⁷⁰. В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі – 62%, в Дравцях – 93%, в Коритнянах – 72%, в Квасові – 85%, у Вишніх Реметах – 92%, у Нижніх Реметах – 93%, в Чепі – 67%.

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загально-політичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех¹⁷¹. Карпатську Україну представляли Ю. Брацайко і М. Долинай. Функції експертів виконували Й. Їрковський, Л. Махачек і В. Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, – повідомляла «Нова свобода», – можна буде вивозити протягом двох місяців

¹⁶⁶ Нова свобода. 1938. 15 листопада.

¹⁶⁷ Нова свобода. 1938. 8 листопада.

¹⁶⁸ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 262.

¹⁶⁹ Там само. С. 74-75.

¹⁷⁰ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 76.

¹⁷¹ Нова свобода. 1938. 21 грудня.

рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами»¹⁷². Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський¹⁷³.

У циркулярі Президії Крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді йшлося про порядок евакуації чехословацьких владних установ з території, що відійшла до Угорщини за наслідками Віденського арбітражу¹⁷⁴. Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею¹⁷⁵. Президент Чехословаччини Е. Гаха теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави»¹⁷⁶. Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народі Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: «З болем у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагодження спору за границі молодішої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегово. Опіраючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія»¹⁷⁷.

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з

¹⁷² Нова свобода. 1938. 24 грудня.

¹⁷³ Гренджа-Донський В. Спогади. Листи. Твори. Т.Х. Вашингтон, 1988. С. 165.

¹⁷⁴ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 92.

¹⁷⁵ Нова свобода. 1938. 7 грудня.

¹⁷⁶ Нова свобода. 1938. 27 грудня.

¹⁷⁷ Нова свобода. 1938. 17 листопада.

кабінетом А. Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А. Волошин сподівався, що призначення Г. Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас»¹⁷⁸.

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е. Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається»¹⁷⁹. Радник посольства Німеччини в Польщі Р. Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці»¹⁸⁰. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, зменшило безробіття. Уряд А. Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів¹⁸¹. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щире подяку і сердечний привіт»¹⁸².

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження підсилюють матеріали «Особистої справи А. І. Волошина», яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А. Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу,

¹⁷⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

¹⁷⁹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 459.

¹⁸⁰ Там само. С. 472.

¹⁸¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 383. Арк. 19.

¹⁸² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 2.

яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями»¹⁸³.

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну»¹⁸⁴. У 1937 р. відбулася зустріч В. Канаріса з головою Проводу Українських Націоналістів Є. Коновальцем. Адмірал обіцяв допомогти йому в підривній роботі та пропаганді. Канарісу запам'ятався полковник Коновалець, а коли той у 1938 р. загинув під час терористичного акту, організованого радянськими спецслужбами, Канаріс постійно пригадував «цю чудову людину»¹⁸⁵. У проведенні А. Волошином пронімецької політики певну роль відіграла українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І. Полтавця-Острияниці та гетьмана України в екзилі П. Скоропадського¹⁸⁶. Що стосується названої організації, то наприкінці 30-х років вона переродилася в невелику націонал-соціалістичну групу, повністю прийнявши фашистську ідеологію і практику¹⁸⁷. Певну роль у зближенні уряду А. Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки.

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізіоністської зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

¹⁸³ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. Н-17681. Л. 10.

¹⁸⁴ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 471.

¹⁸⁵ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – «железний» адмирал. Москва – Смоленск: «Олимп» – «Русич», 1999. С. 314.

¹⁸⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 1.

¹⁸⁷ На переломі. 1939. Ч. 5.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

УГОРСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ ТЕРОРИСТИ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, – писав угорський посол в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, – вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів»¹⁸⁸. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «воєнне втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь»¹⁸⁹. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще зберігшійся русинській території». Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії»¹⁹⁰.

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М. Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою»¹⁹¹. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е. Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е. Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського

¹⁸⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 134.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само. С. 135.

¹⁹¹ Там само. С. 136.

арбітражу на основі національного принципу»¹⁹². Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К. Кані, на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту і вийти з Ліги Націй. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А. Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підривних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плебісциту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови»¹⁹³.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д. Ллойд Джордж у розмові з І. Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та приєднати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України». Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великобританії. Начальник французького генерального штабу генерал М. Гамлен вважав, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна». Посол Франції в Німеччині Р. Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж. Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході»¹⁹⁴.

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась в Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М. Литвинова, «галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії і Франції. Цілком можливо, що

¹⁹² Там само. С. 140.

¹⁹³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 144.

¹⁹⁴ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 267.

всім цим керували з Берліна»¹⁹⁵. На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я. Сурица, «Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну»¹⁹⁶. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину і Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І. Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна «може одного дня розвинутися в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною»¹⁹⁷.

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччини на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І. Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д. Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясніть (Німеччині – М. В.), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званим українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини»¹⁹⁸. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я. Вернле повідомляв І. Чакі, що Й. Ріббентропу «до цих пір... здавалось, що ми добиваємось Русинської області по політичним мотивам, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм»¹⁹⁹.

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі балканські країни по-різному відчували на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску

¹⁹⁵ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 472.

¹⁹⁶ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.1. Ноябрь 1937 – декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981. С. 270.

¹⁹⁷ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.2. Январь – август 1939 г. М.: Политиздат, 1981. С. 11.

¹⁹⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 156.

¹⁹⁹ Там само. С. 158.

з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням В. Шандора, що «у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення»²⁰⁰.

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, – повідомляло «Време», – не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками»²⁰¹. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону²⁰². Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України²⁰³. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!», опублікованій на сторінках «Нової свободи»²⁰⁴.

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А. Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають українці – наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовір'я до запевнень Будапешту щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини²⁰⁵.

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л. Бардоші повідомив І. Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г. Гафенку

²⁰⁰ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 218.

²⁰¹ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 56.

²⁰² Нова свобода. 1938. 15 жовтня.

²⁰³ Нова свобода. 1938. 29 жовтня.

²⁰⁴ Нова свобода. 1938. 3 жовтня.

²⁰⁵ Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С.58.

«послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош–Сигет–Коломеа»²⁰⁶.

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил»²⁰⁷. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б. Імреді таємно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М. Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, – писав М. Козма в своєму «Щоденнику», – мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів»²⁰⁸. Разом з І. Геяшем М. Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») у складі 600 чоловік²⁰⁹. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С. Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С. Крайняк, Б. Балецький, В. Реберка²¹⁰.

М. Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги»²¹¹. Щось подібне читаємо в іншому місці «Щоденника»: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки»²¹². Діяльність терористичних загонів М. Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. «Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 р., – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання

²⁰⁶ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 158.

²⁰⁷ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. С. 89.

²⁰⁸ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 108.

²⁰⁹ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. С. 256.

²¹⁰ Там само. С. 258.

²¹¹ Там само. С. 257.

²¹² Там само. С. 220.

направленого сюди загону в 100–200 чоловік – чисельність залежить від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними»²¹³.

Пропозиція М. Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А. Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К. Каню, що поляки «рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку – з допомогою агентів. Але до цих пір поки я не зможу послатися на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними»²¹⁴. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський воєнний аташе в Польщі Б. Лендьел доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачево й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По інших дорогах вони направлять в Русинську область патрулі, які складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підіривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підіривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку»²¹⁵.

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В. Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися мадярські терористи. Біля станції Беня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси»²¹⁶. Першу появу угорських терористів В. Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П. Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рондьош Гарди» приїхала до пограничної місцевості Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ерделі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну»²¹⁷. Українські вчені О. Довганич, З. Пашкуй і М. Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р.²¹⁸. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

²¹³ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 109.

²¹⁴ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 112-113.

²¹⁵ Там само. С. 113.

²¹⁶ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т.VIII. Вашингтон, 1987. С. 23.

²¹⁷ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. №1. С.16.

²¹⁸ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані послу в Польщі А. Хорі видно, що станом на 12 жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русинську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон»²¹⁹. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жандарм А. Риган, родом із села Дубриничі. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужієва²²⁰, а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця²²¹.

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с. Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум»²²². Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені²²³. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с. Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала²²⁴. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова. 21 листопада вони з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами. 25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с. Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина²²⁵. Наступного дня були затримані кілька «затятих терористів» на чолі з Міхалом Гімро²²⁶. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління

²¹⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 113.

²²⁰ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.

²²¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 34.

²²² Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²²³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 73.

²²⁴ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²²⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1-3.

²²⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.

доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів»²²⁷. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця «Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачевом і одержувала звідти зброю²²⁸.

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с. Богдан²²⁹. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с. Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було. 10 грудня зафіксовано новий напад на с. Довге, а 12 грудня – на с. Горяни. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Вербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку. 23 грудня терористи здійснили напад на с. Горяни, а 24 грудня – на с. Барвінкош. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла²³⁰. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с. Макарієво²³¹. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири малярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилин. На вистріли малярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – М. В.) вистрілами з легкого кулемету»²³².

В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в останніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи маляри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др.Фенцика,

²²⁷ ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 20.

²²⁸ ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 20.

²²⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²³⁰ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²³¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

²³² Нова свобода. 1939. 19 січня.

Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300»²³³. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України²³⁴.

5–6 січня 1939 р. «мадярські терористи самі випровокували інцидент і напали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліцейний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили границю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці»²³⁵. Подібні події мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром²³⁶. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках «найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття»²³⁷.

Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с. Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з'ясувати не вдалось²³⁸. 16 січня «напали мадярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них вистрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцейські»²³⁹. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с. Барбово²⁴⁰. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці²⁴¹.

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюшського окружного управління

²³³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 2.

²³⁴ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²³⁵ Нова свобода. 1939. 3 лютого.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 221.

²³⁸ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²³⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 56. Арк. 5.

²⁴⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

²⁴¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб, завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с. Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот»²⁴². «В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав»²⁴³.

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Тешшбанда, і є під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...»²⁴⁴.

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України²⁴⁵. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю. Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів»²⁴⁶. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» – повідомляла «Нова свобода»²⁴⁷. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратуриєю у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р.

²⁴² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 18.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 155.

²⁴⁵ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

²⁴⁶ Нова свобода. 1938. 21 лютого.

²⁴⁷ Нова свобода. 1938. 3 лютого.

було ув'язнено 345 угорських терористів²⁴⁸. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили²⁴⁹.

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. «У міжвоєнний період територія Закарпаття була регіоном, за яким влада Польщі спостерігала з особливою увагою. – писав польський історик Д. Домбровський. – Така зацікавленість була ініційована, насамперед, геополітичною роллю, яку відігравали ці землі після Першої світової війни»²⁵⁰. Варто погодитись із твердженням ученого, що «нелюбов до Чехословаччини у міжвоєнний період відчувалася по обидва боки кордону. Причини небажання вирішити взаємні конфлікти можна шукати як у Варшаві, так і в Празі. У тридцяті роки на взаємні суперечки накладалися амбіції архітектора закордонної політики сусідів. Не було таємницею, що президент Бенеш і міністр Бек не симпатизували один одному. Обидва прагнули вибитися у лідери центральноєвропейських країн і таку ж роль відводили своїм державам»²⁵¹.

Польські війська, як і угорські, не маючи офіційної згоди Гітлера на вторгнення до Карпатської України, вирішили обмежитися терористичними акціями. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. В с. Торунь польські терористи вбили синевириця І. Костя²⁵². Однак ці перші терористичні випадки не слід розцінювати як поодинокі спроби підірвати стабільність внутрішньополітичного становища Чехословаччини й Карпатської України. Архівні джерела, уведені до наукового обігу Д. Домбровським, свідчать про чітку військово-диверсійну операцію, що цілеспрямовано проводилась польськими спецслужбами і увійшла в історію під кодовою назвою «операція Лом».

Майор Едмунд Харашкевич, який був призначений керівником акції «Лом», виділяв у ній наступні основні етапи: 1) приготування (з 7 до 22 жовтня 1938 року); 2) бойово-диверсійні дії (з 22 жовтня до 12 листопада 1938 року); 3) партизансько-диверсійні дії (з 17 до 27 листопада 1938 року); 4) закінчення дій (з 28 листопада до 31 грудня 1938 року). Майор Фелікс Анкерштайн виділив три цикли проведення диверсійної операції: 1) підготовчий (до 20 жовтня 1938 року); 2) організація та здійснення диверсійних дій на Підкарпатській Русі разом з бойовими загонами з Розлуча та партизанськими загонами, негайно мобілізованими за допомогою Стрілецького союзу (з 20 жовтня до 10 листопада 1938 року); 3) організація і формування партизанських загонів, їх підготовчі дії в

²⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 3.

²⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 4.

²⁵⁰ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 7.

²⁵¹ Там само. С. 8.

²⁵² Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 71-72.

очікуванні наказу на виконання акції та завершення усієї акції (з 5 листопада до 10 грудня 1938 року)²⁵³.

Д. Домбровський у своїй монографії наводить склад польського командування акцією «Лом» у Карпатській Україні: майор Фелікс Анкерштайн, псевдонім «Мальський» – командуючий; капітан Ян Мельчарський, псевдонім «Бонецький» – заступник командуючого, комендант табору в Розлучі та бойової організації; капітан Александер Ромішовський, псевдонім «Флоріан» – оперативний офіцер; майор Владислав Новоженюк, псевдонім «Новий» – командуючий східною диверсійною підгрупою (Стрий – Долина – Калуш); капітан Юліан Борткевич, псевдонім «Бачинський» – командуючий західною диверсійною підгрупою (Турка – Леско – Санок); капітан Владислав Гуттри, псевдонім «Гродзький» – керівник розвідки в Карпатській Україні²⁵⁴. Останній, який в Ужгороді, прикривався дипломатичним паспортом, «починаючи з 12 жовтня 1938 року регулярно оглядав комунікаційні мережі поблизу Великого Березного, Перечина, Ужгорода, Сваляви та Середнього. Отримані матеріали про об'єкти, які підлягали знищенню (лінії електропередач високої напруги, мости, лінії зв'язку), він відправляв дипломатичною поштою капітану Мельчарському»²⁵⁵.

10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть»²⁵⁶. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь»²⁵⁷. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – М. В.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених»²⁵⁸. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна²⁵⁹.

Д. Домбровський вважає, що найбільш трагічним моментом акції «Лом» була операція, здійснена під керівництвом підпоручика Владислава Вольського. Диверсанти останнього зненацька атакували у ніч з 15 на 16 листопада 1938 року поблизу села Прислоп. На місці загинули три диверсанти, ще одного закатували чехословацькі жандарми. На місці сутички загинули Владислав Гурницький,

²⁵³ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 148.

²⁵⁴ Там само. С. 157.

²⁵⁵ Там само. С. 155.

²⁵⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 8.

²⁵⁷ Нова свобода. 1939. 18 лютого.

²⁵⁸ Нова свобода. 1938. 25 листопада.

²⁵⁹ Нова свобода. 1938. 20, 25 листопада.

Владислав Гоффман та Адам Міхалкув. Останньою фатальною смертельною жертвою акції став, за припущенням польської сторони, її командир... Долі загиблих точно не були встановлені²⁶⁰. Відомості про їх смерть дійшли до організаторів акції «Лом» завдяки інформаторам на території Карпатської України. Місця їх поховання, найімовірніше, так і не були встановлені. 18 листопада 1938 року в сутичці з чехословацькими військами загинули капітан Клепацький, Роман-Юзеф Карпінський та Вавжинець Урбаняк. За повідомленням чехословацьких спецслужб загін польських диверсантів чисельністю до 100 осіб обстріляв (і закидав гранатами) будинок пошти у Торуні та пост жандармерії. Бій тривав від 02.00 до 04.30 ранку 22 листопада 1938 року. Поляки повернулися після підходу сил підтримки з Волового. Під час повернення група підірвала невеликий дорожній міст поблизу раніше знищеної пошти. Хоча у ході більш ніж двогодинного бою було підірвано близько ста гранат, людських жертв не було зафіксовано²⁶¹.

Із телефонограми угорського посла в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що поляки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, – писав А. Хорі, – слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам»²⁶². 25 листопада 1938 р. генерал Владислав Лангнер видав наказ про розформування партизанських загонів. Протягом декількох днів добровольців мали звільнити і відправити додому, а до початку наступного місяця необхідно було повернути на місце обладнання, зброю та обмундирування. Непотрібний кадровий персонал і рядовий склад мали повернутися до місць дислокації. До 10 грудня 1938 року потрібно було закінчити усі розрахунки і звіти. Після отримання 25 листопада 1938 року наказу генерала Лангнера майор Анкерштайн наказав завершити акцію «Лом»²⁶³. Однак необхідно погодитись із висновком Д. Домбровського, що «інформація про завершення акції надійшла пізно, наказ генерала Лангнера не міг бути одразу втілений у життя. Чехословацькі документи стверджують, що останні польські атаки тривали з 26 до 28 листопада 1938 року. Їх жертвою став один митник, який загинув неподалік від Синевирської Поляни»²⁶⁴.

²⁶⁰ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 197-198.

²⁶¹ Там само. С. 203.

²⁶² Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 133.

²⁶³ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 204.

²⁶⁴ Там само.

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч.²⁶⁵. Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наклали терористи екразит (вибухівку – М. В.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покрився на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.»²⁶⁶. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей»²⁶⁷. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с.Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес²⁶⁸. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів²⁶⁹. Напади польських терористів не припинялися також в січні–лютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову»²⁷⁰.

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей»²⁷¹. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад²⁷².

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях»²⁷³. 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти малярській й

²⁶⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.

²⁶⁶ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

²⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.

²⁶⁸ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

²⁶⁹ Archiv Ministerstva Zagranicnich Veci, Praha. i.c. 2012. karton 655.

²⁷⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 159. Арк. 9.

²⁷¹ Нова свобода. 1938. 25 листопада.

²⁷² Нова свобода. 1938. 20 листопада.

²⁷³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т.VIII. Вашингтон, 1987. С. 87.

польській владі, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну»²⁷⁴.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку в рядах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати неприятеля становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, розброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три – зникли безвісти²⁷⁵. Однак ці дані важко вважати точними. Правий, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усієї наданої інформації як про власні втрати, так і про втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також, чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише у позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі у небезпечних або ризикованих операціях...»²⁷⁶. Загальний баланс фінансових втрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих²⁷⁷. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі в Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада – встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося. Це буде зроблено тільки в березні 1939 року, коли гортистські війська повністю захоплять територію Карпатської України.

Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према²⁷⁸. Така ж доля спіткала

²⁷⁴ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

²⁷⁵ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. С. 206.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Там само. С. 217.

²⁷⁸ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. №1. С.17.

угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів.

Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М. Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», яких очолював уже згадуваний Геяш²⁷⁹. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чінгісхана. «Я не чекаю, – писав Д. Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колодці і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!»²⁸⁰. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю»²⁸¹.

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар». Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в постійному страхі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою. У відповідь послідували протести проти фашистського режиму, зокрема, у Великому Бичкові²⁸². Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей»²⁸³. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені

²⁷⁹ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985. P. 49-52.

²⁸⁰ Там само. P. 38.

²⁸¹ Arhivele Cluj-Napoka M.I. nr.8546, vol.122, P.180.

²⁸² Arhivele Cluj-Napoka M.I. nr.8546, vol.122, P.181.

²⁸³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевірська Поляна. «В половині листопада, – пригадував Г. Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали»²⁸⁴. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу»²⁸⁵.

За нашими підрахунками, тільки в лютому–березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік²⁸⁶. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М. Буксар, який працював вчителем у с. Завосино (округ В. Березний), писав: «Нині вся безпека нашої молоді держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди»²⁸⁷. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106»²⁸⁸. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів»²⁸⁹. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «беспечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.»²⁹⁰.

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с. Синевірська Поляна І. Лобода писав у листі до батька: «Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпощадно нищити польських бандитів... Поодинокі польські бандити в день ховаються у наших лісах, а вночі роблять своє

²⁸⁴ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 102.

²⁸⁵ Нова свобода. 1939. 5 лютого.

²⁸⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 1-320.

²⁸⁷ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 87. Арк. 1-2.

²⁸⁸ Нова свобода. 1939. 2 лютого.

²⁸⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 2.

²⁹⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 3.

диявольське діло»²⁹¹. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею. Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.»²⁹². Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ»²⁹³. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»²⁹⁴. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»²⁹⁵. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

Величезної матеріальної шкоди Карпатській Україні завдали постійні напади угорських і польських терористів, які переслідували єдину мету: дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в краї. Під час цих нападів нерідко страждало цивільне населення, гинули люди. Діяльність терористичних загонів слід розцінювати як складову частину угорсько-польського плану на встановлення спільного кордону. Поява терористів змусила чехословацький і український уряди докласти чимало зусиль для організації оборони своїх кордонів. Вживалися різні методи для унеможливлення нападів терористичних банд: створювалися додаткові загони на кордонах, розширювався штат жандармерії, виплачувалися премії за зловлення терористів тощо. Ці міроприємства привели до якісних змін, внаслідок чого диверсійні акції були значно обмежені, хоча продовжувалися до останніх днів існування Карпатської України. Значну роль у боротьбі із загонами терористів відіграла молода Карпатська Січ. Вона нерідко співпрацювала з чехословацькими прикордонниками, що теж мало позитивні наслідки.

²⁹¹ Нова свобода. 1938. 20 листопада.

²⁹² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.

²⁹³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

²⁹⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

²⁹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. №. Спр. 156. Арк. 1.

ДІЯЛЬНІСТЬ УГОРСЬКОЇ АГЕНТУРИ В КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20–30-х років постійно перебувала в полі зору уряду України, але не меншу увагу цій проблемі приділяла Угорщина та й інші сусідні держави. Протягом всього міжвоєнного періоду на території нашого краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно святостефанської корони. Як відомо, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословаччини, що явно не влаштовувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 р. Угро-руська партія Угорщини прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читаємо: «... Русинський вопрос найліпше так можно би допорядіти... як уже ош тисячу роков руснаки все готові билі ід уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю»²⁹⁶. Меморандум підписали М. Куткафалві-Кутка, І. Продан, В. Балог, Й. Іллеш-Ілляшевич, І. Данилович, С. Дзупан, всього близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі І. Брейха 10 січня 1920 р. повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що «становище в Берегові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими»²⁹⁷.

17 березня 1920 р. газета «Кашшаї Мункаш» помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді²⁹⁸. Ця партія «симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту»²⁹⁹. Починаючи з 1920 р. угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом. 17 червня 1920 р. начальник поліцейського відділу Громадянського Управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. В документі наголошувалося,

²⁹⁶ ДАЗО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1-4.

²⁹⁷ ДАЗО. Ф. 14/43 с. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 84.

²⁹⁸ ДАЗО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 84.

²⁹⁹ ДАЗО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

що «на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шаришській і Земплинській жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається «Командування у Верхній Угорщині», яке має резиденцію в Мішкольці і підпорядковане пропагандистському центру в Будапешті, антидержавна військова організація»³⁰⁰. Як свідчать архівні джерела, подібні організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шаришської, Земплинської і Обауйської жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві³⁰¹.

Цікаво, що про діяльність проугорської «п'ятої колонії» в краї, добре знали і в Словаччині, її діячі неодноразово повідомляли про це Громадянське Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 р. з Братислави: «...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається із агентів угорської іреденти – причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунуті чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зробити в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього іредентського чиновницького складу виняток становить склад фінансової дирекції, начальник якої Чех організував нову установу, відповідно з вимогами республіки»³⁰².

Доказом того, що наприкінці 1920 р. посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського «уланського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: «Політичне становище. У тутешній жупі в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень таємних агентів, угорці останнім часом посилити тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, нібито, дуже важливо, кого виберуть до сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором «Руської Крайни» і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи

³⁰⁰ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 6-7.

³⁰¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 6-7.

³⁰² ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 22. Арк. 135-136.

агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини. Його соратники: священник Дем'янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ»³⁰³.

Наприкінці 1920 р. зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 р. начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі повідомляв представника ЧСР в Будапешті, що «приходський священник в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розповсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговор з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священнику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священника Компордая, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Берегівській прокуратурі за державну зраду. Кримінальна справа проти вищезгаданої була проведена, але Берегівською прокуратурою було запропоновано помилування»³⁰⁴.

У червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій». Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвідек), Румунія – Семиградщина (Ердель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожний відділ поділявся на три бюро, а саме: 1) бюро (кадастре) – 1 службовець – слідкував за всіма діячами угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі; 2) бюро (пропаганду куртурелле) – 1 службовець – забезпечував пропаганду через пресу (листівки, брошури, книги, фільми) і слідкував за вчителями і священниками округу, які присвятили себе іредентській діяльності; 3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур'єрів (кількість яких нараховувала 250 чоловік). Важливий факт, що кур'єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі»³⁰⁵.

³⁰³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 28. Арк. 102-104.

³⁰⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 57-58.

³⁰⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 124. Арк. 114.

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за приєднання Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім'ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р. Ендре Корлат і редактор Тиводар. Підключили до цієї роботи також підполковника на пенсії Арку Акоша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що «тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником «Руського Землеробського Союзу» д-ром Й. Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою сторону для великоугорських шовіністичних цілей,... добиваються того, щоб д-р. Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до цілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації і її наслідкам»³⁰⁶.

Іредентська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 р.: «Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі»³⁰⁷. Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 р. представник поліцейського реферату Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Із повідомлень різноманітних установ з'ясовується, що тут (на Закарпатті – авт.) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами»³⁰⁸. Він був переконаний, що «носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить в справжню іреденту (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є цілком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальній партії є і люди прогресивні і значна кількість євреїв. Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що

³⁰⁶ ДАЗО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1-3.

³⁰⁷ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 183. Арк. 1-2.

³⁰⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 193. Арк. 36.

навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звідти листівки, різні чутки»³⁰⁹.

На початок 20-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність А.Бродія. 27 квітня 1922 р. начальник поліцейського управління в Мукачеві доносив Президії Мукачівського жупанського управління, що «до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного управління Михайлович (можливо псевдонім – авт.), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть Перуцці, ресторатор із Мукачева»³¹⁰. З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба безпеки продовжували також нагляд за Й.Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю³¹¹. Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Й.Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі³¹². Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що «перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси»³¹³. Під впливом подій в Італії, «угорські жандарми продовжували погрожувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 р. з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні»³¹⁴.

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, «змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчились безрезультатно, так як не виключено, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...»³¹⁵.

На середину 20-х років припадає активізація діяльності угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують

³⁰⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 183. Арк. 36.

³¹⁰ ДАЗО. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 1.

³¹¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 20-21.

³¹² ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 1.

³¹³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 26-28.

³¹⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 27.

³¹⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 212. Арк. 9-10.

основні іредентські центри. 9 лютого 1925 р. Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е.Корлата керівником опозиційних угорських сил. «Таємним шляхом, – говориться в донесенні, – було встановлено, що 31 січня 1925 р. зібрались представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на таємну нараду в Берегові у секретаріаті партії дрібних господарів. Народою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було проведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я»³¹⁶.

На середину 20-х років припадає посилення діяльності проугорських сил в Підкарпатській Русі. Нерідко для досягнення своїх цілей використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Воглідал повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі про реваншистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словаччину і Закарпаття. Названий банк пропонував поміщати долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і маєтки в Угорщині за 32% річних. Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проекту, виданого в травні 1925 р., було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, «віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо у воскресіння Угорщини», «без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сяйвом слави, без американського капіталу не можна підняти нашу продукцію», «угорець, залишайся завжди і всюди угорцем» тощо³¹⁷. На передостанній сторінці проекту під назвою «Експозитури на окупованій території Угорщини» перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава, Кошіце, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Темешуара, Загреб, Фіула і т.д., всього 114 міст)³¹⁸.

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. З листопада 1927 р. Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про шпигунство священника Карла Баркассі на користь гортистської Угорщини. «Повідомляю, – доповідав жупан Мукачева, – що євангелістський реформатський приходський священник Карел Баркасе із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священником Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в

³¹⁶ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 428. Арк. 127.

³¹⁷ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 484. Арк. 20-21.

³¹⁸ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 484. Арк. 21.

Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 р. відправив до Угорщини різні карти, списки жандармських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на дільниці між Тисосентмартоном і Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священник Баркасе і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали»³¹⁹. Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 р. Ладислава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошіце. Затриманий дав свідчення проти Баркаси і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я.Годвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 р. Це дало підставу заарештувати Баркаси і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода»³²⁰.

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіня і Хусті. Газета «Чеське слово» в кореспонденції за 29 листопада 1927 р. повідомляла, що «поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпіонаж на користь Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суду. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в таємниці) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шаторо-уйгеля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму»³²¹.

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана І.Куртяком, обіцяла щедри гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. «Що багато із запрошених і удостоєних честі одержати листи «будителів народу» не реагували на хитрі обіцянки, – констатувала газета «Подкарпатське гласі», – видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість дяді з Будапешту і далі буде обмежуватись»³²². Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачева повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: «Загальновідомо, що Угорщина витрачає для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв'язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими посилками керують нібито з

³¹⁹ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 78.

³²⁰ Там само.

³²¹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 769. Арк. 26.

³²² ДАЗО. Ф. 30. Оп. 4. Спр. 439. Арк. 1.

Угорщини через Великий Севлюш»³²³. Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. «Безсумнівно, – говориться в донесенні, – що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв'язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Мараморошської жупи, а пізніше міністром Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жупної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш»³²⁴.

Під грифом «цілковито таємно» директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині «всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітариськи. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі»³²⁵. У донесенні наводились навіть деякі деталі: «В державних установах, в деяких кафе вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах співаються іредентські пісні. Зовсім інший настрій є у сільського населення, яке різко засуджує угорські буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно мовчати і за кожне слово критики суворо переслідується. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багато має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже незадоволене соціальними умовами»³²⁶.

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 р. Президія крайового правління Підкарпатської Русі інформувала ужгородське краєве жандармське управління: «Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться ніби-то і в Трансільванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним таємним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема, угорська партія

³²³ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 46.

³²⁴ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 47.

³²⁵ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 147.

³²⁶ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 147.

селянських соціалістів... Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлле і д-р Корлат, сенатор Еґрі (ці скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини»³²⁷.

21 березня 1929 р. начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т.Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті³²⁸. 18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священик із села Чепа Евжен Бікі³²⁹. Продовжувався нагляд за агентами З.Перені³³⁰. І.Ілтьо 11 травня 1929 р., даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: «Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС – авт.) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській Русі загальновідомо, що члени членських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити»³³¹.

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошіце Ейс Ченек 11 грудня 1929 р. в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братіславі. У вищеназваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. «Згідно цих інформацій, – доповідав Е.Ченек, – окремі члени угорського уряду ніби-то здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що обговорювали її члени. Цією таємницею угорський уряд ніби-то відчуває себе ображеним і більшість членів уряду подала ніби-то інтерпеляцію міністру Гембешу. А той ніби-то б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито»³³². Згідно з даними чехословацької розвідки, «в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і говорять, що головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в

³²⁷ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 97.

³²⁸ ДАЗО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 34.

³²⁹ ДАЗО. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 30.

³³⁰ ДАЗО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 39.

³³¹ ДАЗО. Ф. 30. Оп. 4. Спр. 416. Арк. 2.

³³² ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.

Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть ніби-то одержувати регулярну платню»³³³.

11 березня 1930 р. Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що «угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентиської і шпигунської служби на нашій території»³³⁴. Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо «Прагой мадьяр Гірлап». Нерідко угорські агенти використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор Розсипал 21 березня 1930 р. інформував окружні управління краю про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гортиської Угорщини³³⁵. Окружний начальник у Сваляві переконував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева «римокатолицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність»³³⁶. На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта «Угорщина до і після Тріанонського миру»³³⁷. 13 січня 1934 р. в Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де виголосив промову перед членами жупанського управління, заявивши, зокрема, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5%»³³⁸.

16 квітня 1933 р. на сторінках угорської газети «Кіш Уйшаг» навіть була опублікована стаття «План угорської ревізії». В ній, зокрема говорилося: «Велика частина Верхньої території з півмільйонним населенням дісталася б знову нам. В першу чергу Житній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебісциту. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород. З територій, які окупувала Румунія, до Угорщини було б приєднано більш ніж 1000000 угорців. Вераждін, Сату Марє і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка окупована Сербією, а також значна частина Баната, перш за все Суботиця, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю. На нарадах канцлер Дольфус і вождь німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка приєднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорожують ні німецькі народні соціалісти,

³³³ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.

³³⁴ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 1.

³³⁵ ДАЗО. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1-2.

³³⁶ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 359. Арк. 11.

³³⁷ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 326. Арк. 34.

³³⁸ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 359. Арк. 29.

ні австрійці»³³⁹. Цій тематиці в Угорщині була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек³⁴⁰. Угорщина продовжувала розповсюджувати слухи про близьке вторгнення. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 р. видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп. У розпорядженні, зокрема, говорилось: «Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошціце і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладається на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням»³⁴¹.

7 липня 1936 р. начальник жандармської станції в с.Часлівці прапорщик Кафоурек доповідав крайовому жандармському командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами³⁴². Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: «В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об'єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Таємний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрецені він ніби-то бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах»³⁴³ [1, ф. 2, оп. 2, спр. 301, арк. 19].

Наприкінці 30-х років античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» в Закарпатті досягла своєї кульмінації. Сучасні дослідники справедливо вважають, що в 1938–1939 рр. переважна більшість угорського населення, «які з дня на день чекали включення краю до Угорщини», вороже відносилися до українського уряду³⁴⁴. Розумів це і А. Волошин та його близьке оточення. Описуючи події 30 жовтня 1938 р., коли в ряді міст Закарпаття пройшли антиукраїнські демонстрації, В. Гренджа-Донський відзначав: «Вже з самого ранку ми бачили величезне напруження і ворожнечу до нас... Перед Народним домом ворожа юрба, наче оси: «Геть з українцями! Хай живе Бродій! Хай живе Горті!...»³⁴⁵. І таких випадків було чимало.

³³⁹ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 128-129.

³⁴⁰ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 450. Арк. 62.

³⁴¹ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 418. Арк. 183.

³⁴² ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 301. Арк. 50.

³⁴³ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 301. Арк. 19.

³⁴⁴ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 125.

³⁴⁵ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

Антиукраїнська пропаганда не припинялася протягом всього нетривалого існування Карпатської України. Бюлетень Пресової Служби Карпатської України повідомляв, що «Мадярщина не жалюючи грошей, людських жертв, невтомно працює надалі для досягнення своїх 20 річних цілей»³⁴⁶. А. Волошин просив своїх урядовців бути готовими до відбиття ворожої пропаганди: «Є оправдані здогади, що мадьярська пропаганда захоче в короткому часі всі розбудови на піднесення недавно забраних територій перед світом представити яко вислід своєї праці. Щоби проти тій пропаганді вже тепер як слід приготувати відповідний матеріал, прошу щоби... заслано мені весь матеріал, який маєте на руці, що говорив би про це? Як вигляділа тепер відступлена територія в 1919-ому році (зокрема міста Ужгород, Мукачів та Берегово), які інвестиції пророблено на тій території до 1938 року та яким коштом. Для вияснення справи прошу заслати мені також і фотографічний матеріал, який маєте»³⁴⁷. Отже, для уряду А. Волошина не було несподіванкою різке посилення антиукраїнської пропаганди і агітації в краї.

Протягом усього досліджуваного періоду у містах і селах Карпатської України проугорськими елементами розповсюджувалися листівки і виголошувалися гасла «Вон з чехами!» і «Бийте чехів!», які ставили собі за мету загострювати стосунки між карпатським і чехословацьким урядами. А. Волошин вимагав, щоб Міністерство внутрішніх справ Карпатської України «всяку таку протидержавну й протинародну агітацію вже в корени унеможливити й щоби інспіраторів протичеської агітації стримувати і діяти проти них енергійно»³⁴⁸.

Листівкова пропаганда посилилась під час підготовки до плебісциту, проведення якого вимагав угорський уряд. Так званий «Комитет незалежності русинів» закликав населення: «Братья! – нам не треба чешского и украинского панства, но мадьярскую низменность... Ми с чехами только 20 лет жили, но с мадярами 1000 лет жили вместе. Ци хочете, чтобы этот старий щасливий свет вернулся? От вас зависит! Голосуйте на общую родину русских и мадьяров!»³⁴⁹. Той же «Комитет» переконував закарпатців у необхідності спільного співжиття з Угорщиною, бо тільки вона «дасть нам волю, заробітки і кращу будучність»³⁵⁰. Листівка «Карпаторусській Народе! Братья Карпаторуси!» закликала захистити А. Бродія, який «за нашу правду зносить переслідування... Терпить він за те, що так як ми щастія хотів карпаторусского народа, що хотів злуки Підкарпатської Руси з Угорщиною»³⁵¹. Листівка «Сестри і браття!» була видана відразу ж після виборів до Сойму Карпатської України. Її автори закликали до спільної боротьби русинів і угорців проти «Волошина, Ревая и украинского панства», до зустрічі «наших

³⁴⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

³⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 1.

³⁴⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 62-64.

³⁴⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 5.

³⁵⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

³⁵¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

освободителів – мадярських гонведов»³⁵². Ці ж гасла висувалися на публічних зборах фенциківців у Сваляві³⁵³. Листівка під назвою «Послухайте це і запам'ятайте собі!», видана чеською мовою, відверто закликала до терору. Вона закінчувалася словами: «Наша терпеливість закінчилася!»³⁵⁴. Чехословацька служба безпеки уважно слідкувала за політичними організаціями антиукраїнського та античеського спрямування³⁵⁵.

Існували різноманітні шляхи доставки листівок на призначені території. До Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. їх намагалися розповсюдити у містах і селах, де проживали переважно угорці. «До цих пір (2 травня 1938 р.) прибуло два повідомлення про розповсюдження листівок, – доповідав Президії крайового управління в Ужгороді начальник поліцейського управління, – із Севлюша і із Берегова, міст, в яких найбільше проживає населення угорської національності... В Севлюшському окрузі циркуляри депутата Корлата (депутат угорського парламенту, який відкрито заявляв про недалеку анексію Закарпаття – М. В.) були таємно передані і євреям. Але євреї, за незначним виключенням, відмовились брати циркуляри. Кампанію цю перервали комуністи, які повели серед населення сильну агітацію проти угорських опозиціонерів»³⁵⁶.

Листівки переправлялись своїм агентам на Закарпаття, а тут передруковувались і розповсюджувались. Чехословацька поліція встановила, що один з активістів Угорської Національної партії в Берегові Бодак «віддрукував названі листівки в типографії Меркура, яка знаходиться в одному приміщенні з секретаріатом Угорської Національної партії, склав собі список всіх угорців і євреїв, і наказав своєму слугі Антоніну Мароєк роздавати листівки від будинку до будинку в Берегові. Листівки були вкладені в синю газетну папку»³⁵⁷. Чехословацькі поліцейські довели, що «особа крайнього угорського способу мислення підписувалась повним іменем, тоді як особи, що працюють в державних установах і особи, які хитаються, підписувались різними знаками, тільки щоб в списку було зрозуміло, що вони листівки отримали»³⁵⁸. Таким чином, угорські агенти, розповсюджуючи листівки, розраховували перш за все на угорськомовне населення.

Нерідко листівки закидалися на територію краю з літаків. «Листівки на російській і українській мовах, – доповідав начальник Вишківської жандармської станиці Хустському окружному начальнику, – містять в собі заклики до тутешнього населення до виступів проти громадян чеської національності і до

³⁵² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 6.

³⁵³ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1-4.

³⁵⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 3.

³⁵⁵ Archiv Ministerstva Zahraničnich Veci, Praha. karton 642.

³⁵⁶ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 28.

³⁵⁷ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 29.

³⁵⁸ ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 30.

невиплати податків. Як було з'ясовано, листівки були скинуті 17 жовтня 1938 р. після 11 годин з зарубіжного літака, який летів вздовж державного кордону від Тячева у напрямі Хусту. Скинуті листівки потрапили на вільну територію і на недоступні місця тутешнього району і потрапили у більшості випадків в руки громадян руської національності, які проживають окремо вздовж чехословацько-румунського кордону. Населення на зміст листівок не реагує»³⁵⁹.

Отже, чехословацька поліція уважно слідкувала за розповсюдженням угорських листівок і нерідко їх конфіскувала. Така доля чекала і польську листівкову продукцію. Начальник Дубриничської жандармської станиці Малек доповідав голові служби безпеки Підкарпатської Русі, що ним конфісковані польські листівки під назвами «Братья», «Дорогие братья русини», «Братья карпаторусси»³⁶⁰. В полі зору чехословацької поліції також знаходились польські агенти. «Ярослав Бойко з Бережанщини, – повідомляла «Нова свобода», – є небезпечною людиною і оцею дорогою остерігаємо українське громадянство в Галичині перед ним. Кілька ілюстрацій з його діяльності: в Ужгороді зголосився він около 28.10. ц.р. (1938 р.– М. В.) до суспільної праці як політичний в'язень, що його під час слідства вивезено до Познаня, звідки він у в'язничому одязі втік через Катовиці до Німеччини, звідки через Чехи і Словаччину на Карпатську Україну. Кілька днів пізніше зголосився він у Мукачеві, де представив себе висланим від табору українських націоналістів в Карпатських горах, що зібралися там в числі 5000 осіб і ждуть приказу до переходу через границю. Скориставшись з замішання, яке постало під час евакуації Мукачева й Ужгороду, втік через Ясіня до Львова, де крутиться біля української редакції і вишукує жертви, пропонуючи їм, що переведе їх на Карпатську Україну з найбільшою безпечністю»³⁶¹.

Державна прокуратурія у Великому Березному повідомляла: 22 грудня 1938 р. «був жандармською станицею в Гукливім задержаний Василь Губаній, котрий... прилюдно агітував проти влади Карпатської України а єї прем'єра, при чім... роздавав часопис «Дневник»³⁶². Державною прокуратурією була розпочата кримінальна справа проти осіб, які агітували проти уряду А. Волошина і за приєднання с. Підгоряни до Угорщини»³⁶³. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що «без Ужгорода і Мукачева не можемо жити» і що в цьому винен тільки А. Волошин»³⁶⁴. Краєвий суд у Великому Березному 8 грудня 1938р. засудив Ю. Кляйснера і Ю. Пашкуляка, «обвинених державною прокуратурією за злочин змови проти республіки з §2 закону про охорону республіки. Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звисний

³⁵⁹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 14.

³⁶⁰ ДАЗО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 3.

³⁶¹ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

³⁶² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 336. Арк. 1.

³⁶³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.

³⁶⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 6.

фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: «Берні уряд в...», а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород–Ужок. На дорогу дістали також по 200 кч. і мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилученням до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і днесь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в'язниці»³⁶⁵.

Нерідко на користь Угорщини агітували священники. Апостольський адміністратор Карпатської України Д. Няраді повідомляв відділ преси і пропаганди, що «о. Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі радіооголошень з Будапешту»³⁶⁶. Пістряловський священник Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. «проголосив, що солодкого чоловіка Бродія зкинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгороду і сам його заб'ю»³⁶⁷. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священник Золтан Шолтес³⁶⁸. 28 грудня парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору о республіку»³⁶⁹. Священник Іжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячево до Угорщини³⁷⁰. І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. пропонував А. Волошину «... щоби священники близькі духом до мадяр були попереложеновані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітовати...»³⁷¹.

Державна прокураторія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувалися в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою»³⁷², а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна»³⁷³. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі»³⁷⁴. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без

³⁶⁵ Нова свобода. 1938. 13 грудня.

³⁶⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 30.

³⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 8.

³⁶⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 5.

³⁶⁹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1.

³⁷⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 31.

³⁷¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 1-2.

³⁷² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 1.

³⁷³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 1.

³⁷⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.

сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це, служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, в яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність³⁷⁵. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія³⁷⁶.

Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. В. Гренджа-Донський писав, що голова Волівської окружної ради Й. Дудикевич «дуже часто одержує листи з погрозами «Завтра вечір помреш!» – підпис: «Чорна рука» (мадярська). Під'юджена голота мало-що не напала на нього з сокирами»³⁷⁷. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що 31 жовтня 1938 р. Бодак, «котрий довгий час агітовав за Мадярщиною і був членом Фенцикової партії, вибив вікна у Ригана... Згаданий був поранений сокирою в голову від Ригана»³⁷⁸. 1 листопада 1938 р. Іван Опаленик «був викинений з гостинниці... в Перечині на вулицю і розбив собі голову, а то за агітацію мадярську»³⁷⁹. Аналогічні факти зафіксовані в документах празьких архівів³⁸⁰.

1 січня 1939 р. С. Фенцик відвідав прем'єр-міністра Угорщини Б. Імреді. В поїзді до Будапешту його супроводжували проугорськи настроєні юристи, лікарі, судді, викладачі і представники молодіжних організацій. На глибоке переконання С. Фенцика, «вони представляють на 90% інтереси і бажання народу, а на 100% стоять за політику, яку проводить Б. Імреді. Закарпатський народ не тільки бере до відома, але і проголошує ту ідею, яку проповідує Імреді»³⁸¹. Угорський прем'єр висловив надію, що скоро буде піднято угорський прапор над Ужком.

З угорської і польської територій систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі небилиці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жаліючи населення країни, яке знаходиться на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А. Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Цілий ряд радіопередач був присвячений фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо.

³⁷⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1-2; Оп. 3. Спр. 86. Арк. 6.

³⁷⁶ Archiv Ministerstva Zagraničnich Veci, Praha. karton 655.

³⁷⁷ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 35.

³⁷⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 2.

³⁷⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 3.

³⁸⁰ Archiv Ministerstva Zagraničnich Veci, Praha. Karton 606, 620.

³⁸¹ Orszagos Leveltar. K-429, tetel 28-30, 202. óld.

Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. Військо в Хусті збунтувалось проти влади А. Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азіатської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Трупи тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодійства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався³⁸².

Угорська розвідка уважно слідкувала за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. Згідно телетайпного повідомлення Коффи від 14 січня 1939 р., із Карпатської України поступило понад 740 донесень від різних угорських агентів³⁸³. Коффа (кличка угорського агента – М. В.) доносив, що «в околиці населеного пункту Гордичо з'явилися 180 українських терористів (галичан – М.В.), а в околиці Косино – 160»³⁸⁴. До Будапешту надходили постійні донесення від угорських агентів про проведення мобілізації в збройних силах Чехословаччини. Протягом 13–29 січня 1939 року агент «Коффа» передавав по телетайпу, що «всіх румун, які були в 1936–1937 рр. звільнені в запас, повернули у військові частини. Багато серед них є угорців. Всіх, що одержали повістки, просили з'явитися 15 січня 1939 р. на свої призовні пункти о шостій годині ранку. Місцезнаходження призовних пунктів нам невідомі. Відомо, що більшість із цих призовників сконцентровані в Сату–Марському окрузі»³⁸⁵. Агент «Кузьма» доносив, що «два вояки із повною амуніцією пішли на своє місце проживання. На чеській території майже всі дорослі одержали повістки для негайної появи в казармах, де вони раніше проходили військову службу. Через п'ять днів їх повинні перекинути в інші місця розташування»³⁸⁶. Нерідко угорським агентам були відомі навіть такі дрібниці, як кількість новобранців, рівень забезпечення продуктами харчування тощо. Уже названий вище агент доповідав своєму начальству, що у брatisлавській в'язниці залишилось всього 60 чоловік, яких охороняють воїни 39-го піхотного полку. Всі решта (понад 200 чоловік) звільнені й направлені у військові частини³⁸⁷.

Серед завдань, які ставились перед угорськими агентами, був збір компромативних матеріалів на «неблагонадійних» політичних діячів, науковців і

³⁸² Vegesh M.M., Міщанин В.В. Проугорська “п’ята колона” у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). Т.5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. С.185.

³⁸³ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938.

³⁸⁴ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938.

³⁸⁵ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938.

³⁸⁶ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938.

³⁸⁷ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 29, 144/1232, eln.2, vkf. ko.1938.

педагогів краю. Так, агент “Г” доносив про наявність у сваявського лікаря М. Різдорфера карти Великої України, яка «крім українських земель у Польщі, Радянському Союзі також включає і територію Північно-Східної Угорщини по Дебрецен»³⁸⁸. Гортистам було відомо, що «священик В. Лар у приміщенні виноградівської вчительської семінарії роздавав зброю дівчатам для боротьби проти угорців»³⁸⁹. Серед неблагонадійних називалися прізвища Ю. Перевузника, М. Долина та інших, які, на превеликий жаль угорських агентів, після окупації краю угорцями покинули Карпатську Україну³⁹⁰. Вчитель малювання Й. Бокшай хоч і залишився на окупованій території, однак «вимагав українського громадянства»³⁹¹.

Стеження за патріотично настроєними закарпатцями продовжувалось і після повної окупації краю угорськими військами. Невідомий угорський агент доносив, що «коли угорські частини ввійшли в Великий Березний, вчитель Патакі відмовився вивісити угорський прапор на школі»³⁹², а «греко-католицький священик Бачинський під час проповіді в церкві не захотів виконати гімн Угорщини»³⁹³. У Рахові «священик Волошин багато зробив шкоди Угорщині»³⁹⁴. Вчитель Іванчо «під час викладання свого предмету постійно знущався над угорською історією»³⁹⁵, а перечинський інспектор шкіл Ю. Петенко «виступав проти мадяризації шкіл»³⁹⁶.

Отже, поряд з численними диверсіями терористів, внутрішній спокій в краї порушувала антиукраїнська і античеська пропаганда, заклики до скинення законної влади. Використані матеріали переконують, що в середині Карпатської України уряд А. Волошина мав серйозну опозицію в особі проугорських елементів, з якою не міг не рахуватися. Всі ці фактори діяли одночасно і постійно, чим робили внутрішньополітичне становище Карпатської України нестабільним і вибухонебезпечним. Вони прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, якому демократичні процеси стали заважати. На засіданні УЦНР 30 грудня 1938 р. один із відомих політичних діячів краю М. Брацайко відверто заявив: «Принцип демократичний нам є шкідливий»³⁹⁷.

А. Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштовували нову владу. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський

³⁸⁸ Hadtorteneti Leveltar. 29218/29, eln.2, vkf. ko. 1939, 525 óld.

³⁸⁹ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹⁰ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹¹ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹² Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹³ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹⁴ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹⁵ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹⁶ Hadtorteneti Leveltar. Koffa 2921116/4, eln.2, vkf. ko. 1939.

³⁹⁷ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

Голос», «Русский голос»³⁹⁸. Уряд А. Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку»³⁹⁹. Причиною такому рішенню послужили всього дві статті, поміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород–Мукачеве»⁴⁰⁰. Головний редактор часопису І. Ковач і відповідальний редактор Б. Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил»⁴⁰¹. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис»⁴⁰². На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ешти Ушаг»⁴⁰³. А. Волошин сповіщав С. Сабола, що «Календар», який він видає, надрукують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені»⁴⁰⁴. Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість з них була закрита. Це стосується також і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с. Вишково⁴⁰⁵.

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А. Волошина у Карпатській Україні був утворений і почав діяти концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці» і «політичні провинивці з нашого краю...»⁴⁰⁶. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф. Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. знаходився в таборі, писав, що «Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа – зона; на вуглах табору – сторожові вишки з озброєними вартовими; страва – за процентами виконаної денної норми; робочий день – 12 годин в кожному пору року»⁴⁰⁷. Безумовно, що такі акти, як закриття друкованих органів і окремих русофільських товариств, утворення концентраційного табору,

³⁹⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 16.

³⁹⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 1.

⁴⁰⁰ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

⁴⁰¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

⁴⁰² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 4.

⁴⁰³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 17.

⁴⁰⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 26.

⁴⁰⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 320. Арк. 1.

⁴⁰⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 3.

⁴⁰⁷ Карпатська Січ. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1996.

арешти неблагодійних, а насправді, угорських агентів, були недемократичними. Вони свідчили про існування держави авторитарного типу. Однак, враховуючи цілий ряд факторів (складна міжнародна обстановка, диверсії угорських і польських терористів, активна і цілеспрямована антиукраїнська пропаганда в краї, яку проводила проугорська «п'ята колона», заклики до скинення законного уряду), уряд Карпатської України, в інтересах збереження спокою в державі і з метою створення нормальних умов у краї, вирішив піти на певне згортання демократії і консолідувати всі патріотичні сили Закарпаття.

Отже, антиукраїнська і античехословацька діяльність угорської іреденти, яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду, набула своєї кульмінації наприкінці 30-х років. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Систематичною і цілеспрямованою була угорська і польська радіопропаганда. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відпір ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Діяльність проугорської «п'ятої колони» прискорила встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А. Волошина слід вважати оправданим, що зумовлювався необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодої держави.

НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕХОДИ ПОЛЬСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО КОРДОНУ І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА

В Східній Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з приводу автономістичних домагань закарпатців, то вони почали з'являтися від середини вересня 1938 р. Причина їх полягала в активних діях УЦНР в питанні надання автономії Підкарпаттю, зокрема направлення до Праги 8 вересня 1938 р. делегації на чолі з А. Волошином і постійно зростаюча міжнародна напруга навколо Чехословаччини з приводу судето-німецького питання.

16 вересня 1938 р. ПУН, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: «Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців»⁴⁰⁸. Тодішній голова ПУНу А. Мельник пригадував: «Перші дні перебрання мною агенд були гарячковими заходами допомогти Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми»⁴⁰⁹.

Своє ставлення до закарпатських подій виразило Українське Національне Демократичне Об'єднання на чолі з Д. Левицьким. 20 вересня 1938 р. у Львові на засіданні ЦК УНДО було проголошено: «В історичній хвилині політичного самовизначення народів, які заселяють Чехословаччину, змагання українців до здійснення права самовизначення не можуть бути знехтувані всупереч їх волі ніякими доконаними фактами. Тому ЦК УНДО вітає закарпатських українців у їх змаганнях до здійснення повноти своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежать в інтересі цілого українського народу»⁴¹⁰.

25 вересня 1938 р. у приміщенні українського товариства «Сокіл» у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д. Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200 чоловік, а орган УНДО – тижневик «Свобода» повідомляв про тисячу присутніх⁴¹¹. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Ганьба чехам, ляхам і мадярам», «Хай живе Закарпатська Україна». На вулиці Галицькій демонстрантів зупинила поліція; в сутичці взяли участь польські студенти, які побили кількох демонстрантів⁴¹². Днем раніше у Львові відбулася

⁴⁰⁸ Діло. 1938. 2 жовтня.

⁴⁰⁹ Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. К.: Фондація імені О.Ольжича, 1994. С. 33.

⁴¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУ у Львові). Ф. 205. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 198.

⁴¹¹ ЦДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 198.

⁴¹² Діло. 1938. 2 вересня.

маніфестація українських студентів у підтримку Закарпаття⁴¹³. 30 жовтня 1938 р. місцевими оунівцями в м. Буськ була організована маніфестація, ініціаторами якої виступили Д. Куп'як та Г. Пришляк⁴¹⁴.

Відразу після Мюнхенської конференції спостерігається зближення Польщі з Угорщиною у закарпатському питанні. Саме в цей час представник угорського міністерства закордонних справ І. Чакі вів переговори з польським міністром закордонних справ Ю. Беком у справі польсько-угорської співпраці. Польське радіо і преса розгорнули відверту антиукраїнську пропаганду, а польський уряд вирішив таємно підтримувати терористичну війну на Закарпатті⁴¹⁵. Все це змусило ЦК УНДО зробити 8 жовтня 1938 р. заяву на ім'я польського прем'єр-міністра Ф. Славой-Складовського і міністра закордонних справ Ю. Бека. Польський уряд у справі Закарпаття зайняв становище суперечне з ідеєю самовизначення і захопився пропагандистською роботою за прилучення Закарпаття до Угорщини. Таку політику активно підтримали Польське телеграфне агенство і радіо. Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Р. Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова⁴¹⁶. 11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м. Ярослав⁴¹⁷. 14 жовтня у Перемишлі мало місце святкове зібрання у церкві отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени УНДО, після чого відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Геть з поляками, геть з мадярами». Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький⁴¹⁸. Ще 11 жовтня львівська газета «Діло» повідомляла, що «на плечі провідників українського Підкарпаття історія поклала величезне завдання і ми щиро бажаємо, щоб вони його з честю і успіхом виконали – зберегти українське Підкарпаття за його уродженцями»⁴¹⁹. 13 жовтня до редакції газети «Нова свобода» була надіслана телеграма такого змісту: «Українській Народній Раді й першому урядові Підкарпатської Русі пересилають щире побажання повного успіху в боротьбі з мадярською загрозою. Телеграму підписали лідери кількох легально існуючих політичних організацій Галичини Д. Паліїв, Рудницька, Старосольський, Стахів»⁴²⁰.

⁴¹³ Діло. 1938. 15 жовтня.

⁴¹⁴ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто – Нью-Йорк, 1991. С. 70-71.

⁴¹⁵ Діло. 1938. 16 жовтня.

⁴¹⁶ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 52.

⁴¹⁷ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 494. Арк. 51.

⁴¹⁸ Діло. 1938. 11 жовтня.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

Протягом всього короткочасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що «Галичина могла б вислати сирових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів»⁴²¹. О. Думін писав у листі до А. Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеназваних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?»⁴²². Чи відповів А. Волошин на лист О. Думіна – невідомо. Що стосується О. Думіна, то він «був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії»⁴²³. Сучасний дослідник В. Косик писав, що у свій час О. Думін «постійно снував різні інтриги» проти Є. Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А. Волошина. У лютому 1939 р. УЦНР опублікувала в «Новій свободі» звернення «До всіх українців на рідних землях і в розсіяних суцях»⁴²⁴. Окремою заявою приєднав свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України.

Підтримка уряду А. Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті⁴²⁵. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я, нижчепідписаний ... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові»⁴²⁶. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях»⁴²⁷. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець»⁴²⁸.

⁴²¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 15-16.

⁴²² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 17.

⁴²³ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 46.

⁴²⁴ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁴²⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 19.

⁴²⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

⁴²⁷ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 1.

⁴²⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 6.

Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу. Вони просили допомогти їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник В. Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ⁴²⁹. Сотні галичан з'явилися на Закарпатті в 20-30-х роках. Вони теж, в основному, активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В. Лацанич писав: «...знає місцеві обставини і є дуже бажаним...»⁴³⁰.

В березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А. Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Сойму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвили висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги»⁴³¹. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!»⁴³². Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А. Волошину від А. Шептицького.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці» – написав у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський⁴³³. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: «Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду»⁴³⁴. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис «На переломі» доводив, що «в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України»⁴³⁵.

На питання коли відбувся перший такий перехід польсько-чеського кордону однозначно відповісти не можна. Аналізуючи матеріали закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, можна припустити, що початок нелегальних

⁴²⁹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 1.

⁴³⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 92. Арк. 1.

⁴³¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2.

⁴³² Діло. 1938. 30 листопада.

⁴³³ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М.Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 318.

⁴³⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 3.

⁴³⁵ На переломі. 1939. Ч. 6.

переходів кордону не варто пов'язувати із призначенням прем'єром автономного уряду А. Волошина. Вони почалися значно раніше. Доказом цього є спогади активного учасника національно-визвольної боротьби 1938-1939 рр. І. Стебельського⁴³⁶.

23 жовтня 1938 р. львівська газета «Неділя» писала: «За кілька днів почалися спроби переходу кордону до Підкарпатської Русі. В районі Лавочного затримано В. Марчука, Л. Петрова, В. Лесіва, Д. Тепу»⁴³⁷. А вже 31 жовтня до окружних прокурорів від прокурора Апеляційного Суду у Львові Й. Хіровського надійшов лист, який починався словами: «В останніх часах частими є випадки затримки польських українців з приводу пересічення нелегального переходу кордону Польщі в напрямку Чехословаччини, а конкретніше на терени Русі Закарпатської»⁴³⁸. Далі йшли рекомендації, що робити у таких випадках. Малоймовірна поява такого документу свідчить про те, що вже 1 листопада 1938 р. прокурор Апеляційного Суду звітувався у відділ прокурорського нагляду Міністерства Справедливості у Варшаві про розсилання листів-рекомендацій⁴³⁹. Того ж дня до окружних прокурорів зі Львова було надіслано доповнення до листа від 31 жовтня⁴⁴⁰. З окружних судів у Львів почали надходити звіти про нелегальні переходи кордону. В одному з них (лист прокурора окружного суду в Бережанах від 30 листопада 1938 р.) знаходимо дату одного з перших зафіксованих переходів польсько-чеського кордону: «20 жовтня вони (група українців із трьох чоловік) перейшли кордон біля с. Розанка Стрийського повіту»⁴⁴¹.

В чому полягала причина цих нелегальних переходів кордону? По-перше, на противагу польської дійсності, сама наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрій про українську державність, і тому намагалися хоч в деякій мірі докласти свої зусилля до її розбудови. Певну роль відіграло звернення УЦНР, опубліковане в «Новій свободі» 21 жовтня 1938 р. із закликом до співпраці всіх українців⁴⁴². Хоча, необхідно стверджувати, що УЦНР мала на увазі окремих фахівців, а не масові переходи кордону.

Розглядаючи проблему переходів кордону, тісно підходимо до питання співвідношення їх стихійності і організованості. Легальні політичні організації не могли приклясти до такої акції, тому як про організатора мова може йти лише про ОУН. Для польських політичних і судово-поліцейських органів відповідь була

⁴³⁶ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. К.: «Смолоскип», 1999. С. 19-20, 27.

⁴³⁷ Неділя. 1938. 23 жовтня.

⁴³⁸ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 8.

⁴³⁹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 97.

⁴⁴⁰ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 11.

⁴⁴¹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 6.

⁴⁴² Нова свобода. 1938. 21 жовтня.

однозначною: «Дані поліції і прикордонної служби дають підставу робити висновок, що посилення порушень кордону в описаних випадках стоїть у зв'язку з ворожою для Польщі акцією українських організацій, які виступають в останній час під впливом міжнародних подій більш сміло й інтенсивно проти інтересів Польщі і акцією нелегального переходу української молоді до Закарпатської Русі керує ОУН (З листа прокурора Апеляційного Суду у Львові від 31 жовтня 1938 р.)»⁴⁴³. Однак, тут необхідно відзначити, що дане твердження було явним перебільшенням. Із спогадів Д. Куп'яка видно, що станом на листопад 1938 р. «не було офіційного дозволу членам ОУН від Проводу ОУН на перехід в Карпатську Україну»⁴⁴⁴. На нашу думку, головна причина нелегальних переходів кордону полягала в бажанні галицьких українців спричинитися до будівництва незалежної Карпатської України. Саме цього вони найбільше прагнули в Східній Галичині. Отже, елемент стихійності значно переважав над організаційним і дисциплінованим переходом польсько-чехословацького кордону. «Події в Карпатській Україні, – згадував Д. Куп'як, – викликали захоплення серед усього українського народу, де б він не жив. Нарід вірив, що надходить новий період його історії»⁴⁴⁵.

Чехословацький уряд вороже ставився до нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час, або відразу, повертали назад. Немаловажне значення мав і той факт, що кордон переходило чимало польських шпигунів та терористів, які вільно володіли українською мовою. Описуючи перехід через Карпати, В. Онуфрик зазначав, що сам виступив ініціатором організації похідної групи у складі семи чоловік. Згодом, день за днем блукаючи в гірських районах, вони дісталися Підкарпатської Русі, де подекуди їх приймали за польських терористів⁴⁴⁶. Польські терористи, переходячи кордон, нерідко маскувалися під українців. Про затримання подібної групи терористів писав у своїх спогадах М. Бажанський⁴⁴⁷. Чехи дійсно з підозрою ставилися до перебіжчиків кордону, боячись не так юнаків і дівчат з Галичини, як замаскованих польських терористів. Великий матеріал про руйнівні дії польських терористів міститься в щоденнику В. Гренджі-Донського⁴⁴⁸. Незважаючи на не завжди прихильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходились люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід

⁴⁴³ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 8.

⁴⁴⁴ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. Торонто – Нью-Йорк, 1991. С. 74.

⁴⁴⁵ Там само. С. 68.

⁴⁴⁶ Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. Торонто – Ужгород, 1995. С. 55.

⁴⁴⁷ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 114-115.

⁴⁴⁸ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М.Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002.

віднести Й. Рушачка, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього⁴⁴⁹.

Багатьох із перебіжчиків кордону вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинилися перед судом. 25 квітня 1939 р. польський суд в Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з села Барича, Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Польським властям було достатньо всього одного листа цієї дівчини, який вона написала своєму нареченому⁴⁵⁰. Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення⁴⁵¹. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У даному випадку строк значно збільшувався. В Галичині створювалися цілі групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславівський суд засудив В. Мельничука і П. Ксендзюка⁴⁵². В такому ж злочині були звинувачені Ю. Соловчук, Ю. Одоній, Д. Микетчук, С. і П. Вередюки⁴⁵³. Польський «окружний суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Парія, Івана Дізенка, Якова Максимця, всіх із Перегінська, окр. Долина, та Василя Славинського з Підністрия»⁴⁵⁴. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення. Такі факти наводить і газета «Діло»⁴⁵⁵. «Нова свобода» повідомляла, що „... в Самборі судять три дівчини: Марію Менцинську, Марію Нижник і Теофілю Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН»⁴⁵⁶. «Суд у Станіславові, – говориться у іншому повідомленні, – засудив за нелегальний перехід в Карпатську Україну 14-літнього гімназійного учня П. Совія, 18-літнього... Д.Д емчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М. Калитика з Коломиї на 6 місяців в'язниці»⁴⁵⁷. Зустрічаємо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського⁴⁵⁸. Писала «Нова свобода» про судовий процес над 35 членами ОУН⁴⁵⁹.

⁴⁴⁹ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 320.

⁴⁵⁰ Діло. 1939. 4 травня.

⁴⁵¹ Діло. 1939. 11 червня.

⁴⁵² Діло. 1939. 27 червня.

⁴⁵³ Діло. 1939. 15 лютого.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Діло. 1938. 16 грудня.

⁴⁵⁶ Нова свобода. 1939. 7 березня.

⁴⁵⁷ Нова свобода. 1939. 25 лютого.

⁴⁵⁸ Нова свобода. 1939. 14 вересня.

⁴⁵⁹ Нова свобода. 1938. 11 жовтня.

Існували численні випадки, коли крім одержаних «своїх» років чи місяців позбавлення волі, перебіжчики кордону позбавлялися ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув праву Р. Кундрата, С. Завадки, В. Порики, Д. Головчана, Ф. Кіпаша, М. Спалина, Ю. Меленя, Д. Ковалева і І. Кіщука. Всі вони одержали від пів до двох років ув'язнення і позбавлялися громадських прав від 3 до 5 років⁴⁶⁰. 4 квітня 1939 р. у Львові були засуджені Й. Кабаровський, Є. Литинський, Л. Клин відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування і допомогу під час переходу польсько-чеського кордону українців 25 жовтня 1939 р.⁴⁶¹.

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А. Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодушною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні⁴⁶². Про такі випадки писав В. Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко»⁴⁶³. Серед польських звітів до прокурора Апеляційного Суду у Львові читаємо, що «вони (троє галичан, які нелегально перейшли польсько-чеський кордон – М. В.) пішли до Прислопа, де здалися чеським пограничникам, які відправили їх у жандармерію у Торуні, далі в Волове, а далі в Хуст у відділ військової розвідки. Там їх допитували, що їм відомо про організацію польської армії, чи є військо на кордоні, чи не проводиться мобілізація, чи рахують вони себе поляками або українцями. Їх було закрито до в'язниці, де були ще польські українці. Разом п'ятнадцять чоловік. 12 листопада всіх під ескортом направлено до Волового, а 13 листопада їх автом відвезено до кордону і передано польським пограничникам в Мішкові. Звідки їх було направлено в окружну прокуратуру в Стрию»⁴⁶⁴..

Яку позицію зайняв ПУН по відношенню до масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. «Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, – зауважив З. Книш, – але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (західноукраїнських земель – М. В.). Масовий перехід рядового членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і

⁴⁶⁰ Жіноча воля. 1939. Ч. 2.

⁴⁶¹ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 17-19.

⁴⁶² Нова свобода. 1938. 11 грудня.

⁴⁶³ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 80.

⁴⁶⁴ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 6.

грозили дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясным та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали»⁴⁶⁵. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд Карпатської України. А. Волошин просив «не утруднювати йому і так важкого положення у відношенні до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам»⁴⁶⁶. А. Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу.

Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалося спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією. Існувала навіть окрема інструкція для окружного прокурора як вестися з такими арештантами: «Вимагається наскільки можливо швидко вирішення таких справ. Конкретно потрібно в'яснити такі питання:

- 1) з якою ціллю затриманий намагався перейти кордон?;
- 2) якими шляхами добрався і чи був озброєний?;
- 3) чи отримував якусь поміч в дорозі і від кого?;
- 4) в якому місці мав перейти кордон і в кого мав зголоситись на тому боці?;
- 5) чи затриманого хтось агітував на нелегальну еміграцію.

Окремо потрібно довідатися чи затриманий належав до ОУН. Про такі справи потрібно докладати прокурору Апеляційного Суду»⁴⁶⁷. У листі прокурора Апеляційного Суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. читаємо про вимогу «досконалого розслідування, аналізу всіх паперів, знайдених у затриманого, персонального розгляду справ. Не потрібно їх трактувати шаблонно»⁴⁶⁸. Окрема увага приділялася агітаторам: «Особи, які займаються агітацією за нелегальний перехід кордону, затримуються на підставі участі в акції, організованій ОУН і притягаються до кримінальної відповідальності»⁴⁶⁹.

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора

⁴⁶⁵ Книш З. Становлення ОУН. К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994. С. 298.

⁴⁶⁶ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 49.

⁴⁶⁷ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 6.

⁴⁶⁸ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 11.

⁴⁶⁹ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 8.

Апеляційного Суду читаємо: «На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, що намагалися перейти кордон з ціллю вступу до «українського легіону», створеного на Закарпатській Русі... «Український легіон» потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій»⁴⁷⁰.

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак, такі факти мали місце і вони ускладнювали і без того нелегке становище молодій автономній країні. У нотах протесту польського посла перебіжчики польсько-чеського кордону фігурували як «українські терористи». 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшла притулок у Карпатській Україні, розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького⁴⁷¹. Польський посол скаржився, що «між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту» названим особам. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай і директор поліції Ю. Білей вимагали від окружних урядів, «що кожний з наведених має бути забезпечений поліційним доглядом...», і що «згаданих треба уважати інтернованими»⁴⁷².

14 грудня 1938 р. А. Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів у Празі повідомляв, що «протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві над Тисою живе від довгих років д-р Гриць Мельник, учитель на горожанській школі, чехословацький державний горожанин, який як було провірено ніякою протипольською пропагандою не займається»⁴⁷³. А. Волошин переконував Прагу, що «ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведеться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що з Польщі переходять терористи, заосмотрені польською військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за нищення свого маєтку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої

⁴⁷⁰ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 13.

⁴⁷¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 1.

⁴⁷² ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 52.

⁴⁷³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

Польщі»⁴⁷⁴. Така відповідь А. Волошина не задовільнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. направив другу ноту протесту⁴⁷⁵.

В черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С. Юськіва, Т. Капустянського, А. Мельника і Г. Стефаніва. А. Волошин відповідав: «Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жодну функцію не виконує. Теофіла Капустянського і Андрія Мельника в нас нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином»⁴⁷⁶. В дійсності Семен Юськів насправді знаходився на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним із ініціаторів просвітянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами. Вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А. Волошин наказав директору поліції Ю. Білею подати «до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Врецьона Євген в Хусті зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосіть президію правительства»⁴⁷⁷. Директор поліції Ю. Білей 2 січня 1939 р. повідомив А. Волошина, що «Михайло Бажанський, Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Врецьона не є зголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність»⁴⁷⁸. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є. Врецьона, більш відомий у Закарпатті як інженер Волянський, входив до складу Генерального штабу Карпатської Січі. Його підпис знаходився на більшості свідоцтв, які видавалися січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М. Бажанського і О. Хмельовського.

У фондах ДАЗО зберігається прохання Є. Врецьони до Міністерства внутрішніх справ про надання йому кураєвого громадянства Карпатської України: «Підписаний Євген Врецьона інж. Хімік з Празької Політехніки, уроджений дня 1 жовтня 1905 у Винниках Львівського повіту, приналежний там же, син Омеляна і Марії з Банахів, просить признати йому право громадянства Карпатської України на основі обіцянки домовського права в Хусті... Підписаний перебуває постійно в Хусті і працює на відповідальному пості в Карпатській Січі від перших днів її існування. Вже як студент працював для справи визволення української нації, за що і був переслідуваний. Коли ж тепер, з моментом повстання Карпатської України розкрилися нові можливості праці для нації і держави, хоче підписаний

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11.

⁴⁷⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 3.

⁴⁷⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 3.

⁴⁷⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

віддати всі свої сили і досвід для Карпатської України. І тільки для цієї справи просить признати йому це право, яке нині є зв'язане не з привілеями, але в першу чергу з обов'язками, з яких підписаний здає вповні справу»⁴⁷⁹.

Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воєводства читаємо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України⁴⁸⁰. Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні – на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба вже була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило за Карпати. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли таємно перебратися в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта знаходимо інформацію польського агента, що «члени ОУН Л. Кознарський, В. Стахів, Є. Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі»⁴⁸¹. Що стосується Є.Стахіва, то він був комендантом Карпатської Січі в Королеві.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони приносили негативні результати, але все рівно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с. Великий Вилочок, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. Обшук мав негативний результат. Затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок⁴⁸². Такі акції проводились до середини березня 1939 р. В с. Нижня Тарнава 8 березня було затримано П. Мочка і Л. Клима, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі. Пізніше затримали ще 15 чоловік, в яких вилучили 2 карабіни⁴⁸³.

Продовжувалися випадки передачі українців полякам чеськими жандармами. В одному з документів зафіксовано: «29 грудня в Сяноку стало відомо, що українських втікачів на кордоні чехи відправляють до Межилаборця, де ті платять штраф, або відбувають арешт 1-2 дні, а потім їх направляють на польський кордон»⁴⁸⁴. Правда, серед чехів були й такі, які співчували українцям. У вищеназваному документі говориться, що один із жандармів радив їм, щоб у іншому випадку вони «голосилися в П. Лопати або В. Сушка, які живуть у

⁴⁷⁹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 172.

⁴⁸⁰ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 8

⁴⁸¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 57.

⁴⁸² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 160.

⁴⁸³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 35.

⁴⁸⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 8.

Калінові (Словаччина – М. В.), і які направляють їх на терени Підкарпатської Русі»⁴⁸⁵.

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко всановлювали місцезнаходження і діяльність того чи іншого втікача до Закарпаття. Переглядалися всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали найменш політичний підтекст. Так, 5 січня 1939 р. товариство «Просвіта» із с. Саяч Вишній Дрогобицького повіту вислало привітальну телеграму на ім'я А. Волошина, в якій бажали йому «веселих свят і успіхів в праці над будівництвом української держави». Дрогобицький віце-губернатор зконфіскував частину тексту від слів «і успіхів...»⁴⁸⁶. А деяка кореспонденція взагалі затримувалася. Така доля спіткала лист С. Онидчака з Рудків, направлений до редакції «Нової свободи» від 12 січня 1939 р. такого змісту: «Прошу надсилати на мою адресу часопис «Нова свобода», бо я хочу передплатити, а не знаю як»⁴⁸⁷. Розповсюдження на території Галичини карпатоукраїнської періодики польська влада допустити не могла і не хотіла.

Але, все-таки, галицькі українці уважно стежили за подіями на теренах Карпатської України. У першу чергу, завдяки галицькій періодиці, інколи – завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Існували факти, коли втікачі до Карпатської України на кілька днів поверталися додому. У повідомленні Львівського воєводського коменданта від 11 січня 1939 р. читаємо: «31 грудня 1938 р. С. Пінчак, що виїхав на Закарпаття, був 2 дні у родичів в с. Должичі, пов. Санок, а потім повернувся в Яворник. Так само Д. Карлицький і С. Карлицький були кілька днів у с. Прилуки»⁴⁸⁸. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 – на початку 1939 рр.

Проте, безперечно, найбільше занепокоєння у польської влади викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства показує, що в грудні 1938 р. польськими поліційними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. – понад 80⁴⁸⁹. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися. Остання спроба переходу кордону в звітах коменданта львівського воєводства датується 10 березня 1939 р.⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 5.

⁴⁸⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 20.

⁴⁸⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 72.

⁴⁸⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 38.

⁴⁸⁹ ЦДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 498. Арк. 12-110.

⁴⁹⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 50.

Цікаво, що судові процеси над перебіжчиками польсько-чеського кордону не припинялися після трагедії Карпатської України. Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти і судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. були арешти серед тих небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Так, 25 березня у с. Соколики повіту Турка, було затримано трьох українців, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон⁴⁹¹. Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Затриманим А. Хоміюсяку, Б. Прокопу і М. Левицькому вирок було оголошено лише 28 квітня 1939 р.⁴⁹² У фондах ЦДІА у Львові зберігаються листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного Суду у Львові про хід слідства, зміст допитів і сам вирок⁴⁹³. Щодо арештантів застосовувалися три види покарання: ув'язнення, втрата громадянських прав, поліцейний нагляд⁴⁹⁴. Ув'язнювали, як правило, на строк від півроку до восьми. Серед вироків зустрічаються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України⁴⁹⁵. У списку засуджених з 1 квітня по 30 червня 1939 р. за приналежність до ОУН, складеного в прокуратурі Апеляційного Суду у Львові, знаходимо імена 24 українців, вирoki яких пов'язані з нелегальними переходами польсько-чеського кордону⁴⁹⁶. Даючи оцінку Карпатській Січі, П. Стерчо відзначив, що в її розбудові «наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором»⁴⁹⁷.

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк, Монюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Полковник М. Колодзінський, який виконував обов'язки останнього начальника штабу, відмовився прийняти угорський ультиматум про припинення боротьби. «У словнику українського націоналіста нема слова «капітулювати». Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!» – такою була відповідь М. Колодзінського. Після бою з гортистами на Красному Полі 15 березня 1939 р. він разом із своїм товаришем З.Коссаком-Тарнавським відступав у напрямку до Солотвина.

⁴⁹¹ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 128.

⁴⁹² ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 2, 6.

⁴⁹³ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 1095. Арк. 2, 6, 10.

⁴⁹⁴ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 8.

⁴⁹⁵ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 2.

⁴⁹⁶ ЦДІАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 2-21.

⁴⁹⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 98.

Отож, саме М. Колодзінський (полковник Гузар) – найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття⁴⁹⁸. Він народився 26 липня 1902 р. в с. Поточиська Городенківського повіту на Станіславщині в селянській сім'ї. Закінчив Коломийську гімназію (1924), правничий факультет Львівського університету і старшинську школу польського війська (1928). З 1922 р. був членом Української Військової Організації, а згодом військовим референтом першої Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (1929). У січні 1932 р. М. Колодзінський був заарештований у Львові польською поліцією за виступ перед молоддю з лекцією «Націоналісти і військове виховання» і більше року перебував в ув'язненні. Завдяки опублікованим працям «Українська воєнна доктрина», «Воєнне положення і стратегічне значення Закарпаття», «Іван Богун», «Польське повстання 1863 р.», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна» зарекомендував себе як один з визначних теоретиків військового мистецтва в Європі⁴⁹⁹.

Військово-теоретичні праці М. Колодзінського довели, що на Україні з'явився військовий теоретик, перед яким відкривалася непогана військова кар'єра. М. Колодзінський одним із перших з'явився на Закарпатті і був включений до військового штабу Карпатської Січі. В. Гренджа-Донський називав полковника М. Колодзінського (Гузара) «мозком Січі»⁵⁰⁰. Так воно і було в дійсності. З великої кількості емігрантів Карпатської України саме про Гузара в очевидців збереглися найкращі спогади. «Його висока постать була завжди мені імпонуючою, – писав В. Гренджа-Донський, – тепер просто його обожую. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк... Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...»⁵⁰¹.

Одночасно з М. Колодзінським на Закарпаття прийшов український політичний і військовий діяч Зенон Коссак. Він народився 1 квітня 1907 р. у м. Дрогобичі тепер Львівської області. Навчаючись у місцевій гімназії, був обраний головою «Організації Вищих Кляс Українських Гімназій». У 1926-1928 рр. навчався на правничому факультеті Львівського університету, активно співпрацюючи з такими виданнями, як «Студентський вісник», «Львівський науковий вісник», «Вісник». З. Коссак пройшов шлях від члена Проводу Спілки Української Націоналістичної Молоді (1928), члена ОУН (1929), референта

⁴⁹⁸ Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. Кн.8. 1993. С.955–957.

⁴⁹⁹ Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7 Ужгород, 2001. С.223–241; Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV(XVIII). Ужгород, 2000. С.93–96.

⁵⁰⁰ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т.VIII. Вашингтон, 1987. С. 70.

⁵⁰¹ Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Ред. Д.М.Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 187-188.

Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (1929) до заступника бойового референта Р. Шухевича (1930). Організована ним бойова група УВО в Дрогобичі організувала цілий ряд терористичних актів проти окремих представників польських властей у Бориславі, Трускавці, Городенці (1931-1932). Польський суд у червні 1933 р. засудив З. Коссака на 7 років ув'язнення за діяльність в ОУН. Остаточний вирок йому був винесений 31 січня 1934 р. у Львові – 8 років ув'язнення із зарахуванням перебування під слідством. Покарання відбував у в'язницях Львова та Вронок (Познанське воєводство Польщі), де завершив працю «44 правила життя українського націоналіста» (1934-1938). Немаловажний і той факт, що З. Коссак у червні-вересні 1938 р. брав участь у розробці плану втечі С. Бандери з в'язниці у Вронках, внаслідок чого був заарештований і перебував під слідством до кінця листопада 1938 р.⁵⁰²

В Карпатську Україну З. Коссак прибув у грудні 1938 р. і діяв під псевдонімом «Тарнавський». В Карпатській Січі йому було присвоєно звання поручика. Протягом всього існування Карпатської України З. Коссак очолював субреферат ідеології у відділі преси і пропаганди, очолюваного В. Комаринським, як ідеологічний референт друкувався в газеті «Нова свобода». Проводив безпосередню військову підготовку в Карпатській Січі: був інструктором на підстаршинських курсах, а також у жіночих відділах з медицини та розвідки. Саме з ініціативи З. Коссака 19 лютого 1939 р. в Хусті було проведено II Січовий з'їзд.

Під час кровопролитних сутичок 13-14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М. Колодзінський обороняв січову гостинницю. Він припинив опір тільки після наказу А. Волошина. Учасник боїв галичанин Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник – міністр внутрішніх справ і словак надпоручник Парчані. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Комендант оборони (М. Колодзінський – Авт.) сказав, що ми ворогам зброї не складаємо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь коменданта була: «Загинути по-геройськи нам ніхто не заборонить!». На це міністр внутрішніх справ п. Перевузник сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п. Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більше нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання»⁵⁰³.

⁵⁰² Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7. Ужгород, 2001. С.242–251.

⁵⁰³ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 56-57.

Цікаво описав вищеназані події М. Бажанський. Він не приховував, що «вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання»⁵⁰⁴. Як вже говорилося вище, М. Бажанський найчастіше бачився з А. Волошином у ці дні. З його спогадів видно, що М. Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. «Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, – писав М. Бажанський. – Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крови молодих людей. Їздив автом разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті заключено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Одначе чехи не у всіх місцевинах умов додержали. Частинно це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку»⁵⁰⁵. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13–14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В. Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків⁵⁰⁶.

Необхідно погодитись із сучасним дослідником В. Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М. Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. В спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями. В. Федина розділяє міркування М. Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Стосовно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого «їх просто замордували по-тваринному», а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня «доблесних» гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків⁵⁰⁷.

Намагався з'ясувати подальшу долю своїх земляків-бориславців І. Стебельський, який раніше покинув Карпатську Україну. Про них він дізнався тільки влітку 1939 р., коли колишні хустські січовики прибули в австрійські

⁵⁰⁴ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 87.

⁵⁰⁵ Там само. С. 89.

⁵⁰⁶ Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2./ Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. С. 58.

⁵⁰⁷ Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV(XVIII). Ужгород, 2000. С.95–96.

Альпи для вишколу в лавах протипольського легіону, який тут формувався. «Від них я дізнався, – писав І. Стебельський, – що Михайло Андрушків («Ханцьо») загинув прощитий мадярським кулеметом при обороні Головної Команди «Карпатської Січі». Там напередодні впав, але вже від чеського кулемета, відважний Бурун. Недобитки січовиків, відступаючи з боями із зайнятого мадярами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації, хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступили в різних напрямках. Найсильніша – із сотниками С. Сулятицьким і Волянським – відступала на Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабша – під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенка Коссака – відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не залишився в живих. Висувають припущення, що вона потрапила в мадярську засідку і того, хто залишився живим, мадяри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні. Доля третьої, найменшої, групи, в якій були Ромко Татарський і Влодко Андрушків, мала відступати на північний захід у напрямку Словаччини. Що з нею сталося, ніхто нічого не міг сказати. В 1940 році я довідався, що вони обидва потрапили в польські руки і були запроторені до концентраційного табору в Березі Картузькій, звідки чудом, завдяки німецько-польській війні, вийшли на волю. Обидва повернулися додому, де їх мерщій застукали більшовики, котрі, як відомо, зайняли наші західноукраїнські землі. Якимось чудом, мені точно невідомим, Ромко Татарський врятувався, а Влодко Андрушків, мабуть головно за його перебування на Карпатській Україні, незабаром був заарештований НКВС і безслідно пропав навіки»⁵⁰⁸.

Про страшні злочини терористичної групи «Собот чопот» в с. Ясіня розповів свідок Данило Поп'юк, сторож цвинтаря: «В 1939 році в селі Ясіня перед приходом угорських окупантів була організована терористична група..., яка разом з угорськими терористами вивезла на автомашині до перевалу 18 українців, із них 4 жінки. Їм зв'язали колочим дротом руки, викололи очі, відрізали вуха, носи, зривали нігті з пальців, вирізали язика і в трьох місцях пилою перепилили ноги. Хто був слабкий, той помер в момент знущань, а хто був ще живий, того добили і наказали мені зарити їх у землю... Через три дні мене послали зарити ще 8 чоловіків, страчених також на перевалі»⁵⁰⁹. У Воловому угорські терористи розстріляли п'ятьох патріотів на чолі з командантом місцевої Січі галичанином Степаном Фігурою. Очевидці розповідали, що під солом'яником С. Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жмути спеченої крові. Селяни констатували, що то була сорочка С. Фігури. Гортисти, використавши смертний вирок, повертались назад у піднесеному настрої: було чим пожитись. У одного

⁵⁰⁸ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. К.: «Смолоскип», 1999. С. 36-37.

⁵⁰⁹ ДАЗО. Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 44.

вбитого вони відтягли палець разом з обручкою, другому вибили золоті зуби⁵¹⁰. У Соймівському лісі, поблизу Волового, угорці розстріляли поручика Ф. Тащинця та чотирьох галичан⁵¹¹.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Таке твердження вигідне дослідникам, які стоять на русинських позиціях, намагаючись довести окремішність закарпатців. М. Макара у монографії, яка немає ніякого відношення до висвітлення історичних процесів у Закарпатті напередодні Другої світової війни, писав, що у 1938-1939 рр. «тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася в Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати «зародком самостійної соборної України» під гаслами національної ідеї («нація понад усе»), національної винятковості, месіонерства, що в тих умовах виявилось справою ілюзорною, точніше – авантюрною»⁵¹². Йому підспівує І. Поп, називаючи Карпатську Україну «провінційною театральною сценою епохи романтизму»⁵¹³.

В. Гренджа-Донський писав у щоденнику «Щастя і горе Карпатської України»: «Шепотіння про якісь конфлікти в «Карпатській Січі» продовжуються, але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами – автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступали проти Польщі, а ми стараємось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це газардна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то чого ж такого небезпечного сусіда зачіпати...»⁵¹⁴. І. Гуцул у своїх спогадах «Остання сотня» теж писав про поневіряння галичан та їх трагічну долю⁵¹⁵.

Особливо жахливими постають свідчення про розстріл січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із місць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Верецький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові. Так, один із очевидців Ф. Голянич вказував, що після передачі угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні. Сотні і сотні тіл захисників

⁵¹⁰ Вегеш М.М., Горват Л.В. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах. Ужгород, 2000. С. 72.

⁵¹¹ Там само. С. 43-44.

⁵¹² Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944–січень 1946 рр.). Ужгород, 1995. С. 101.

⁵¹³ Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород: Издательство В.Падяка, 2001. С. 43-44.

⁵¹⁴ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 158.

⁵¹⁵ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 125-126.

Карпатської України знаходили і в інших місцях⁵¹⁶. Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Шість невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити, розстріляли на Веречанському перевалі⁵¹⁷. Сучасний український дослідник Г. Дем'ян писав, що «чотирьох хлопців, які поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня 1939 р., поляки убили в Лужку»⁵¹⁸. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України М. Чирський розповідав про розстріл 44 галичан»⁵¹⁹.

16 березня 1939 р. угорські частини вийшли на польський кордон в районі Бескида, а 19 березня відбулося братання угорських і польських військових сил біля Сянок і Ворохти⁵²⁰. Угорські літаки у час агресії розкидували біля польського кордону «привітальні листівки», які закінчувалися словами: «Завжди хай живе Польща і Угорщина»⁵²¹. А що ж відбувалося в Галичині? Українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос у захист Карпатської України. 17 березня 1939 р. сенатор Творднян (УНДО) від імені УПР спробував зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але «промовцеві відібрали голос»⁵²². Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами «Геть з мадярами», «Геть з поляками». Демонстрантів розігнала поліція⁵²³. Про ці заходи повідомляв у своєму звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р.⁵²⁴.

Отже, українці Східної Галичини з великим ентузіазмом зустріли звістку про надання Закарпаттю автономних прав, а згодом проголошення незалежної Карпато-Української держави. Їх підтримка національно-визвольних змагань закарпатських українців вилилась у численні демонстрації та акції протесту проти експансіоністських планів Польщі й Угорщини створити спільний кордон. Починаючи з жовтня 1938 р. почалися масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами Галичини в Карпатську Україну. Здебільшого вони носили стихійний характер. ОУН та її Провід займали нечітку позицію щодо необхідності переходу кордону. Можливо, це пояснювалося тим, що керівники ОУН не вірили в перемогу ідеї самостійної України за Карпатами.

⁵¹⁶ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 162-164.

⁵¹⁷ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів: «Просвіта», 1993. С. 348.

⁵¹⁸ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів: «Просвіта», 1993. С. 348.

⁵¹⁹ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001.

⁵²⁰ Діло. 1939. 17 березня.

⁵²¹ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 99.

⁵²² Діло. 1939. 19 березня.

⁵²³ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 499. Арк. 89.

⁵²⁴ ЦДДАУ у Львові. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 879. Арк. 177.

Саме наприкінці 30-х років у Проводі Українських Націоналістів намітився розкол, а тому в Карпатській Україні з'являлися, як правило, члени ОУН мельниківського крила. Переходячи кордон, галицькі українці піддавалися великій небезпеці. Їх могли затримати польські прикордонники, або повернути назад чехословацькі. У будь-якому випадку галицька молодь опинялася перед польським судом. Архівні документи свідчать, що польський уряд уважно стежив за перебігом подій, був у курсі справ, нерідко звертаючись до уряду Чехословаччини з нотами протесту. В переважній більшості випадків українська влада заявляла, що польські ноти не відповідають дійсності й не мають під собою ніякого ґрунту. Влада Чехословаччини неоднозначно відносилася до перебіжчиків кордону. Мали місце як прихильне ставлення, так і видача галичан полякам. Переважна більшість галицьких українців активно включилися в розбудову Карпатської України, вступали до лав Карпатської Січі. Нелегальні переходи кордону тривали аж до початку березня 1939 р., а судові процеси в Польщі над перебіжчиками мали місце протягом квітня-червня. Нелегальні переходи українцями Східної Галичини польсько-чеського кордону в 1938-1939 рр. свідчили про їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатців.

МІЖНАРОДНА ПІДТРИМКА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Наприкінці 30-х років у різних країнах світу проживало біля 55 мільйонів українців. «Найбільше живе їх за нашими Карпатами, – повідомляла «Нова свобода», – українці живуть крім Підкарпаття на різних землях у такому числі: в Великій Україні (УРСР) – 41 млн., в Галичині (Польща) – 8 1/2 млн., в Чехословаччині – 650 тис., в Буковині й Бесарабії (Румунія) – 2 1/2 млн., в США – 1 млн., в Канаді – 300 тис.»⁵²⁵. Після 1925 р. остаточно викристалізувалися осередки української еміграції в Європі. «Перше місце зайняла Прага, після неї Варшава, втратив значення Відень. Постають нові осередки: Берлін і Париж. Слабші скупчення української еміграції – це Румунія, Болгарія, Бельгія, Швейцарія, Англія, Італія, Туреччина, Латвія, Фінляндія. Чисельно на першому місці стоїть українська еміграція в Польщі й Франції»⁵²⁶.

Починаючи з 80-х років XIX ст. галицькі та закарпатські селяни переселялися за океан. «Українці або особи українського походження до війни (другої світової – М. В.) приблизно були так розподілені в Америці між різними її країнами: Сполучені Штати Північної Америки – 700–800 тис., Канада – 300–400 тис., Бразилія – 50–60 тис., Аргентина – 50 тис., інші американські країни – 10–20 тис.»⁵²⁷. Із наведеного статистичного матеріалу видно, що українська діаспора в кількісному відношенні становила собою значну силу, від якої теж певною мірою належало майбутнє Карпатської України. Виходячи з цього, нема нічого дивного, що уряд А. Волошина, який опинився в скрутному становищі, звернувся до українців зарубіжних країн з проханням про допомогу. Необхідно відзначити, що «більшість представників трудової еміграції та їх керівників щиро і від душі бажали своїм землякам щасливого, вільного розвитку, звільнення від багатовічного чужоземного поневолення, всіляко підтримували їх боротьбу за автономію та політичну незалежність. Разом з тим, серед емігрантів були і ті, що, виражаючи інтереси меншості, плели навколо Закарпаття різні політичні інтриги, проводили антинародну діяльність і, зблокувавшись з реакційними силами в «старому світі», привели наш край до трагедії напередодні другої світової війни»⁵²⁸. Ці думки, висловлені сучасним дослідником М. Болдижаром, дають можливість констатувати, що політичні події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні оцінювалися різними організаціями української діаспори неоднозначно.

⁵²⁵ Нова свобода. 1938. 28 серпня.

⁵²⁶ Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами. *Енциклопедія Українознавства*, Загальна частина. Т.2. К., 1995. С.572.

⁵²⁷ Кубійович В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.2. К., 1995. С.715–727.

⁵²⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 74.

22 грудня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення представників української діаспори, в якому пропонувалося створити «Національний фонд Карпатської України». «Треба користатися з того великого зриву, – говорилося в зверненні, – який охопив український народ у цілому світі. Всі хочуть нам допомогти. Нашою повинністю є організувати цю так потрібну акцію й чим скоріше її урухомити. До Хусту вплинуло вже багато різноманітних плянів, додаємо до них ще один: «Закладім Національний фонд». Закладім його ще сьогодні і сповістим про це увесь український світ. Будувати Карпатську Україну є обов'язок цілої нації. Не хвалімся, що нас багато – похвалімся тим, що ми вміємо робити!»⁵²⁹.

Існували тісні відносини між урядом Карпатської України і різними політичними партіями, об'єднаннями і товариствами 9 країн⁵³⁰. В США Карпатську Україну підтримували «Організація Демократичного Відродження України», «Молоді Українські Націоналісти», «Комітет Оборони Карпатської України», «Український Червоний Хрест», «Закордонна делегація Карпатської України», «Об'єднані Українські Організації Америки». В Канаді – «Українське Національне Об'єднання», «Українська Стрілецька Громада», «Об'єднання Українок Канади ім. Ольги Басараб», «Молоді Українські Націоналісти». В Чехословаччині – «Комітет Оборони Карпатської України», «Центральний Союз Українських Організацій ЧСР». В Німеччині – «Українське Національне Об'єднання». У Франції – «Український Народний Союз». В Аргентині – «Організація Демократичного Відродження України». В Бразилії – «Український Хліборобський Союз». На Далекому Сході – «Українська Національна Колонія» в Харбіні. При налагодженні стосунків Карпатської України з політичними організаціями української діаспори значну роль відігравав закордонний ПУН, зокрема відділ, який очолював Я. Барановський.

Українську діаспору в США можна умовно поділити на дві основні групи – власне проукраїнську, яка виступала за федерацію закарпатців з чехами і словаками, а згодом підтримала діяльність уряду А. Волошина в напрямі розбудови суверенної держави, і – москвофільську, яка нерідко переходила на проугорські позиції. Тому не дивно, що різноманітні організації закарпатської діаспори в США по-різному віднесли до політики, яку проводив автономний уряд А. Волошина.

22 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала повідомлення «Українці з Америки протестують», в якому говорилося: «Представники українських організацій в Злучених Державах Північної Америки запротестували перед

⁵²⁹ Нова свобода. 1938. 22 грудня.

⁵³⁰ Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Мюнхен, 1955. С.188.

дипломатичними представниками великодержав, учасників конференції в Мюнхені, проти спроб Мадярщини збільшувати свою територію коштом території підкарпатських українців»⁵³¹. 23 жовтня 1938 р. американські українські організації видали «Маніфест», в якому вимагали: «1) цілковито незалежну державу Карпатську Україну, до котрої треба прилучити Пряшівщину та Спіш; 2) протест проти замірів сусідів; 3) негайне пропущення українських політичних в'язнів; 4) передання війська та жандармерії Українському проводу; 5) стягнення українських військ на Карпатську Україну для охорони границь»⁵³². З «Маніфестом» були ознайомлені уряди всіх великих держав. До активної підтримки Карпатської України неодноразово закликав американський священик О. Невицький: «Виконайте свій обов'язок супроти свого народу й своєї землі, не розбивайтеся на різні партії і групи, але вступайте до одного єдино-національного табору, під один провід»⁵³³.

«Організація Демократичного Відродження України» (далі – ОДВУ), що діяла в Нью-Йорку, взяла на себе збір коштів для закарпатського населення. При допомозі ОДВУ представники карпато-української еміграції в США організували «Комітет Оборони Закарпаття», який пізніше було перейменовано в «Комітет Оборони Карпатської України» (далі – КОКУ). Він почав свою діяльність у такому складі: В. Бень (голова), М. Бень, О. Данканич (заступники голови), Ю. Габода, А. Кость (секретарі), Т. Палош (фінансовий секретар), П. Ікалович (скарбник), І. Боришкевич, Ю. Боришкевич, М. Данканич (контрольна комісія). Почесним головою КОКУ було обрано О. Невицького⁵³⁴. На думку П. Стерча, «цей Комітет поставив був собі за мету вирвати збаламучених закарпатських українців Америки з полону мадяроно-москвофільства і, скерувавши їх по лінії народних інтересів, з'єднати їхню піддержку для справи визволення Карпатської України»⁵³⁵.

КОКУ виступив ініціатором проведення цілого ряду віч в Нью-Йорку, Філадельфії, Детройті, Клівленді, Чикаго, Рочестері, Нью-арку, на яких були прийняті резолюції в обороні Закарпаття. На віче, проведеному 9 жовтня 1938 р. в Філадельфії, було започатковано збір коштів для Карпатської України. Тоді вдалося зібрати 152.50 американських доларів⁵³⁶. КОКУ разом з «Об'єднаними Українськими Організаціями Америки» рішуче засудили рішення Віденського арбітражу. З приводу цієї події Л. Мишуга, який представляв другу організацію, заявив, що «присуд, виданий у Відні дня 2 листопада 1938 року Роз'ємною

⁵³¹ Нова свобода. 1938. 22 жовтня.

⁵³² Нова свобода. 1938. 23 жовтня.

⁵³³ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 24.

⁵³⁴ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 95.

⁵³⁵ Там само. С. 95.

⁵³⁶ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 71-72.

Комісією в справі границь Закарпаття, нарушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародної конференції в Мюнхені та які повинні були бути застосовані супроти населення Закарпаття. Рішення Роз'ємчої Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують»⁵³⁷.

Продовжувався збір коштів для потреб Карпатської України. У своєму лютневому номері за 1939 р. «Нова свобода» помістила статтю «Українці в Америці для Карпатської України», в якій відзначила, що «українська еміграція за кордоном, головню в Америці й Канаді турбується нашою долею та старається нам допомогти. Майже кожного дня приходять пожертви, що для нас зібрали наші брати за морем. Для розбудови Карпатської України буде треба багато мільйонів і тому нам дуже дорога братерська поміч закордонних українців»⁵³⁸. Після чергового засідання, яке відбулося в січні 1939 р., ОДВУ прийняла ряд постанов на користь Карпатської України. «Одним з важніших рішень було вислати в Карпатську Україну одіж, взуття і інше, – писав професор Міннесотського університету О. Неприцький-Громовський в листі до провідника УНО Ф. Ревая, – Центральна управа ОДВУ вже вислала для Карпатської України 117 великих пакунків. Деякі з них важать по 350 кілограмів. Є в них взуття, одіж, шкіра та чоботи і інші речі. Кожний пакунок є заадресований на ім'я прем'єра А. Волошина посередництвом Червоного Хреста. В пакунках є приблизно 400 тисяч штук одягу. Це значить, що майже на кожного українця в Карпатській Україні припаде по одній парі одєжі»⁵³⁹. ОДВУ організувала також компанію по збиранню медичних приладів та препаратів, ліків. Планувалось весною організувати на Закарпаття масові туристичні поїздки.

5 січня 1939 р. українці в США переслали для закарпатського населення «126 великих пакунків одєжі й обуви. Цікаво додати, що перевіз кораблем з Нью-Йорку до Гамбургу мав коштувати по найнижчим тарифі 1680 долярів, але за допомогою американсько-чехословацької палати досягнуто дарового перевозу цих великих пакунків»⁵⁴⁰. Уряд Карпатської України повинен був тільки довести ці речі з Гамбургу до Хуста. Газета «Нова свобода» інформувала своїх читачів, що «незадовго буде висланий з Америки в Карпатську Україну другий транспорт річей для нашого населення»⁵⁴¹. Організації українців у США націоналістичного спрямування розглядали утворення Карпатської України як етап у відродженні соборної України. На їх думку, українська держава на Закарпатті «у відповідну

⁵³⁷ Там само. С. 96.

⁵³⁸ Нова свобода. 1938. 13 листопада.

⁵³⁹ Нова свобода. 1939. 4 лютого.

⁵⁴⁰ Нова свобода. 1939. 23 лютого.

⁵⁴¹ Там само.

хвилину зіллється воєдино з Українською Великодержавою в Києві»⁵⁴². Розпад Чехословаччини ними не розцінювався як щось трагічне, адже «на місце сьогоднішньої ЧСР мають постати три самостійні держави: Чехія, Словаччина і Закарпатська Україна. Річ ніяк не фантастична, – коли існує Люксембург, Андорра й Ліхтенштейн – і то на довшу мету, то чому не має постати Українська Закарпатська Держава, – на якийсь час, поки не злучиться з Києвом?»⁵⁴³.

Заради історичної правди необхідно констатувати, що серед закарпатської діаспори в США було чимало русофілів і мадяронів, які негативно відносилися до А. Волошина та політики, яку проводив його кабінет. На них робив ставку угорський уряд у своїх притязаннях на Закарпаття. Відомо, що в жовтні 1938 р. міністерство закордонних справ Угорщини передало генеральному консулу в Клівленді 10 тисяч доларів для реваншистської пропаганди серед американських русинів⁵⁴⁴. До цього додамо, що й уряд Карпатської України не все зробив для того, щоб до закарпатців, які проживали в США, першочергово доходила правдива інформація про розвиток політичних подій в краї. З цього приводу заслуговують уваги слушні міркування В. Шандора: «Світ нами цікавиться далеко більше, ніж це можна спостерегти в світовій політичній пресі чи літературі. Тут у них помітно загальне тенденційне замовчування ваги й значення української проблеми, особливо нашими сусідами та їх союзниками, які ще й досі претендують на територію України. Українською проблемою світ цікавиться і знає про неї, на жаль, часто з чужих, ворожих нам джерел більше, ніж від нас самих»⁵⁴⁵.

Відзначимо, що представники русофільства в США теж спричинилися до боротьби закарпатців за автономні права. Під час конгресу підкарпатських русинів, який проходив у лютому 1937 р. в Нью-Йорку, було прийнято ультиматум до чехословацького уряду з вимогою здійснення автономії Закарпаття протягом 60 днів. Цей ультиматум повинен був вручити один з лідерів русофільства і мадяронства в краї С.Фенцик прем'єр-міністру ЧСР М. Годжі⁵⁴⁶. Значну роботу провела на Закарпатті делегація, очолювана О. Геровським напередодні формування першого автономного уряду А. Бродія, про що мова йтиме нижче. Ставлення русофілів до краю різко змінилося після призначення прем'єр-міністром А. Волошина. 15 січня 1939 р. учасники віче в Асконі заявили протест «проти насильственої українізації Карпатської Русі, яку проводить

⁵⁴² Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші* / Упор. О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 94.

⁵⁴³ Там само. С. 93.

⁵⁴⁴ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 131.

⁵⁴⁵ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 239.

⁵⁴⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 71.

теперішній уряд за наказом Берліна і за допомогою українських емігрантів»⁵⁴⁷. Учасники «Лемко–Союзу» на своєму віче, яке відбулося 22 січня 1939 р. в Едсоні (штат Альта), засудивши «владу патера Волошина», виявили бажання приєднати Карпатську Русь до Радянської Росії⁵⁴⁸. Засудив політику уряду А. Волошина і Всеамериканський карпато-руський Народний Конгрес 11–12 лютого 1939 р. в Нью-Йорку. Однак, необхідно погодитися з М. Болдижаром, що «конгрес все таки не мав «всеамериканський характер», хоча і репрезентував близько 50 тисяч емігрантів⁵⁴⁹. Відкрита проугорська орієнтація лідера «Карпато-руського Союзу» в США викликала незадоволення навіть у середовищі його членів, зокрема тих, що притримувались прочехословацької орієнтації. 7 березня 1939 р. у Пітсбурзі проходив форум цієї організації, який засудив проугорський курс керівництва. «Більше того, – писав В.Лемак, – із залу засідання «попросили» вийти О. Геровського, за ним пішов і І.Поп»⁵⁵⁰. Про позицію, яку займав «Карпато-руський Союз» за часів О. Геровського, писав у своїй праці П. Р. Магочій⁵⁵¹.

20 березня 1939 р. в Нью-Йорку відбулося чергове віче, на якому було засуджено «гітлерівських агентів серед українського народу в Америці, що, прикрившись націоналізмом, компрометують українців перед американським демократичним народом заявами та деклараціями, що при помочі Гітлера український народ йде до створення своєї держави»⁵⁵². М. Болдижару, який цитує цей документ, безперечно, відомо, що уряд А. Волошина не мав жодного вибору стосовно орієнтації. Що ж стосується цитованої ним резолюції, то вона була прийнята вже після трагедії Карпатської України, тобто тоді, коли розгубленість була притаманна не тільки українцям США, але й галичанам. Вважаємо, що учасники віче, приймаючи цей пункт резолюції, намагалися, перш за все, засудити фашизм взагалі та його експансіоністську політику.

Українська еміграція в Канаді теж заявила про свою готовність допомогти Карпатській Україні. Особливу активність проявляли члени організації УНО. З її ініціативи був створений «Допомоговий Комітет Карпатській Україні» (далі ДККУ) з центром в Саскаутані. На середину січня 1939 р. ДККУ зібрав 325 122 долари⁵⁵³. Надійшла також допомога від «Братства українських католиків» у Канаді – 7500 доларів, а з приватними висилками доходило до 100 000. Загалом українська еміграція в Канаді планувала перерахувати Карпатській Україні 150 000 доларів⁵⁵⁴. «Українська Стрілецька Громада» в Саскаутані вислала в

⁵⁴⁷ Там само. С. 132.

⁵⁴⁸ Там само. С. 133.

⁵⁴⁹ Там само. С. 134.

⁵⁵⁰ Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років. *Карпатський край*. 1995. №9–12. С.65.

⁵⁵¹ Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 146.

⁵⁵² Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 135.

⁵⁵³ Нова свобода. 1939. 11 січня.

⁵⁵⁴ Нова свобода. 1939. 19 січня.

Карпатську Україну 5200 доларів⁵⁵⁵. У березні 1939 р. ДККУ в Канаді звернувся до українських фермерів з відозвою допомогти Закарпаттю зерном. Поряд з цим українці Канади провели збіркову акцію «Паска для Карпатської України»⁵⁵⁶.

Августин Волошин, про що свідчать його численні листи-подяки, намагався особисто реагувати на надходження коштів із за кордону. В листі до керівництва УНО в Канаді прем'єр-міністр писав: «Дорогі браття й сестри! До глибини душі зворушив нас Ваш допис з дня 8 грудня 1938 до якого залучили Ви чек на суму \$ 1550 (Одна тисяча п'ятсот п'ятдесят доларів). Щиро дякуємо Вам за теплий привіт і за так щедрий дар. Просимо передати нашу подяку через Ваш орган «Новий шлях» всім даруючим. Зокрема приємне вражіння робило на мене підписане імя В. Коссара, бувшого колеги в Ужгороді, з його власноручного підпису внизу, що він в живих і що працював між першими в Комітеті. Поздоровляю його сердечно з його дорогою родиною. Наша молода держава стоїть тепер перед найважливішим завданням: перед виборами до першого сойму. Ваша щира поміч причиниться до нашої майбутньої перемоги. Слава Україні! Ваш А. Волошин, прем'єр-міністр»⁵⁵⁷.

Ось ще деякі листи-подяки А. Волошина за надану матеріальну допомогу на розбудову Карпатської України: «В Хусті дня 3/ІІ 1939. Вп. Пан. Українське Національне Об'єднання в Саскаутані. За одержаний дарунок в сумі 1300 дол. – 37992.50 кч. Засланий для розбудови Карпатської України»⁵⁵⁸. «В Хусті дня 3/ІІ 1939. Вп. Пан. Українське Національне Об'єднання в Саскаутані. За одержаний рахунок в сумі 1250 дол. – 36678.75 кч. Засланий для розбудови Карпатської України»⁵⁵⁹. «В Хусті дня 23 лютого 1939. Вп. Пан. Українське Національне Об'єднання в Канаді. За одержаний дарунок в сумі 1100 дол. Засланий для розбудови Карпатської України. Прошу прийняти ширу нашу подяку. З братським привітом Ваш: Мсгре. Др. Августин Волошин, прем'єр-міністер. Слава Україні!»⁵⁶⁰.

3 березня 1939 р. А. Волошин висловлював вдячність Крайовій Екзекутиві УНО в Свскаутуні за «поміч Карпатській Україні»: «Потверджуємо отримання Вашого допису з 2 лютого 1939 і чека Монреальського банку ч. 04388 на суму 1100 доларів і просимо прийняти за Ваш Княжий дар нашу щирю подяку. З Ваших дарів підтримуємо організації «Січи», яка гарно розвивається. Центральна влада ще не відкликала свого генерала, але ми не призначили його і він не урядує в нас, хоч вже 7-ий тиждень минає від його назначення. Ревізія горожанства буде

⁵⁵⁵ Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття*. 1995. 4 лютого.

⁵⁵⁶ Нова свобода. 1939. 12 березня.

⁵⁵⁷ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 39-40.

⁵⁵⁸ Там само. С. 40.

⁵⁵⁹ Там само.

⁵⁶⁰ Там само.

провадитися нашими урядами, в нас не може вона шкодити нашим людям. Тепло витаємо всіх наших. Слава Україні! Ваш А. Волошин»⁵⁶¹.

На початку 1939 р. в найбільшій радіостанції Сан-Пауло (Бразилія) відбулося свято Карпатської України. Його учасники вислухали промову, опісля чого «відбувся концерт артиста М. Немоловського, в програму якого ввійшли українські пісні». Газета «Карпато-українська свобода», що видавалася в Празі, завершила інформацію словами: «Хоч віддалені далеко від рідного краю – вірні сини карпаторуські і з інших земель українських радіють успіхам, що їх здобула собі Карпатська Україна»⁵⁶². Не залишились осторонь і українці Далекého Сходу. Тут збір коштів проходив під гаслом «Жертвуйте для Карпатської України». «Нова свобода» навела цитату із українського журналу «Далекий Схід», який видавався в Харбїні: «Правління Української Національної Колонї Манчу-Ді-Го постановило асигнувати на допомогу Карпатській Україні 200 ман. Долярів»⁵⁶³. Всього на Далєкому Сході зібрали кілька тисяч маньчжурських доларів для Карпатської України.

Відчутною була і допомога українців, які проживали в країнах Європи. Одним із головних центрів української еміграції продовжувала залишатися Прага. За підрахунками С. Віднянського, в 1939 р. до Праги прибуло 8 тисяч емігрантів. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту⁵⁶⁴. Що стосується закарпатських українців, то станом на листопад 1938 р. в Празі проживало 700 чоловік⁵⁶⁵. Вони були об'єднані в організації «Просвіта», «Українська Робітнича Академія», «Союз Підкарпатських Українських Студентів» і «Союз Молоді».

1 листопада 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення українських емігрантів у Празі, в якому підкреслювалось, що «найвищим і найавторитетнішим органом організованого українського суспільства» є УЦНР в Ужгороді⁵⁶⁶. Автори звернення пропонували вживати назви «українець», «Карпатська Україна», негайно створити «Національний фонд» і перевести в його користь грошові збірки на всіх землях, де живуть українці, приділяти більше уваги «процесу освідомлення широких мас населення. Не повинно бути сьогодні міста, ні села, ні оселі, де постійно не було б української літератури, летючки, преси й живого слова пропагандистів»⁵⁶⁷. Звернення українців Праги зробило величезний резонанс у ЧСР. «Ми мусимо допомогти, хоч ми й самі бідні, ще біднішим, – писав у статті

⁵⁶¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 41.

⁵⁶² Болдичар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття*. 1995. 4 лютого.

⁵⁶³ Нова свобода. 1939. 11 березня.

⁵⁶⁴ Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат дисертації... доктора іст. наук. К., 1997. С. 19.

⁵⁶⁵ Нова свобода. 1938. 1 листопада.

⁵⁶⁶ Нова свобода. 1938. 1 листопада.

⁵⁶⁷ Там само.

«Не сміємо залишити народ Підкарпатської України» П. Богач, – не сміємо тому залишити той простий і працьовитий нарід, що визначається надзвичайною здібністю до життя та хоче з «закасаними рукавами» спасати голе існування й спасти від голоду свої родини»⁵⁶⁸.

На початок 1939 р. в Празі почав видаватися тижневик «Карпато-українська свобода», матеріали якого друкувалися латинськими літерами, а в кожному його номері була двосторінкова вставка з публікаціями українською мовою. У ній поряд із висвітленням подій, які відбувалися безпосередньо в Карпатській Україні, друкувалися відгуки на них, подавалися матеріали про українське питання взагалі⁵⁶⁹. У Празі діяв Радіожурнал, який готував радіопередачі на Закарпаття та інші країни. Після призначення А. Волошина прем'єр-міністром, при Радіожурналі була утворена українська секція, до якої ввійшли М. Русинко (голова), Е. Штефан (заступник) та М. Ігнатишин-Логуш (диктор)⁵⁷⁰. «Українська секція, – писав В. Шандор, – передавала вісті сім разів у день та вела багату культурну програму. Карпатоукраїнські радіопередачі пересилались через радіостанції: Братислава–Банська Бистриця–Пряшів, а було їх чути і в Галичині. Вони інформували про події на Закарпатті та спростовували атаки ворожої нам, головню мадярської та польської преси і радіо. Хоч українська секція не була чисельною, зате виконувала надзвичайно важливу національну роллю уже тому, що була українською»⁵⁷¹.

Більш детальніше роботу української секції Радіожурналу описала її диктор М. Ігнатишин-Логуш: «Українські радіопередачі з Праги мали таку програму: вісті – шість разів на день, по десять хвилин кожна; тричі на тиждень – у понеділок, середу і п'ятницю – по 20 хвилин, і щонеділі – 45 хвилин. Отож протягом кількох місяців вісті читали ми о 10.15 ввечері, а вже о 7-й ранку я була перед мікрофоном. Тричі на тиждень передавались вісті на коротких хвилях для Північної Америки, які надсилались о першій годині ночі. Часто мені доводилось ночувати в будинку радіо, де я мала кімнату на такі випадки. До цього всього кожного дня ми мали телефонний зв'язок з Хустом, щоб звідти одержати найновіші вістки, а коли була якась важлива подія, то й кілька разів на день... Для чужих пресових агентств одержані з Хуста важливі вісті ми негайно перекладали англійською, французькою та німецькою мовами... Під час виборів до першого Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 року протягом цілого дня нам виділено було п'ять хвилин щогодини для подання результатів виборів. Упродовж цілого дня ми мали постійний телефонний зв'язок із Хустом і знали, в якій

⁵⁶⁸ Нова свобода. 1938. 21 листопада.

⁵⁶⁹ Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття*. 1995. 4 лютого.

⁵⁷⁰ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 245.

⁵⁷¹ Там само. С. 245-246.

місцевості досягнуто 98-відсоткову перевагу в голосуванні, внаслідок чого вивішували там білі прапори»⁵⁷².

Завдяки радіопередачам з Праги світова громадськість одержувала інформацію про життя в Карпатській Україні. Українська проблема в радіопередачах постійно висувалася на передній план. Такий стан справ занепокоїв Радянський Союз, який «посередництвом новозбудованих восьми радіостанцій в Радянській Україні вирішив вести боротьбу в ефірі проти чехословацької радіостанції, що виходить українською мовою та наголошує українську проблему. Про це повідомив до Праги амбасадор Чехо-Словаччини у Варшаві д-р Юрій Славік»⁵⁷³.

Українська еміграція в Чехословаччині провела збіркову акцію на допомогу Карпатській Січі, яка «закінчилася дуже добрим успіхом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів одностроїв (150 шапок, плащів, блюз, краваток, ременів, черевик та 300 пар білля). Решту грошей прислано готівкою»⁵⁷⁴. Українці Праги, Брно та інших міст зібрали 100 тисяч кч. «Нова свобода» опублікувала листа учнів української гімназії в Морджанах (біля Праги) до УЦНР. Він закінчувався надією, що «на Ваш заклик відозвуться й інші українські діти, розсіяні по цілому світі». Успішному проведенню збіркових акцій сприяла активна діяльність колишніх членів Директорії УНР А. Макаренка та Ф. Швеця, які встановили близькі контакти з Представництвом Карпатської України в Празі. «Протягом моєї діяльності в Празі, – пригадував В. Шандор, – празькі українці та українці з усєї Чехії часто відвідували нашу установу (Представництво Карпатської України в Празі – М. В.), приносили різні проекти для використання в Карпатській Україні. Їх потрібно було розглядати та оцінювати. Декотрі з проектів були дуже актуальні і корисні, і ми їх передавали в Хуст»⁵⁷⁵.

Серед пропозицій, які надійшли на адресу А. Волошина від українців Чехословаччини, були такі, як приєднання Пряшівщини до Карпатської України, перенесення з Праги в Хуст Українського вільного університету, відкриття українських навчальних закладів тощо. Відзначимо, що багато з них не знаходилось в компетенції уряду краю. 15 листопада 1938 р. А. Волошин прийняв делегацію з Пряшівщини, очолювану вчителем А. Коленком. «...Дивимося на Пряшів як на новий центр, – сказав А. Волошин. – Будемо переговорювати, щоб по можливості чим більше зискати для нас. Ми все зробимо, щоб Ви могли дістатись туди, куди Ваша природа, мова й віра тягне. Не падайте духом, ми про

⁵⁷² Ігнатишин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі. *Срібна земля фест*. 1996. 12–18 грудня.

⁵⁷³ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 246.

⁵⁷⁴ Нова свобода. 1939. 8 березня.

⁵⁷⁵ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 352.

Вас думаємо та для Вас працюємо. Є мова про це, щоб до часу упорядкування границь іменувати державний секретаріат при Братіславі. Кандидат нами ще не предложений. Хочу тут договоритися з прашівчанами в цій справі»⁵⁷⁶. Делегати висловили потребу відкриття української гімназії в Межилаборцях.

Український вільний університет в 1938 р. присвоїв А. Волошину звання почесного доктора філософії. «Є це незвичайне відзначення нашого заслуженого батька українського народу за його більш як сорокалітню працю на полі культурнім, котра нині увінчалася великими успіхами!» – повідомляла «Нова свобода»⁵⁷⁷. Неодноразово ставилося питання про перенесення УВУ до столиці Карпатської України. «Український вільний університет, – відзначив С. Віднянський, – був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний»⁵⁷⁸. Перенесення УВУ в Карпатську Україну стало неможливим через несприятливу міжнародну обстановку і окупацію краю гортистськими військами.

Українці Франції першими зреагували на заклик УЦНР і уряду прийняти «принцип збірки піввідсоткового національного датку із заробітної платні»⁵⁷⁹. В березні 1939 р. у «Фонд розбудови Карпатської України» з Франції надійшло 85000 франків. Аналогічно поступили українські робітники у Франції, які «тяжко працюють в вугільних копальнях і самі много не заробляють...»⁵⁸⁰. З нагоди 20-ої річниці проголошення ЗУНР українське товариство «Просвіта» в французькому місті Шаузі-ле-Руа «влаштувало 27 листопада 1938 р. Академію, на якій зібрано для наших інвалідів 33 франки 75 сантимів та на потреби Карпатської України 232 франки»⁵⁸¹.

Цікавилися становищем краю українці Бельгії. «Наші підкарпатські робітники працюють в копальнях Бельгії, – писала «Нова свобода», – де заробляють аж 60–70 кч. денно. Є й такі, що живуть там вже десять літ, але все цікавляться подіями на рідному Підкарпатті... Всі говорили, що «державний народ» мав би бути більшим паном на своїй землі, ніж є тепер»⁵⁸². 13 листопада 1938 р. на ім'я А. Волошина надійшла привітальна телеграма від «флямандців-приятелів України, які засилають найсердечніші гратуляції з нагоди повстання

⁵⁷⁶ Нова свобода. 1938. 17 листопада.

⁵⁷⁷ Нова свобода. 1938. 1 листопада.

⁵⁷⁸ Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). К., 1994. С. 140-142.

⁵⁷⁹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 108.

⁵⁸⁰ Нова свобода. 1938. 14 грудня.

⁵⁸¹ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

⁵⁸² Нова свобода. 1938. 9 вересня.

української карпатської держави. Правда перемогла»⁵⁸³. Для українця з Італії М. Товта «найбільшим нашим скарбом є вільна Карпатська Україна! Карпатська Україна є як один ланцюг котрого вогнива творимо ми, українці. Ланцюг, щоби не розірвався, мусять бути всі вогнива здорові, сильні. Карпатська Україна, щоб була сильна, мусить викинути всі погані «вогнива» і замістити їх здоровими, сильними й свідомими горожанами, які б не підлягали жадній ворожій пропаганді в некористь нашої Української національної держави. Мусимо злучитись так сильно, як суть злучені вогнива один до другого, тоді наша Карпатська Україна стоятиме на певних ногах»⁵⁸⁴. В лютому 1939 р. Карпатську Україну відвідали шведські журналісти, які хотіли переконатись в тому, що на території краю «панує повний порядок і тишина»⁵⁸⁵. Невдовзі після їх візиту шведське благодійницьке товариство «Радда Бернек» вислала комісару опіки над втікачами в Празі В. Шандору 6 посилок вагою 150 кг.⁵⁸⁶

За даними румунського перепису населення, проведеного в 1931 р., в Бесарабії проживало 600 тисяч українців, а на Буковині – 300 тисяч⁵⁸⁷. Уряд Карпатської України постійно стежив за становищем в Румунії. На сторінках закарпатської періодики зустрічаємо відомості про те, що «румунська влада... цими днями (8 серпня 1938 р. – М. В.) занялась випрацьованням румунського народностевого статуту. Статут має унормувати життя мадярської, німецької (саської), української й російської національної меншостей. Головні точки статуту є: 1) заборонення винародовлювання; 2) вільне користування матірною мовою в урядах, церквах, у самоуправних установах; 3) національність дитини визначають родичі при запису до матрики; 4) свобода культурних організацій національних меншостей»⁵⁸⁸.

«Українці в Румунії радіють нашим успіхам» – під такою назвою «Нова свобода» опублікувала листа з румунського міста Бистриця. «Всі українці, – говорилося в ньому, – де б вони не жили, стежили вже давно за подіями в Карпатській Україні. Українці в Румунії тішаться, що бодай наші брати в Карпатській Україні здобули собі повну свободу й можуть жити на своїй землі вільним життям і завести в себе порядки, які найбільше відповідають потребам українського народу»⁵⁸⁹. Немаловажним фактором у лояльному ставленні

⁵⁸³ Нова свобода. 1938. 17 листопада.

⁵⁸⁴ Нова свобода. 1938. 16 грудня.

⁵⁸⁵ Нова свобода. 1939. 2 березня.

⁵⁸⁶ Нова свобода. 1939. 2 березня.

⁵⁸⁷ Нова свобода. 1938. 23 жовтня.

⁵⁸⁸ Там само.

⁵⁸⁹ Нова свобода. 1938. 27 грудня; Lidove Listy. 1938. 11 decembrie; Narodni Politika. 1939. 7 ianuarie; Venkov. 1939. 19 ianuarie.

румунського уряду до краю була активність української національної меншини. 16 жовтня 1938 р. бухарестське радіо повідомляло, що «українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини. У цій акції висувається між іншим аргумент, що прилучення Підкарпаття до Мадярщини може скріпити мадярські ревізіоністичні тенденції у відношенні до Семигороду, що його з трьох боків охоплюватиме мадярський кордон. Українська акція стремить до викликання в Румунії настроїв, що були би противні мадярським планам»⁵⁹⁰. З цього повідомлення стає зрозуміла головна причина лояльного ставлення Румунії до Карпатської України – загроза угорської близькості до румунського кордону.

У Відні діяв «Допомоговий Комітет Карпатській Україні», який очолювали О. Левицька та О. Грицай. Після окупації Закарпаття Угорщиною ДККУ очолив голова крайового ОУН Ю. Химинець, а його активними помічниками були М. Химинець, М. Панькевичівна і Р. Гарас. «Першою і найважливішою справою для нас, – пригадувала М. Химинець, – було прийняти транспорт, зареєструвати біженців. Здорових треба було відвезти на «Шобер Плац» у Відні, де вони чекали на виділену їм працю або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було турбуватися окремо. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали прибувати в'язні з концентраційного табору Вор'юлопош з Угорщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита, що потребувала стаціонарного лікування. Я заопікувала хворими й дітьми. Хворих і покалічених з угорського концентраційного табору пощастило розмістити в місцевих шпиталях та санаторіях»⁵⁹¹. Від самого початку ДККУ у Відні діяв спільно з Закордонним ПУНОм та Головним Командуванням німецької армії. На думку голови ДККУ Ю. Химинця, «у тому часі це був майже єдиний спосіб, щоб відіслати наших людей з мадярської неволі»⁵⁹². Завдяки активній діяльності членів ДККУ, із Відня в Чехію і Словаччину вдалося перевезти біля 900 чоловік, а 52 дітей перевели до української гімназії в Морджанах.

В Югославії проживало чимало українців, «які ще за Марії Терезії забрались з негостинної пряшівської верховини та осілись на родючих ланах Бачки, в Керестурі»⁵⁹³. 30 липня 1938 р. газета «Нова свобода» взяла інтерв'ю в редактора «Руських новин» і «Рідного слова» в Керестурі М. Фірака, з якого можна зробити висновок, що українці в Югославії мали всі умови для свого національно-культурного розвитку. Так, на 40 тисяч русинів-українців в Бачці припадало 1200 примірників газети «Руські новини», а для галичан і буковинців, які проживали в

⁵⁹⁰ Нова свобода. 1938. 17 грудня; Curentul. 1938, 24 octombrie; Frontul. 1938, 28 noembrie.

⁵⁹¹ Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині. *Країнка*. 1994. С.46–48; Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939). *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С.500–514.

⁵⁹² Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. С. 283.

⁵⁹³ Нова свобода. 1938. 20 листопада.

Боснії, виходило 800 примірників «Рідного слова». В Керестурі діяло культурно-освітнє товариство «Просвіта», існувала своя друкарня, де видавалися згадані часописи. На глибоке переконання М. Фірака, «всі бачванці є національно свідомі, хоч говорять шаришським діалектом! Вони даліше стоять від наших шарищан!»⁵⁹⁴. Редакцію «Нової свободи» обурило публікація в словацькому часописі «Словенські Глас», в якій говорилося, що українці Югославії «виставлені там на небезпеку винародовлення»⁵⁹⁵. «Хоч трохи запізно пригадали собі словацькі шовіністи наших бачванських братів, – писала «Нова свобода», – все ж таки треба нам бути приготованими на спробу непрошеного словацького засягу до нашого життя у Бачці»⁵⁹⁶.

Українці Югославії з радістю зустріли вістку про надання Закарпаттю автономних прав і спробу уряду Карпатської України вести самостійне державне життя. У статті «Бачванські українці Карпатській Україні» «Нова свобода» повідомляла: «Незалежність їхньої давньої батьківщини викликала серед бачванських українців велику радість. Свою радість з тої причини вони хочуть заманіфестувати не лиш словами, але й ділами і тому орган бачванців, що виходить в Руськім Керестурі, «Руські новини» взиває до збірки в користь своїх братів з Карпатської України»⁵⁹⁷. «Зацікавлення справами і потребами Карпатської України в Югославії почало зростати з дня на день, – писав Є. Мацях, – попри американські й канадійські доляри попливли не менш щедро, хоч і не в таких розмірах, югославські динари. На жаль, ще не встигли закінчити збірку, як громом вдарила глуха звістка про те, що малярські наїзники вдарили на Срібну Землю – карпатську українську державу»⁵⁹⁸.

Українці Югославії боляче сприйняли звістку про зраду А. Бродія, якого «арештовано і на домагання чехословацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом малярського уряду»⁵⁹⁹. У кількох номерах хорватського часопису «Грватська стража» поміщено звернення А. Волошина до українського народу. Югославська періодика привітала прагнення уряду створити український університет в Карпатській Україні⁶⁰⁰, а загребське радіо відзначало 1 березня 1939 р.: «Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення є Карпатська Україна»⁶⁰¹.

⁵⁹⁴ Нова свобода. 1938. 30 листопада.

⁵⁹⁵ Нова свобода. 1939. 9 вересня.

⁵⁹⁶ Там само.

⁵⁹⁷ Нова свобода. 1938. 6 грудня.

⁵⁹⁸ Організація Українських Націоналістів (1929–1954). Вінніпег, 1955. С. 396-397.

⁵⁹⁹ Нова свобода. 1939. 1 січня.

⁶⁰⁰ Нова свобода. 1939. 5 січня.

⁶⁰¹ Нова свобода. 1939. 3 березня.

Із спогадів В. Шандора видно, що він від імені уряду Карпатської України повідомив югославський уряд про акт проголошення незалежності⁶⁰². Однак, на той час це був більш символічний акт, ніж реальна політика. Доля Карпатської України була вирішена. 25 березня 1939 р. «Рідне слово» на всю першу сторінку винесло напис: «Геройська боротьба за свободу Карпатської України з мадярськими наїздниками». У тексті статті зустрічаємо такі підзаголовки, як «Кривава боротьба з мадярами», «Словаччина самостійною державою», «Чеська держава не існує», «Перші жертви», «Народна влада і УНО», «Нова влада», «Сойм проголошує самостійність» і «Героїчна боротьба з мадярами». «Українці в Карпатській Україні, – повідомляло «Рідне слово», – боролись за Правду і Справедливість! На нас ворог витяг меч. Він через се умре, а ми воскреснемо!»⁶⁰³. У «Рідному слові» з'явилися статті під назвами «Кров'ю писана історія Карпатської України», «Студенти в перших рядах», «Свідомі селяни в борні», «Живими додому не вернемось», «У Білках усі гімназисти впали», «Бої карпатських січовиків у середущій Карпатській Україні», «Будучність Карпатської України», «Ганебна роля генерала Прхали»⁶⁰⁴. Про Карпатську Україну помістили великі статті «Руський календар» та різноманітні періодичні і книжкові видання українців Югославії⁶⁰⁵. Доказом прихильності українців Югославії до Карпатської України було доброзичливе ставлення до представників уряду А. Волошина та рядових біженців, які в трагічні дні 1939 р. змушені були покинути територію краю. Галицький журнал «Жіноча воля» помістив коротке повідомлення: «О. Др. А. Волошин святкував Великдень в Югославії»⁶⁰⁶. У цій країні він відвідав міста Белград, Загреб і Цирквеницю⁶⁰⁷.

На прохання Д. Няраді жителі Руського Керестуру дали притулок 200 емігрантам з Карпатської України⁶⁰⁸. Що стосується Д. Няраді, то він вже в 1939 р. був призначений папським адміністратором у Карпатській Україні і «визначався своїм патріотизмом, який був розбіжний з досить виразним мадяронством частини духівництва». Виконуючи прохання Д. Няраді, українські патріоти в Югославії зробили все можливе, щоб біженці з Карпатської України почували себе як вдома. «Моє завдання, – пригадував М. Ковач, – було зорганізувати харчування та приміщення в хатах, і знайти засоби дальшого витримування наших рідних гостей.

⁶⁰² Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 337.

⁶⁰³ Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С.125.

⁶⁰⁴ Там само. С. 125-126.

⁶⁰⁵ Паплацко В. Формованє и трагедия Карпатской Украины по писаню Руских новиных и Руского календара за 1940 рок. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С.276–283.

⁶⁰⁶ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

⁶⁰⁷ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. Н-17681, л.11–12.

⁶⁰⁸ Олейр Я. Духовни и церковни вязи Руского Керестура зоз Закарпатську Україну, Пряшовщину и Галичину. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. С.427.

І ми не помилилися. Ціле село (Руський Керестур – М. В.) прийняло біженців, як справді своїх рідних. Мені допомагали селяни, учні, члени товариства, всі. Зорганізовано збирання продуктів, харчів тощо... І не лиш у Р. Керестурі, але й по селах і містах, де жили наші люди...»⁶⁰⁹. За підрахунками М. Ковача, до Руського Керестуру прибуло 189 чоловік, переважно інтелігентів.

Закарпатську інтелігенцію в Руському Керестурі гідно представляв відомий театральний діяч краю Ю. А. Шерегій, який приїхав на запрошення М. Фірака⁶¹⁰. Я. Олеяр писав, що Ю. Шерегій написав шість п'єс⁶¹¹. За період з 23 квітня по 18 червня 1939 р. театр «Нова сцена» поставила вистави «Запорозький скарб» і «Сорочинський ярмарок», які «йшли в користь нашої української закарпатської еміграції»⁶¹². 13 серпня 1939 р. в Міклошевцях актори театру поставили народну драму Суходольського «Хмара», а 29 жовтня 1939 р. – драму Ю. Грома «На порозі охрещення Русі» в Керестурі. В листопаді 1939 р. Ю. Шерегій одержав дозвіл на перебування в хорватському місті Шіді. «Югославський період» в житті і творчості Ю. Шерегія був досить плідним. Як пригадував пізніше режисер, він «написав... ще драму з життя бачванців «Невінчані» і «Пан», п'єски з селянського життя в 4 картинах... Обидві вийшли друком в «Календарях» в Руському Керестурі й Дервенті (1940 та 1941 рр.)»⁶¹³. Д. Латяк, оцінюючи перебування «Нової сцени» в Югославії, відмічав, що «хоч вони в Руськім Керестурі не жили тривалий час, однак залишили глибокий слід в оживленні театального життя між югославськими русинами»⁶¹⁴. Вистави Ю. Шерегія «ще й сьогодні згадують старші жителі Руського Керестура»⁶¹⁵. Відомий режисер також навчав і українським народним танцям у руських місцевостях Бачки, Срему та Славоні.

Віденський арбітраж завдав не тільки непоправного удару по всіх провідних галузях господарства, але, фактично, залишив автономну українську державу без висококваліфікованих фахівців. Карпатська Україна втратила 78 146 (45,11%) землеробів і працівників лісового господарства, 31 350 (18,10%) працівників промисловості і ремісників, 17 658 (10,11%) працівників торгівлі і фінансових

⁶⁰⁹ Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі]. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 184–186.

⁶¹⁰ Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. С. 325.

⁶¹¹ Олеяр Я. Просвітни, школски и културни вязы у прошлости Руского Керестура (Бачка) зоз Закарпатїом, Пряшовщину и Галичину-Горніцу. *Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції*. – С.363.

⁶¹² Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. С. 324.

⁶¹³ Там само.

⁶¹⁴ Латяк Д. Улога українських діячох у националим освидоменю руснацох. *Дзвони*. Християнски календар за 1995 рок. На чесьц 250-рочніци приселєня. Нови Сад, 1994. С.181.

⁶¹⁵ Олеяр Я. Просвітни, школски и културни вязы у прошлости Руского Керестура (Бачка) зоз Закарпатїом, Пряшовщину и Галичину-Горніцу. *Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції*. – С.363.

органів, 7 177(4,14%) працівників транспорту, 19 754 (11,40%) працівників цивільної служби, вільних та солдатів, 19 148 (11,06%) інших⁶¹⁶. В країні майже не залишилося власної інтелігенції.

Такий стан справ не витримував ніякої критики. Уряд Карпатської України доклав чимало зусиль, щоб залучити до праці в народному господарстві країни висококваліфікованих фахівців. Певну роль у цьому відношенні відіграло Українське емігрантське бюро в Карпатській Україні, що виникло 10 грудня 1938 р. Бюро провело на перших порах значну роботу по розшуку спеціалістів, яких залучили до праці в різноманітних галузях народного господарства. Уряд Карпатської України встановив для них високі зарплати. Так, К. Осауленко з Праги, одержав платню 1500 кч., інженери Г. Руденко, А. Пасічний, В. Франтик по 1200-1500 кч., професор В. Мельник – 1200 кч⁶¹⁷. Через деякий час бюро «в основному займалося наданням карпатоукраїнського підданства частині націоналістичних елементів. Наявність такого підданства давала можливість отримувати чехословацьке громадянство і таким чином вільно проводити свою діяльність»⁶¹⁸. М. Болдижар вважає, що «особливого впливу на господарський розвиток краю залучені кадри не справили»⁶¹⁹, з чим неможливо погодитись.

На прізвище А. Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф. Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіту, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором⁶²⁰. С. Федоров у листі до А. Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, військовий та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бывшего російського флоту та морського відомства»⁶²¹. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М. С. Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по

⁶¹⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 101.

⁶¹⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 32-34.

⁶¹⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 88.

⁶¹⁹ Там само. С. 89.

⁶²⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5.

⁶²¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл»⁶²² – писав він. А. Волошин відповідав: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?»⁶²³. Запропонував свої послуги автономній країні харків'янин Б. Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б. Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом–кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б. Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН⁶²⁴.

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С. Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу»⁶²⁵. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім»⁶²⁶. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М. Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А. Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто»⁶²⁷.

Випускник Української Господарської Академії в Подебрадах П. Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні»⁶²⁸. виявили бажання працювати на благо краю В. Акіндінов з Поділля⁶²⁹, Г. Шолудька з Харбіна⁶³⁰, А. Бібіков з Києва⁶³¹. Ю. Городянин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924-1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі»⁶³². Яка в нього була професія – невідомо. О. Красицький, що проживав у Відні, писав А. Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопійно причинитись до воскресення належних йому прав»⁶³³. І таких прикладів можна

⁶²² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁶²³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 2.

⁶²⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5.

⁶²⁵ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁶²⁶ Там само.

⁶²⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 53.

⁶²⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 2.

⁶²⁹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

⁶³⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁶³¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 346. Арк. 1.

⁶³² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁶³³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 4.

навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А. Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити»⁶³⁴. Інженеру М. Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема»⁶³⁵. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажаючих прислужитися молодій автономній державі.

Таким чином, уряд Карпатської України встановив стосунки з багатьма організаціями і товариствами української діаспори, які організовували збір коштів, продуктів харчування та надавали іншу матеріальну допомогу закарпатському населенню. Особливо відчутною була фінансова допомога, яка регулярно надходила з США та Канади, зокрема, від ОДВУ, ДККУ, УНО тощо. Разом з тим, необхідно констатувати, що українська еміграція за океаном була досить різношерстною. Що стосується закарпатців, то вони, як правило, представляли два табори – русофільський та народовецький (український). Якщо перші підтримували утворення автономного уряду А. Бродія, то останні з радістю зустріли звістку про його повалення і призначення прем'єр-міністром А. Волошина – яскравого представника українського напрямку в краї. Цим пояснюється різноманітність підходів до оцінки самого утворення Карпатської України та політики, яку проводив її уряд. Не залишилися осторонь українські організації країн Європи і Азії. Значну роботу провели різноманітні «Допомогові комітети», які діяли в Празі та Відні. Підтримка уряду Карпатської України проявилася в сотнях листів, які постійно надходили на адресу А. Волошина. Їх автори висловлювали бажання працювати на благо молодій автономній країні, бути причетними до її розбудови.

⁶³⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 17.

⁶³⁵ Там само.

ТРАГЕДІЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ І КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

15 березня Гітлер перейшов до виконання плану по повній ліквідації Чехословаччини. До речі, план військової операції «Грюн» був затверджений німецьким генеральним штабом ще 21 жовтня 1938 р. В ньому, зокрема, вказувалось: «Вирішення питання щодо решти частини Чехії. Повинна бути забезпечена можливість в будь який час розгромити решту частину Чехії, якщо вона, наприклад, почне проводити політику, ворожу Німеччині. Підготовчі міроприємства, які з цією метою слід провести вермахту, за своїм обсягом будуть значно меншими, ніж у свій час для плану «Грюн»; але вони повинні тому при відмові від планомірних мобілізаційних міроприємств забезпечувати постійну і суттєво більш високу готовність. Організація, дислокація і ступінь готовності передбачених для цього з'єднань уже в мирний час повинні бути розраховані на напад таким чином, щоб позбавити Чехію навіть якої-небудь можливості планомірної оборони. Мета полягає в швидкій окупації Чехії та ізоляції Словаччини. Підготовчі міроприємства повинні проводитись таким чином, щоб одночасно можна було здійснити план «Охорона кордонів на заході»⁶³⁶.

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину. «Після здійснення запланованих територіальних змін, – вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейст, – ми будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію»⁶³⁷. 13 березня Й. Тісо був викликаний в Берлін для зустрічі з Гітлером. У розмові брав участь Й. Ріббентроп, який згодом передав її зміст: «Моя тодішня адресована Тісо репліка, що мова уже йде не про дні, а години, протягом яких Словаччина повинна прийняти рішення, була викликана поступившим на час бесіди повідомленням про переміщення угорських військ на словацькому кордоні та про найближчим часом вступ Угорщини в Карпатську Україну, який, як відомо, послідував уже 14 березня. Необхідно було не допустити воєнного конфлікту чехів і словаків з Угорщиною. Коли Тісо повернувся до Братислави, словацький ландтаг в першій половині дня 14 березня проголосив незалежність Словаччини. Наступного дня, 15 березня, Тісо направив Гітлеру прохання взяти Словацьку державу під свій захист. Цей договір про захист був ратифікований 23 березня»⁶³⁸. Проте не все було так просто, як описав Й. Ріббентроп. Не обійшлося без погроз. 13 березня Гітлер

⁶³⁶ Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. М.: Вече, 2002. С. 212-213.

⁶³⁷ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.2. Январь – август 1939 г. М.: Политиздат, 1981. С. 36.

⁶³⁸ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск: «Русич», 1999. С. 157.

сказав Й. Тісо, що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися⁶³⁹.

Аналогічним чином Гітлер поступив з президентом Е. Гахою. «Я відвідав Гаху, – пригадував Й. Ріббентроп, – відразу ж після його приїзду в Берлін і почув від нього: він впевнений у тому, що доля Чехословаччини – в руках фюрера, і вірить, що в його руках вона надійна. Потім Гаха вже вночі був прийнятий в Імперській канцелярії, і Адольф Гітлер пояснив йому, що намірений зайняти Богемію і Моравію. Я мав тривалу бесіду з міністром закордонних справ Хвалковським, який, враховуючи хід подій, що відбулися, приєднався до нашої точки зору. Крім того, Гаха ще до підписання угоди заручився по телефону згодою свого уряду. Якого-небудь протесту з чеського боку висловлено не було, і Гаха дав вказівку зустріти німецьку армію дружнім чином. Вступ німецьких військ і окупація пройшли згодом без будь-яких інцидентів»⁶⁴⁰.

12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М. Горті негайно вислав Гітлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя»⁶⁴¹. 14 березня А. Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, – писав В. Шандор, – мусило бути в той час ясно..., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією»⁶⁴². Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України починав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра закордонних справ Франції Ж. Бонне французький посол в Німеччині Р. Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупують угорські війська»⁶⁴³.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ «Схід» наступала на Королево–Хуст–Рахів–Ясіня,

⁶³⁹ Волков А., Славин С. Адмирал Канарис – «железный» адмирал. Москва – Смоленск: «Олимп» – «Русич», 1999. С. 324.

⁶⁴⁰ Риббентроп И. Тайная дипломатия III Рейха. Смоленск: «Русич», 1999. С. 158.

⁶⁴¹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962. С. 158.

⁶⁴² Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки. *Пам'ятки України*. 1992. №1. С.93.

⁶⁴³ Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т.2. Январь – август 1939 г. М.: Политиздат, 1981. С. 44-45.

група військ «Центр» – на Іршаву–Білкі–Довге–Нересниця–Свалява–Нижні Верещькі, група «Захід» – на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турянську долину – Тур'я Ремети – Порошково⁶⁴⁴. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій⁶⁴⁵. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частин, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова⁶⁴⁶. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ.

За підрахунками П. Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів-Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії»⁶⁴⁷. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді⁶⁴⁸.

Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку (Мукачівського – М. В.) починався щасливий день угорської історії. Трианон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнились угорські серця, коли славний витязь Олойош Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по низовині Латориці на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...»⁶⁴⁹.

⁶⁴⁴ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 330-331.

⁶⁴⁵ *Hadtortenet* Leveltar. K–184, tetel 3733, 18 old.

⁶⁴⁶ *Hadtortenet* Leveltar. K–184, tetel 3733, 21 old.

⁶⁴⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава: 3 історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто, 1965. С. 212-213.

⁶⁴⁸ *Orszagos Leveltar*. T. gy, 3095, Nov. naplo, 60/88, 1–3 old..

⁶⁴⁹ *Orszagos Leveltar*. K–184, tetel 3733, 25 old.

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що «чеська армія виявилася небоєздатною»⁶⁵⁰. «Оскільки погроз про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, – звітував один з офіцерів СТОС, – що їх усно висловлювали угорські прикордонники воїнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвиговом. В листопаді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликалось бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р. Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому вони розглядались як частина пропагандистської компанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підриву позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою»⁶⁵¹.

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О. Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової підготовки⁶⁵². Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очах воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу»⁶⁵³. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В. Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді⁶⁵⁴.

⁶⁵⁰ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 328.

⁶⁵¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.

⁶⁵² Orszagos Leveltar. K-184, tetel 3733, 28 old.

⁶⁵³ Orszagos Leveltar. K-184, tetel 3733, 25 old.

⁶⁵⁴ Orszagos Leveltar. K-184, tetel 3733, 27 old.

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л. Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне призупинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В. Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня – М. В.) дійти до польського кордону»⁶⁵⁵. Свідчення посла В. Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми змушені були зупинятися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку»⁶⁵⁶. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами і великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини – М. В.) із сльозами радості на очах»⁶⁵⁷. Вони вітали «угорських гонведів-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію»⁶⁵⁸ – писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь–Лалово–Кольчино–Росвигово–Середнє–Доманинці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманинці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир–Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь»⁶⁵⁹, які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком боєздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда–Страбичово, а також на східну частину села Чомонин... З мадярської сторони перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була

⁶⁵⁵ Документи по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М.: Политиздат, 1979. С. 424.

⁶⁵⁶ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 29 old.

⁶⁵⁷ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30 old.

⁶⁵⁸ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30 old.

⁶⁵⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів заставила їх надвечір відступити за р.Латорицю»⁶⁶⁰.

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово–Підмонастир–Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли, як результат, атака була припинена на 2 години»⁶⁶¹. 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)». Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевиця⁶⁶². Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Коритняни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с. Лалово, теж були відкинуті назад. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому гортистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі⁶⁶³.

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л. Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі»⁶⁶⁴. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу⁶⁶⁵. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, якби скоріше покинути територію краю. В Перечині 15 березня «чеський офіцер просив, щоб ми (угорці – М. В.) тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військової точки зору. Чехи намагалися побільше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...»⁶⁶⁶. Звіти командирів СТОС свідчать про те,

⁶⁶⁰ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

⁶⁶¹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

⁶⁶² Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 331.

⁶⁶³ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 30-31 old.

⁶⁶⁴ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

⁶⁶⁵ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 37 old.

⁶⁶⁶ Orszagos Leveltar. K–184, tetel 3733, 40 old.

що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р. Латориці угорський генерал О. Билді зустрівся з майором чеської армії Т. Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, – згадує очевидець, – міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів»⁶⁶⁷. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви – через Хуст і Тячево – до Румунії⁶⁶⁸.

14 березня 1939 р. А. Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомоги захистити Карпатську Україну⁶⁶⁹ [161, С.338]. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В. Шандору ультиматум, в якому вимагали: «1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні»⁶⁷⁰. Уряд А. Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня німецький консул Г. Гофман вручив А. Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін «наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист»⁶⁷¹. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А. Генке теж радив «не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить»⁶⁷². Наприкінці

⁶⁶⁷ Orszagos Leveltar. K-184, tetel 3733, 42 old.

⁶⁶⁸ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5597. karton 24.

⁶⁶⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 338.

⁶⁷⁰ Там само. С. 339-340.

⁶⁷¹ Там само. С. 338-339.

⁶⁷² Там само. С. 340.

дня 15 березня А.Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом.

Угорській армії протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д. Климпуша, військовий міністр Карпатської України С. Ключурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С. Єфремова. Що стосується С. Ключурака, то наказу про його призначення на посаду військового міністра в архівах не виявлено. Відомо, що газета «Нова свобода» 16 березня 1939 р. опублікувала склад уряду Карпатської України, в якому С.Ключурак займав посаду міністра з господарських питань. Можливо, що відсутність архівних матеріалів пояснюється тим, що ситуація в краї різко мінялася і уряд не мав часу займатися такими формальностями. Сучасний біограф С. Ключурака М. Мушинка вважає, що призначення його військовим міністром було закономірним і логічним⁶⁷³. З таким твердженням необхідно погодитись, адже С. Ключурак мав військове офіцерське звання, а в період існування Гуцульської республіки доклав чимало зусиль для створення боєздатних збройних сил. Однак, у ситуації яка склалася, врятувати становище було неможливо.

15 березня, коли угорські війська групи «Схід» рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, «властиво в часі боїв проти мадярів не існував»⁶⁷⁴. Виняток становив тільки полковник М. Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. За його наказом «частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу»⁶⁷⁵. Очевидець і активний учасник тих подій Й. Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі взяло участь наблизько 1600 юнаків»⁶⁷⁶. Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я. Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель с. Лозянське, що на Міжгірщині, В. Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. «По короткій обороні (півгодини), – писав Я. Голота, – відступили січовики на лінію Копаня-станція і міст на Тисі. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тим, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головно артилерійським вогнем...

⁶⁷³ Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. Ужгород, 1995. С. 104.

⁶⁷⁴ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Карпатський Союз, 1984. С. 29.

⁶⁷⁵ Там само. С. 30.

⁶⁷⁶ Там само. С. 31; Жіноча воля. 1939. Ч. 4; На переломі. 1939. Ч. 6.

Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту»⁶⁷⁷ [392, С.140]. Гімназист В. Поштак писав, що «мадяри половили багато семінаристів. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли...»⁶⁷⁸.

16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево. «Я позиції боронив, – пригадував поручник І. Чучка, – але Королево впало о 10-ій годині. З Королево повернула решта живих січовиків під командою проф. Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово–Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо»⁶⁷⁹. Бої на окремих ділянках фронту описали І. Рогач і М. Чумалівський⁶⁸⁰.

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залишали територію Карпатської України. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони «були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош–Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року»⁶⁸¹. Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин⁶⁸². Аналогічні події описав Ю. Химинець⁶⁸³. Однак, існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А. Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й. Тереля пише, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р.⁶⁸⁴. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За угорськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200

⁶⁷⁷ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 140.

⁶⁷⁸ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 139.

⁶⁷⁹ Там само. С. 134-135.

⁶⁸⁰ Там само. С. 121-122.

⁶⁸¹ Стахів Є. Спогади колишнього січовика. *Закарпатська правда*. 1990. 24 березня.

⁶⁸² Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 11.

⁶⁸³ Химинець Ю. *Закарпаття – земля української держави*. Ужгород, 1992. С. 104.

⁶⁸⁴ Карпатська Україна – 50. Торонто, 1988. С. 5.

чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців – 37 убитих і 134 поранених⁶⁸⁵.

Сучасні дослідники Г. Божук і В. Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч чоловік⁶⁸⁶. Ці дані теж не слід вважати точними, бо детальні обчислення не проводились. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв гортистського терору не перевищує 1 тисячі чоловік. Активний учасник подій 1938–1939 рр. М. Бандусяк прийшов до висновку: якщо в бою з чехами полягло біля 150 бійців, а в бою з угорцями на Красному полі 143 бійці, то виходить загальна цифра 293. Якщо врахувати, що відбувалися масові розстріли на кордоні і по різних місцевостях, то ймовірно, що число жертв становить біля 1 тисячі чоловік. На сьогоднішній день відомі прізвища 151 січовика, які полягли в боях, або були закатовані в угорських концтаборах і тюрмах.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. «В зв'язку з трагічними подіями в Чехословаччині, – говорилося в заяві посла ЧСР в Радянському Союзі, – я вважаю потрібним скласти мої повноваження. Згідно моєму переконанню, зайняття німецькою армією чехословацької території здійснено було шляхом грубого обману і шантажу проти існуючого конституційного порядку і проти істинної волі чехословацького народу»⁶⁸⁷. Уряд СРСР рішуче засудив окупацію Карпатської України військами Угорщини. «Дії німецького уряду, – говорилося в ноті народного комісара закордонних справ СРСР послу Німеччини в цій країні, – послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Україну і до порушення елементарних прав її народу»⁶⁸⁸. Президент ЧСР Е. Бенеш, який ще в жовтні 1938 р. емігрував за кордон, в Лондоні створив емігрантський уряд, який визнали США, СРСР, Великобританія і Франція. Але ще важливіше те, що жодна з союзних держав не визнала Мюнхенської угоди або будь-яких інших міжнародних договорів, що восени 1938 р. ділили територію Чехословаччини⁶⁸⁹. Доводиться тільки жалкувати, що прозріння для великих держав наступило тільки в 1940 р.

⁶⁸⁵ Гранчак І.М., Гапоненко І.С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 335.

⁶⁸⁶ Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках. *V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Тези доповідей і повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991. С.287–288.

⁶⁸⁷ Документи по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М.: Политиздат, 1979. С. 426.

⁶⁸⁸ Документи по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М.: Политиздат, 1979. С. 428.

⁶⁸⁹ Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 151.

Під час окупації Карпатської України військами гортистеської Угорщини А. Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав А. Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.»⁶⁹⁰. Карпатську Україну також покинули Ю. Ревай, А. Штефан, С. Росоха, І. Рогач, В. Комаринський та ін.

В «Особовій справі А.І.Волошина» знаходяться два листи до керівників гітлерівської Німеччини (Меморандум уряду Карпатської України в екзилі до Й. Ріббентропа від 30 листопада 1939 р. і Меморандум до Гітлера від 11 липня 1941 р.). З опрацьованих матеріалів очевидно: опинившись на вигнанні, провідні діячі українського напрямку залишались стійкими прибічниками соборності, робили максимально можливе, аби світ не забув кривди, заподіяні на Закарпатті 1939–1941 рр. До цього додамо, що емігрантський уряд А. Волошина не тільки інформував Німеччину про ситуацію в Карпатській Україні, але й пропонував свої шляхи виходу із становища, яке склалося після приходу угорців. Так, у Меморандумі від 30 листопада 1939 р. А. Волошин, Ю. Ревай, С. Клочурак і А. Штефан висунули ідею об'єднання Карпатської України з Словаччиною. Вони переконували Й. Ріббентропа, що в результаті такого політичного державного союзу стабілізується становище Німеччини⁶⁹¹, однак територіальні втрати матиме Угорщина. А. Волошин та його соратники запропонували також технічну сторону вирішення цієї проблеми. Вони вважали, що «до останнього врегулювання державного статусу Карпатської України її територія повинна бути зайнята німецькою армією. Для визначення державної приналежності Карпатської України з допомогою плебісциту вирішити чи залишиться Карпатська Україна в Угорщині, чи утворить зі Словаччиною федерацію. Право голосу мають усі громадяни, що проживали до 4 листопада 1938 р. на території Карпатської України. Враховуючи ворожий настрій населення Карпатської України до Угорщини, український уряд упевнений, що плебісцит виніс би рішення утворити федерацію зі Словаччиною»⁶⁹². Керівники Карпатської України відповіді на цей Меморандум не одержали. Що стосується Меморандуму до Гітлера від 11 липня 1941 р., то в ньому намічений план побудови соборної української держави⁶⁹³. І на нього уряд

⁶⁹⁰ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. 11, Н–17681, л.11–12.

⁶⁹¹ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. 11, Н–17681, л.75–76.

⁶⁹² Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. 11, Н–17681, л.76.

⁶⁹³ Центральный архив Министерства государственной безопасности РФ. 11, Н–17681, л.94–96.

Німеччини не відповів. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України цими двома Меморандумами не обмежився. Відомо, що аналогічні документи були направлені в Берлін 27 травня і 15 жовтня 1940 р., 12 березня 1941 р. Безперечно, що вони змогли б пролити доволі світла на дотичні проблеми.

14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14–18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Однак, це скоріше був акт відчаю, ніж реалістичною політикою. Уряд Карпатської України, добре розуміючи неможливість захисту краю збройним шляхом, намагався розв'язати питання мирним, дипломатичним шляхом. А. Волошин та члени його уряду до останніх днів сподівалися на протекторат з боку Німеччини. Не відійшли вони від пронімецької орієнтації навіть після окупації Карпатської України Угорщиною. Їх наміри не увінчалися успіхом. Окупація Карпатської України була засуджена урядом СРСР. Що стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 р. визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 р. ділили Чехословаччину, вважаються недійсними.

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ-ГУЗАР (1902-1939): СТОРІНКИ ЖИТТЯ І ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Хоча, на перший погляд, М. Колодзінському присв'ячено чимало статей, проте фактичний матеріал, який міститься в них, є далеко не повним. Окремі епізоди з життя і діяльності полковника Гузара, як правило, повторюються, переходять із публікації в публікацію. Це, на нашу думку, зумовлено кількома факторами: по-перше, М. Колодзінський завжди дотримувався суворої конспірації, щоб не видати себе (чимало очевидців знали його виключно за псевдонімами); по-друге, він був надзвичайно скромною людиною і, як писали сучасники, «більше слухав, а менше говорив». Можливо саме тому його прізвище ні разу не згадувалося у нотах протесту польського посла, який постійно вимагав від Чехословаччини негайної видачі членів ОУН, що перебували на теренах Карпатської України.

Окремі аспекти життєвого шляху М. Колодзінського висвітлені у публікаціях його сучасників М. Бажанського⁶⁹⁴, Я. Гайваса⁶⁹⁵, Л. Гірняка⁶⁹⁶, В. Гренджі-Донського⁶⁹⁷, М. Капустянського⁶⁹⁸, А. Кущинського⁶⁹⁹, С. Ленкавського⁷⁰⁰, В. Стахів⁷⁰¹, І. Стебельського⁷⁰², В. Филоновича⁷⁰³, Ю. Химинця⁷⁰⁴. Особливої уваги заслуговують спогади С. Єфремова, які свого часу ввів до наукового обігу відомий словацький дослідник М. Мушинка⁷⁰⁵. Саме завдяки їм ми дізнаємося про безліч фактів із життя й діяльності М. Колодзінського протягом 14-15 березня 1939 р. Рідкісні свідчення містяться у

⁶⁹⁴ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.

⁶⁹⁵ Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. 316 с.

⁶⁹⁶ Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.

⁶⁹⁷ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.

⁶⁹⁸ Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 97-106.

⁶⁹⁹ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981. 224 с.

⁷⁰⁰ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За редакцією Олександра Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 600 с.

⁷⁰¹ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10; Стахів В. П. Сім років українсько-японських взаємин. 1934-41 (Розділи з книжки спогадів «Силуети постатей і фрагменти подій»). *До зброї*. Журнал військово-політичної думки. 1955. Випуск 26 (39). С. 19-22.

⁷⁰² Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. 368 с.

⁷⁰³ Филонович В. Березневі дні Карпатської України. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. 100 с.

⁷⁰⁴ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.

⁷⁰⁵ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.

спогадах І. Попович-Крамарчук про його молоді роки⁷⁰⁶. П. Мірчук⁷⁰⁷ і З. Книш⁷⁰⁸ висвітлили життєпис М. Колодзінського через призму історії УВО-ОУН. Найбільш ґрунтовнішим нарисом про полковника Гузара, опублікованим у діаспорі, є стаття В. Яшана, яка кілька разів перевидавалася⁷⁰⁹. Цікавилися постаттю М. Колодзінського також сучасні українські історики О. Зайцев⁷¹⁰, С. Лісіна⁷¹¹, В. Федина⁷¹², В. Худанич⁷¹³, М. Чернописький⁷¹⁴. Оригінальним підходом до висвітлення військово-політичної діяльності М. Колодзінського відзначаються наукові розвідки О. Пагірі⁷¹⁵ і М. Посівнича⁷¹⁶. Постає полковника

⁷⁰⁶ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 655-658.

⁷⁰⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.

⁷⁰⁸ Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. 471 с.; Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто: Срібна Сурма. 431 с.; Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. 208 с.

⁷⁰⁹ Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 1-2 (64-65). С. 11-17; Яшан В. Полковник Михайло Колодзінський. *Сурмач*. Об'єднання бувших вояків українців у Великій Британії. 1979. Ч. 3-4 (66-67). С. 24-29; Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632-654.

⁷¹⁰ Зайцев О. Михайло Колодзінський: життя і думки революціонера-націоналіста. *«І слова стали чином живим...»*. Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських долъ та стосунків. Збірник біографічних нарисів / Відповідальний редактор О. Стасюк; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. С. 7-30; Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920-1930-х років: Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 483 с.

⁷¹¹ Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 139-145; Лісіна С. О. Військово-організаційна діяльність ОУН 1929-1939 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2006. С. 139-145.

⁷¹² Федина В. Михайло Колодзінський (1902-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381-386; Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Саргаїса – Карпатика*. Вип.7 Ужгород, 2001. С.223–241; Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С.93–96.

⁷¹³ Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С.19–25.

⁷¹⁴ Чернописький М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. №5–6. С.146–153; Чернописький М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 97-101.

⁷¹⁵ Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8-19; Пагіря О. Карпатська Січ: військово формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. 152 с.: іл.

⁷¹⁶ Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271; Посівнич М. Закарпаття в концепціях ОУН

Гузара знайшла відображення на сторінках різноманітних енциклопедичних видань⁷¹⁷. О. Зайцев⁷¹⁸, В. Кримінський⁷¹⁹, В. Рог⁷²⁰, О. Кучерук⁷²¹ і О. Баган здійснили ґрунтовний аналіз головної геополітичної праці М. Колодзінського «Воєнна доктрина українських націоналістів». Останній справедливо відзначив, що «студія М. Колодзінського (автор вважає, що саме так треба писати його прізвище – Авт.) була своєрідним синтезом військово-геополітичних ідей українського вольового націоналізму міжвоєнної доби, вона відзначалася особливим духом експансіонізму, віри в перемогу націоналізму як світогляду й ідеології, що витворюють новий морально-психологічний простір у світовій історії»⁷²². О. Погібко справедливо відзначав: «Що стосується Воєнної доктрини України, серед перших спроб викладення системного погляду слід виділити наукову працю одного з діячів національного руху минулого століття М. Колодзінського. Зокрема, М. Колодзінський підкреслює, що дати точне визначення воєнної доктрини так само важко, як наприклад, дати визначення права»⁷²³.

Метою цієї наукової розвідки є комплексне висвітлення життєвого шляху і військово-політичної діяльності М. Колодзінського як активного діяча УВО-ОУН,

у 1937-1938 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Випуск 2. С. 173-178; Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. *Енциклопедія Сучасної України: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.)*. К., 2014. С. 68; Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 398-408; Посівнич М. Р. Військово-політична діяльність ОУН в 1929-1939 роках. Львів: Афіша, 2010. 368 с.; Посівнич М. Р. Формування військової доктрини ОУН (1938-1939). *Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*. Львів, 2003. Збірник 1. С. 34-44; Посівнич М. Участь членів ОУН у Карпатській Січі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Випуск 27. С. 240-252.

⁷¹⁷ Колодзінський Михайло (1902-39). *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина / Головний редактор В. Кубійович. Т. 3. Париж – Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1959. С. 1083; Колодзінський Михайло. *Довідник з історії України (А – Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста*. 2-ге видання, доопрацьоване і доповнене. К.: Генеза, 2001. С. 330; Посівнич М. Колодзінський Михайло Франьович. *Енциклопедія Сучасної України: У 30 т. / Редакційна колегія: І. М. Дзюба та ін. Т. 14 (Кол – Кос.)*. К., 2014. С. 68; Прилуцький В. Колодзінський Михайло. *Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.* К.: Либідь, 1997. С. 202-203; Федака С. Колодзінський-Гузар Михайло. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін.* К.: Наукова думка, 2007. С. 456.

⁷¹⁸ Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського. *Україна модерна*. 2014. № 20. С. 245-256.

⁷¹⁹ Кримінський В. Аналіз світогляду радикального крила членів ОУН через призму «воєнної доктрини» Михайла Колодзінського. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. С. 51-61.

⁷²⁰ Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8.

⁷²¹ Кучерук О. Рико Ярій – загадка ОУН. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2005. С. 174-175.

⁷²² Баган О. Нове видання з історії ідеології та геостратегії українського вольового націоналізму. Рецензія на монографію: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. Київ, 2019. 287 с. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (44). С. 332.

⁷²³ Погібко О. І. Воєнна доктрина України – нормативно-правове підґрунтя законодавчого забезпечення оборони держави. *Прикарпатський юридичний збірник*. 2015. Випуск 3 (9). С. 18.

автора низки геополітичних досліджень кінця 30-х років та одного з організаторів і керівників збройних сил Карпатської України.

Михайло Франьович Колодзінський народився 26 липня 1902 р. в селі Поточиськах Городенківського повіту на Станіславщині (тепер – Івано-Франківська область) в римо-католицькій родині Франка (Франя) Колодзінського і Олени (Марії) Буджак. Ставши професійним революціонером, М. Колодзінський буде використовувати різноманітні псевдоніми («Кум», «Бурун», «Мішко», «Генерал», «Гузар»), одним з яких буде «М. Буджак» на честь своєї матері. «Батькова лінія йшла, мабуть, із зайшлої зукраїнізованої шляхти, материнська – з корінних покутян. – писав один із дослідників М. Колодзінського М. Чернописький. – Батько після гасіння пожежі у селі помер від запалення легень десь 1929 року, а мати в 1948 році. Михайло мав старшу сестру Марію (в одруженні Федак), молодшу Ганну (була неодружена, пішла в черниці) та Настю, яка померла молодою 1916 р. під час воєнної евакуації (під час Першої світової війни – Авт.) в с. Глушкові біля Городенки»⁷²⁴. «Родину Колодзінських дуже шанували й цінили в домі мого діда, – пригадувала І. Попович-Крамарчук, – і пам'ятаю, – це була, мабуть, єдина родина в селі, куди наша бабуня йдучи, брала нас, онуків, зі собою. Усміхнена Франчиха привітно виходила до нас із решетом грушок чи горіхів, а з-за вугла хати чи стодоли заглядав старший за нас – теж ще дитина, Михайло, що дома звали його Мішком (теж один із псевдонімів М. Колодзінського – Авт.). Він частенько забігав на те прекрасне тоді Поточиське приходство. І я можу з певністю твердити, що свою релігійність виніс Мішко з родинної хати, під незаперечним впливом мого діда, о. Стефана Макогонського – тодішнього пароха Поточиськ і декана Городенського, людини непересічних високих релігійних і моральних вартостей, який впродовж тридцяти років взірцево провадив церкву і парохію»⁷²⁵.

Хоча директор поточиської школи вважав родину Колодзінських польською, вдома говорили виключно по-українськи. Батьки Михайла активно підтримали ініціативу місцевого вчителя Олекси Іваночка щодо спорудження в селі пам'ятника Іванові Франкові. Один з біографів М. Колодзінського писав: «Коли виявилось, що польська влада не дасть на це дозволу, то поточиські селяни завзялися і впродовж однієї ночі поставили пам'ятник. Влада мусіла погодитись з доконаним фактом. В цьому ділі брав участь і молодий Михайло

⁷²⁴ Чернописький М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 98-99.

⁷²⁵ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 656.

Колодзінський»⁷²⁶. Про українські погляди М. Колодзінського розповідав син його сестри Марії Федак Володимир Петрович, який ріс і виховувався при Михайловій матері: «одного разу директор місцевої школи влаштував у читальні зібрання до якоїсь оказії польської держави і виголосив на тому зібранні промову, в якій обґрунтовував право поляків володіти «східними кросами» як нібито історично польськими. Михайло тут же спростував фальшиві тези прислужника окупантів, а коли кинулась схопити його поліція, публіка прикрила сміливця і допомогла йому вислизнути»⁷²⁷.

До речі, невдало завершився для нього вступ до польської гімназії в Коломиї. Причина невдачі на іспиті полягала в слабкості знань із польської мови. Довелося спочатку завершити чотири класи навчання в городенківській українській гімназії, удосконаливши свої знання польської мови, і лише в 1922 р. перейти до Коломиї. Навчався добре, до того ж брав активну участь у складі місцевої футбольної команди «Хортиця». В липні 1924 р. М. Колодзінський успішно склав іспит, одержавши атестат про закінчення гімназії. На початку 20-х років він став членом «Пласту» (перебував у відділах у Коломиї, Львові та Празі)⁷²⁸.

Варто погодитись із твердженням В. Яшана, що навчаючись у коломийській гімназії, М. Колодзінський «зачитувався у военній літературі, пристрасно студіюючи життя й діла великих полководців»⁷²⁹. В цьому легко переконатися, коли аналізувати бібліографічний апарат його наукових праць, зокрема «Военної доктрини українських націоналістів». На сторінках цієї фундаментальної праці зустрічаємо згадки про Людовіка XI Розсудливого, французького короля Карла VIII, короля Арагону, Валенсії, Сардинії та Наварри Фердинанда, Карла V Габсбурга, Густава II Адольфа. М. Колодзінський ґрунтовно опрацював військову спадщину Г. Мольтке, А. Шліффена і особливо знамениту працю «Про війну» К. Клаузевіца. Давньоруських князів Олега, Ігоря, Святослава та Володимира Мономаха М. Колодзінський вивчав на основі стародавніх джерел, зокрема праці Л. Диякона. В історії запорізького козацтва майбутній дослідник особливо

⁷²⁶ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городенщина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 632.

⁷²⁷ Чернописский М. Священный героизм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 99. Також див.: Чернописский М. Священный героизм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. №5–6. С.146–153.

⁷²⁸ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: военний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 399.

⁷²⁹ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городенщина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 633.

захоплювався діяльністю Богдана Хмельницького, Івана Богуна та Івана Мазепи. Будучи вченим-аналітиком, він об'єктивно і всебічно аналізував події національно-визвольних змагань 1917-1920-х років, давав оцінку УНР і ЗУНР, УГА. Вивчав він також військове мистецтво Червоної армії, знав імена М. Тухачевського, К. Ворошилова, В. Блюхера, бо «ворогів треба знати». Захоплювався Наполеоном Бонапартом як військовим стратегом. Ці знання, багато з яких він почерпнув ще з гімназії, пізніше знадобилися М. Колодзінському під час роботи над своїми науковими розвідками.

Восени 1924 р. М. Колодзінський проходив військову службу спочатку в кінній артилерії, а згодом у польські піхоті. Після рекрутського вишколу його перевели до старшинської школи, яку він закінчив з надзвичайно хорошими показниками. Один з біографів відзначав, що Колодзінський «любив військо, його порядок і дисципліну. Він залюбки чистив зброю, дбав про одяг і весь зовнішній вигляд. Військові обов'язки виконував солідно і завзято студіював військові підручники. Але на пропозицію залишитися в польському війську не погодився»⁷³⁰. Більш конкретно, на основі матеріалів Державного архіву Львівської області, перебування М. Колодзінського в польській армії висвітлив М. Посівнич: «Після рекрутської підготовки зарахований у старшинську школу в Острові-Коморові, яку закінчив у ранзі підхорунжого (5.01-10.07.1925) та повернувся у 21-й полк. З 30.09.1925 по 2.09.1926 р. перебував у відпустці за станом здоров'я. Звільнений у запас 2.01.1927 р. та приписаний до 68-го піхотного полку у Вжесні, з яким провів військові маневри 21.07-14.09.1929 р.»⁷³¹.

Навчання на правничому факультеті Львівського університету (поступив у жовтні 1928 р.) співпало зі вступом М. Колодзінського до Української Військової Організації (УВО), а згодом Організації Українських Націоналістів (ОУН). За участь у нелегальній УВО його п'ять разів заарештовували й ув'язнювали (загалом просидів близько трьох років). Цей факт дав підставу М. Посівничу стверджувати, що М. Колодзінський провчився 5 семестрів⁷³². В. Яшан притримується думки, що він все ж закінчив університет. Якби там не було, маємо всі підстави стверджувати, що М. Колодзінський володів глибокими знаннями з історії, геополітики, теорії й практики сучасного йому військового мистецтва. До того ж він вільно володів багатьма іноземними мовами. Відомий факт, що автор «Воєнної доктрини українських націоналістів» планував перекласти на українську мову працю К. Клаузевіца «Про війну».

⁷³⁰ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 634.

⁷³¹ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 399.

⁷³² Там само.

В полі зору польської поліції М. Колодзінський опинився під час подій 1 листопада 1928 р. (хоча польські агенти за ним стежили ще раніше), коли у Львові відзначали десятиріччя Листопадового повстання 1918 р. Цю подію яскраво описав один з його друзів З. Книш – майбутній відомий історик націоналістичного руху: «Ще до кінця панахиди зібраний на площі народ побачив, як над його головами з церкви св. Юра залопотів великий жовто-блакитний прапор з вишитими на ньому чорними буквами УВО. Вивісили його два члени Української Військової Організації, Михайло Колодзінський та О. Т. Тільки прогомніли останні слова проповіді священика о. Яценкова, коли на балконі св. Юра з'явився цивільний бесідник і палко почав промовляти до народу. Маса немов окам'яніла, стало тихо, кожне слово чітко відлунювало і доносилося до найдальших рядів зібраних людей. Багато впали навколішки і шепотіли слова молитви. Незнайомий промовляв коротко й гаряче, візвавши приявних засвідчити перед світом, що Львів був, є і завжди буде український. Звідкись узялися впорядчики, що почали уставляти людей походом у напрямі середмістя. Похід рушив вулицею Міцкевича вниз. Коли дійшов до будинку дирекції залізниць, дорогу заступила йому кінна й піша поліція, зібрана заздалегідь і розставлена по бічних вулицях довкола комплексу забудовань св. Юра. Якийсь комісар, вимахуючи шаблею, кричав до людей, щоб розходилися. Ніхто не зважав на нього, людський потік роздвоївся, двома своїми раменами обминув комісаря з групою поліцистів і поплив далі, тягнучи його за собою. Далися чути співи «Ще не вмерла Україна» та «Гей, у лузі червона калина». Тоді з бічної вулиці вилетів більший відділ кінної поліції і сильно напер на чоло демонстративного походу, витискаючи його вгору вулиці, назад на площу св. Юра. Зі всіх сторін піднявся несамопитий крик і вереск. Кричали поліцаї, гуділа юрба, а на дерева Єзуїтського Городу повилазили малі гімназисти й інші хлопчачки, кишені мали випхані камінням, жбурляли його на поліцію і на все горло верещали: «Смерть ляхам! Ганьба поліції!». Зібрана на площі св. Юра густа юрба тиснула на передніх учасників походу, що не мали куди подітися: з одного боку б'є поліція, з другого не пускає десятитисячна маса народу. Затріскотіли стріли: спершу один, другий, далі кільканадцять і потім цілі сальви. Ніхто не знав, хто до кого стріляє, всі думали, що це поліція відкрила вогонь по демонстрантах. Розшаліла з жаху і гніву юрба заколихалася, як море: одні кинулися в розтіч, другі з ненависною люттю ринули голіруч на поліцаїв. Настало нечуване пекло...»⁷³³. В цій та інших аналогічних ситуаціях М. Колодзінський почувався «як риба у воді». Це була його, радикального націоналіста, стихія. Тоді йому пощастило уникнути арешту.

⁷³³ Книш З. Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927-1929 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1967. С. 229-230.

Перший Конгрес Українських Націоналістів у 1929 р. присвятив багато уваги військовим справам. «Військову Референтуру доручено мені. – пригадавав М. Капустянський. – Я для своєї військової діяльності одержував широку базу суспільно-політичної організації і можливість плекання молодих військових кадрів у широкому масштабі... Одним з моїх перших завдань було організувати Військову Референтуру (Штаб), яка мала бути керівним ядром військової галузі розлогого дерева Організації, яка мала свої крайові езекутиви, в яких були також військові референтури під кермою військових старшин»⁷³⁴. З ініціативи М. Капустянського були створені три осередки штабу – в Австрії, Голландії та Франції. На першій конференції ОУН, що відбулася в Академічному Домі у Львові в першій половині лютого 1929 р., було прийнято рішення запропонувати Голові Проводу ОУН Є. Коновальцю призначити першим крайовим провідником Богдана Кравціва. До Крайової Екзукативи ОУН також увійшли Зенон Пеленський – заступник Крайового Провідника і політичний референт; Степан Охримович – організаційний референт; Зенон Коссак – бойовий референт; Степан Ленкавський – ідеологічний референт; Михайло Колодзінський – референт військового вишколу; Іван Габрусевич – керівник підреферентури юнацтва⁷³⁵. 7 вересня М. Колодзінський взяв участь у замаху на «Східні Торги» (торговельно-промислова виставка, яка проходила у Львові – Авт.). Під час виставки пролунали три вибухи, від яких постраждали дві особи. У Львові почалися арешти підозрюваних членів ОУН, які могли бути причетні до цієї акції. М. Колодзінський, щоб уникнути такої участі, вирішив перечекаати в рідному селі. Вже згадувана нами вище І. Попович-Крамарчук пригадувала про нетривале його перебування в Городенці: «Восени, 21 вересня, був празник в Городниці, і Мішко, приїхавши саме тоді зі Львова додому, прийшов, як звичайно, до нас. І бачу його як нині – стояв у ідальні біля шафи, якийсь стриманий, стрункий з блискучими, чорними, очима, – з поглядом замріяним, але якимсь рішучим, – таким, що знає свою ціль... І подобався мені тоді Мішко. Мені стало його чомусь жаль... Я постановила бути для нього доброю. І в тому вечорі, як відбувались у нас товариські забави, а між ними й невідкличний тоді «монастир», – я рішила покликати Мішка. І не забуду цього ніколи! – Дослівно в тій самій хвилині в хаті счинився рух і оторопіння: «... поліція обступила хату»... І пам'ятаю, як стояв Мішко скований у кухні (моя мама випросила час, щоб приготувати йому їжу) – я

⁷³⁴ Капустянський М. Записи споминів 1929-1938 років. *Український Історик*. Журнал історії і українознавства / Під загальною редакцією Любомира Винара. 1987. Том 24. Числа 1-4 (93-96). С. 98.

⁷³⁵ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки / Видання третє, доповнене. К.: Українська видавнича спілка, 2007. С. 100.

з обуренням наївно сварилась з поліцаями, що воно не чемно забирати нам гостя з хати... Вийшов спокійно, поважно, гідно...»⁷³⁶.

Слідство провели доволі спішно, а 26 травня 1930 р. почався судовий процес, який тривав три тижні. Серед сімнадцяти підсудних був і «Михайло Колодзінський, літ 28, студент». Всі звинувачувані були притягнуті до кримінальної відповідальності за приналежність до нелегальної УВО, збирання зброї, саботажі й терор. М. Колодзінського також звинувачували «за вишкіл членів УВО». Зрозуміло, що він, як і переважна більшість його побратимів, все заперечував, навіть членство в УВО. Наведемо деякі фрагменти із його виступу на суді: «Михайло Колодзінський: до УВО не належав. Про ту організацію знаю з часописів. Знаю, до чого змагає УВО, а йде вона до своєї цілі шляхом культурно-освітньої праці між українським народом і шляхом збройного повстання, що тепер до уваги не береться... Прокурор: Хто ви є по політичних переконаннях? Колодзінський: Я націоналіст. На питання прокурора обвинувачений Михайло Колодзінський відповідає, що в програмі націоналістів є вироблення сильного характеру і сильної волі в людини, розбуджування і скріплювання національної свідомости в українському народі та вціплювання в нього почуття єдності, щоб усі могли одностайно стати за святе діло, коли знову надійде 1917 або 1918 рік. Про збройне повстання проти окупантів українських земель між націоналістами тепер не говориться, бо воно в сьогоднішній політичній ситуації виключене. Органом націоналістів є «Розбудова Нації», котрий то журнал польська влада недавно заборонила доставляти поштою. Оборонець д-р. Старосольський: Чи ідея створення незалежної української держави спільна всім українським політичним угрупованням? Колодзінський: Всім, крім комуністів, бо в їхню державницьку програму не вірю. Обвинувачений зробив на присутніх своїми зізнаннями доволі корисне враження»⁷³⁷.

Під час слідства підозрюваний Крушельницький зізнався, що М. Колодзінський був членом УВО та навіть належав до його «трійки». Проте, суттєвих доказів його вини слідчі не виявили. На цьому акцентував його адвокат: «Щодо Михайла Колодзінського, то його ім'я висказав хтось у нещасливий мент. Він до цієї справи зовсім непричасний, він виказав своє алібі. Знаєте, панове, чим він займався, що сам заробляв на своє утримання, а в вільних хвиликах посвячувався науці. Є виключене, щоб він належав до УВО. Я переконаний, що буду речником і прокурора і трибуналу, коли проситиму вас, щоб ви звільнили Колодзінського. Панове! Судіть на підставі того, що було доказане. Коли кидатимете слово «так» або «ні», завжди тямте, що ви є тільки суддями і ваш

⁷³⁶ Попович-Крамарчук Ірина. Пам'яті Михайла Колодзінського. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 656-657.

⁷³⁷ Книш З. *Справа східних торгів у Львові*. Торонто: Срібна Сурма, 1965. С. 85-86.

вердикт мусить бути справедливий!»⁷³⁸. М. Колодзінського суд оправдав і його звільнили.

На волі М. Колодзінський перебував до 17 січня 1932 р., коли знову був заарештований. За цей невеликий проміжок часу він встиг взяти участь у з'їзді, який організував Р. Ярий, та підготувати ряд статей до часописів «Розбудова Нації» та «Сурма». Хоча жодна з його публікацій не була ним підписана, слідчі звинувачували М. Колодзінського за реферат, що був вміщений у «Розбудові Нації» на тему військового виховання. Можливо, авторство реферату слідчі встановили після того, як М. Колодзінський у Академічному домі прочитав доповідь «Націоналісти і військове виховання». Його також звинуватили у виданні під псевдонімом «М. Буджак» брошури «Польське повстання 1863», в якій автор, на думку слідчих, заохочував українців до революційної боротьби проти Польщі на зразок того, як це робили поляки під московською окупацією⁷³⁹. До речі, на цей раз М. Колодзінський визнав своє членство в ОУН та авторство публікацій. В. Яшан, який вивчав матеріали цієї кримінальної справи, писав: «Коли предсідник трибуналу, мабуть суддя Ягодзінський, запитав Колодзінського, як він – римокатолик з виразним польським прізвищем – може належати до української, до того таємної, революційної організації, яка послуговується терористичними актами, – він відповів, що віровизнання не встановлює національної приналежності. А коли той сам суддя звернув йому увагу, що ідеї, за які бореться ОУН, будуть вимагати багато жертв, багато крові, Колодзінський відповів, що український народ не відступить від боротьби за своє право на вільне життя у своїй власній державі, хоч би то коштувало ріки крові, аж поки не досягне своєї мети»⁷⁴⁰. Один з друзів М. Колодзінського А. Демо-Довгопільський (А. Дад) справедливо вважав, що завдяки своєму інтелектуальному рівню він піднімав авторитет націоналістичного руху навіть серед польської феміди: «Прокуратор схилив голову перед засудженим, висловлюючи, що він ніколи не сподівався, щоб ОУН мало так солідно підготованих військовиків. Він мав до цього часу таке враження, що члени ОУН це звичайні авантюристи, які кидаються з мотикою на сонце»⁷⁴¹. Вироком суду від 10 червня 1932 р. М. Колодзінського засуджено на рік, але згідно з амністією звільнено.

Над головною своєю працею М. Колодзінський працював у період між 1935 та 1937 рр., перебуваючи в еміграції (Німеччина, Бельгія, Франція, Югославія). З

⁷³⁸ Книш З. Справа східних торгів у Львові. Торонто: Срібна Сурма, 1965. С. 141.

⁷³⁹ Лісіна С. О. Військовий теоретик ОУН – М. Колодзінський. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Держава і армія. Львів, 2007. С. 141.

⁷⁴⁰ Яшан Василь. Полковник Михайло Колодзінський. *Городеничина*. Історично-мемуарний збірник. Український архів. Т. XXXIII / Зредагував Михайло Г. Марунчак; члени редакційної колегії: О. Копач, І. Боднарчук, Д. Гевко, М. Гнатчук, В. Гуцуляк. Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. С. 636.

⁷⁴¹ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 9.

окремих його листів відомо, що у написанні цієї книги був зацікавлений тодішній керівник ОУН Є. Коновалець, який просив «закасати рукави і підготовляти Ваш реферат»⁷⁴². Аналогічне прохання висловив Я. Стецько: «Пропоную Вам опрацювати для нашого журналу реферат під назвою «Українська воєнна доктрина». До Вашої вступної праці на цю тему пересилаю Вам замітки, які читав пан Мудрий [псевдонім Є. Коновальця] і з ними згідний. До Вас належало б крім історичної ретроспективи дати і перспективу, базуючи нашу доктрину на тих завданнях, що їх ми ставимо перед Україною. Реферат Ваш має бути готовий до 1.VI. цього року [1938]»⁷⁴³. Лист Я. Стецька датований 10 березня 1938 р., тобто за 7-8 днів до загибелі М. Колодзінського. На перший погляд може здатися, що полковник Гузар не встиг завершити книгу, однак таке твердження буде невірним. Відомо, що в рукописному варіанті книга розповсюджувалася серед членів ОУН, її переписували від руки й обговорювали. Доказом цього є спогади Я. Гайваса: «Коли я прибув до Відня, були в нас – і з Ярославом Барановським та іншими і на Ляндштрассе-Гавптштрассе – загальні балачки про неминучість скорої війни. Якийсь час після цього заговорили про підготовку повстання, причому гаряче дискутовано воєнну доктрину Михайла Колодзінського»⁷⁴⁴.

Перша частина праці М. Колодзінського «Українська воєнна доктрина» (В архіві книга зберігається під назвою «Воєнна доктрина українських націоналістів» – Авт.) була видана 1940 р. у Кракові, а 1957 р. перевидана в Торонто «Товариством колишніх вояків УПА». Інші частини праці, про що вже йшлося, поширювалися у рукописному вигляді серед членів ОУН і доля їх донедавна вважалася невідомою. Зараз праця зберігається у Центральному архіві УПА у Києві. Розділ «Національне повстання» з коментарями сучасного українського історика О. Зайцева опубліковано 2013 р. в журналі «Україна модерна». Повністю книга видана 2019 р. у київському видавництві «Основа». Її супроводжують передмови В. Рога і О. Куцина та ґрунтовна біографічна стаття М. Посівнича⁷⁴⁵.

Уже з першого розділу книги М. Колодзінського – «Проблема війни й воєнної доктрини в Україні й Європі в минулому» – видно, що її автор опрацював величезну кількість джерел, до аналізу яких підходив критично й об'єктивно. «Воєнна доктрина» М. Колодзінського цілком проникнута ідеєю незалежності. «Є

⁷⁴² Кучерук О. Осмислення Організацією Українських Націоналістів в добу Євгена Коновальця проблеми підготовки до збройної боротьби за державне відновлення України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Випуск 24. С. 109.

⁷⁴³ Там само.

⁷⁴⁴ Гайвас Я. Воля ціни не має. Торонто: Срібна Сурма, 1971. С. 265.

⁷⁴⁵ Рог В. Вступне слово (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 3-8; Куцин О. Колодзінський в моєму житті (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 9-11; Посівнич М. Життя і діяльність полковника Михайла Колодзінського (Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.). С. 255-271.

щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність. – стверджує автор. – Так, як Цезар, здобуваючи Галію, відкривав цілу Європу для римської культури й цивілізації, так наші націоналістичні революційні армії мають відкрити західноєвропейській культурі простір, що простягається на схід і південний схід від України. А промінюючим центром цієї культури буде Київ. І цю нашу культурну місію, започатковану й полишену в спадщину нам прадідами, мусимо взяти як один муж в основу воєнної доктрини українських націоналістів, бо це надає глибокого змісту нашій нинішній боротьбі й єднає нас з минулим, як теж надає ціль нашому існуванню на майбутнє»⁷⁴⁶.

Змістовним у всіх відношеннях є «Історичний огляд української воєнної доктрини», який М. Колодзінський поділив на окремі етапи: княжі часи; козацькі часи; найновіші часи. До речі, запропонована автором періодизація дає нам змогу простежити українську історію через призму державотворення. На глибоке переконання М. Колодзінського «український народ має вроджені військові прикмети, які його окреслюють як народ войовників», а власне Україна «уявляла з себе в тому давньому часі воєнний табір і в цьому таборі виростали войовники, яких Олег, Ігор, Святослав та Мономах водили на підбій світу та Чорного моря»⁷⁴⁷. Серед вищеназваних давньоруських князів М. Колодзінський особливо симпатизує саме Святославу, який, йдучи на ворога, полюбляв уживати вираз: «Іду на вас!». М. Колодзінський акцентує ще на одному висловлюванні Святослава, яке повністю поділяв: «За нашими військами завсіди була така слава, що без труду відбивали ми сусідні народи й без пролиття крові тримали в покорі цілі народи. Пропаде та слава, як тепер соромно уступимо перед греками. Від предків одержали ми мужність. Пригадаймо ж, яка непереможна була до цих часів наша сила й міцно биймося за своє спасіння. Це не наш звичай втікачами йти додому. Нам або жити з перемогою, або славно полягти, як слід хоробрим мужам»⁷⁴⁸. Слова Святослава «поляжемо, а не осоромимо української землі, бо мертві не мають сорому» не просто слова, але й тверді переконання автора «Воєнної доктрини українських націоналістів». Майбутні події в Карпатській Україні це яскраво довели. Відповідаючи на вимогу угорського посла скласти карпатським січовикам зброю, М. Колодзінський рішуче заявив: «Ми не знаємо слова «капітуляція»... Ми складаємо найвиразніше свідоцтво своєї органічної приналежності до української нації»⁷⁴⁹.

Порівнюючи добу Святослава з часами визвольних змагань 1917-1920-х рр., М. Колодзінський писав: «Нам не можуть імпонувати малі армії, малі концепції й малі люди. Творити мусимо велике й захоплююче, відповідно до нашого

⁷⁴⁶ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 39.

⁷⁴⁷ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 40-41.

⁷⁴⁸ Там само. С. 42.

⁷⁴⁹ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 62.

історичного призначення. Перемога наша в руках Бога, але геройство наше в наших руках. Тільки під Крутами й Базаром гинули так, як Святослав Завойовник. Більшість відділів української армії не вмiла здобути на ту великість. До перемоги, як і до лицарської смерті, треба нам великого духа». Загалом оцінюючи військово-політичну діяльність київських князів, М. Колодзінський справедливо підсумував: «Завдяки воєнній силі Україна мала воєнну славу в Європі. Наші полки стрічалися в бою з греками, болгарами, уграми, поляками, литовцями та з різного роду степовими ордами. Бої йшли з різним щастям. Але наші князі мали в той час найбільшу державу в Європі й ніхто пізніше не виявив у нашій історії більшої експансії від них»⁷⁵⁰.

Колись класик англійської геополітики Г. Макіндер визначив основні постулати у геополітиці сили, які згодом набули особливої популярності в середовищі політиків: хто керує Східною Європою, той керує хартлендом (центр землі, серцевина суходолу – Авт.); хто керує хартлендом, той керує Світовим островом (включає два континенти – Євразію та Африку, оточені Світовим океаном – Авт.); хто керує Світовим островом, той керує світом⁷⁵¹. М. Колодзінський чудово розумів усю важливість цієї класичної формули, коли стверджував: «Воєнна доктрина українських націоналістів не може забути про те, що кожна п'ядь української землі пересякла нашою кров'ю. Не потом, бо піт ллє і не вільник, але чистою кров'ю, пролитою в боротьбі... Це все затверджує за нами право на Схід Європи й усякі зазіхання на наші землі з боку інших народів ми мусимо з обуренням відкинути»⁷⁵². Хоча головним ворогом України М. Колодзінський цілком аргументовано вважав більшовицьку Росію, проте він також рішуче засудив гітлерівську Німеччину: «Про територіальні апетити цієї держави в Східній Європі можна би не згадувати в воєнній доктрині, якщо би вони були тільки політичної натури. Одначе Гітлер в «Майн кампф» пов'язує майже існування німецького народу зі здобуттям Сходу Європи, а тим самим робить з цього світоглядну справу націонал-соціалізму. Нас мусить обурити така експансивність Гітлера». А далі ще різкіше: «Бандити вони всі міжнародні, які хочуть з України зробити публічний дiм, щоб могли провадити тут свої хижацькі плани. Звідки Гітлер дійшов до цього, щоби якраз Схід Європи вибрати для експансії німецького народу? Що його великий і ним обожнюваний народ вклав протягом віків у Схід Європи? Де ж були тоді німці, коли найбільша військова сила, яка коли-небудь була на землі, під проводом Бату-хана злягла на Східну Європу? Ціла середня Азія викинула з себе все, що мала войовничого, на підбій України. Наші предки не злякалися одначе тієї повені диких орд. Київ не піддався

⁷⁵⁰ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 45.

⁷⁵¹ Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посiбник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 68.

⁷⁵² Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 47.

без боротьби татарам. Ця оборона Києва гідна того, щоб поставити її на першому місці в світовій історії...»⁷⁵³.

Хоча М. Колодзінський усвідомлював геополітичну роль Німеччини у тогочасній Європі, розумів, що з таким станом справ не можна не рахуватися, однак був прихильником самостійної державницької політики. «І Гітлер говорить, що Німеччина є матір всіх народів! – констатує автор. – Однак український народ мусить власними силами стати на ноги. Тому ми не можемо узалежнювати нашої майбутності й визвольної боротьби від європейської, чи то світової політики. Навпаки, ми своєю революційною активністю мусимо примусити світ достроюватися до нас. Хто має інтерес у тому, нехай нам помагає... Противно, якщо та Європа стає побічною причиною нашого поневолення... Така Європа, як нинішня, яка заключає союзи з Москвою і Польщею, є нам ворожою, тому ми в своїй революційній боротьбі мусимо на перше місце ставити славу, добро і майбутнє української нації, а не добро Європи. Ми боремося за «землю руську», а не за те, щоб бути щитом Європи. Коли ж із нашою боротьбою сплелася нерозривно справа оборони західноєвропейської цивілізації проти московського варварства, то це тільки прикрашує нашу боротьбу й надає їй світового значення»⁷⁵⁴.

У козацькій добі, яка наступила після занепаду Давньоруської та Галицько-Волинської держав, М. Колодзінський побачив нове відновлення колишньої української воєнної доктрини. Як серед київських князів він виділяв постать Святослава, то піднесення козаччини справедливо пов'язував з іменем Богдана Хмельницького. Усіх попередників Великого гетьмана М. Колодзінський вважав «воєнними романтиками». Постать Великого гетьмана цікавила автора перш за все з військової точки зору, адже «таку армію, як її мав Хмельницький, виставляли тільки найсильніші імперії й великі вожді. Битви Хмельницького належать до найбільших у світовій історії, а щодо числа військ, впроваджуваних у бій, можна ставити Хмельницького нарівні з Ксерксом, Батием, Тамерланом чи Наполеоном, дарма що таке порівняння може залякати наших поміркованих політиків і військовиків. Навіть у минулій війні 1917-20 рр. Україна не спромоглася виставити таку численну армію, як Хмельницький, хоч населення України виносило 20 разів більше, як за Хмельницького»⁷⁵⁵. Сучасні українські історики В. Смолій і В. Степанков, відзначаючи величезний полководницький талант гетьмана, цілком вірно стверджували, що Хмельницький «зумів створити боєздатну, добре організовану й озброєну армію»⁷⁵⁶.

⁷⁵³ Колодзінський М. Там само. С. 47-48.

⁷⁵⁴ Там само. С. 49-50.

⁷⁵⁵ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 54.

⁷⁵⁶ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 398.

Заслугою Б. Хмельницького був той факт, що йому вдалося підняти на захист козацької України переважну більшість народу: «Наша воєнна доктрина знає тільки тотальну війну, в якій мусять брати участь всі фізичні, духовні й матеріальні сили української нації. Лише в тотальній війні може проявитися вповні геній України, як це було за Хмельницького, коли то на бойовому полі українського народу з'явилася ціла плеяда героїв, що можуть бути гордістю найвибагливішої і найславнішої нації»⁷⁵⁷. Ці думки, висловлені М. Колодзінським дуже нагадують ідеї, висловлені Т. Карлейлем у праці «Герої, пошанування героїв і героїчне в історії». До військово-політичної еліти найближчого оточення Хмельницького М. Колодзінський відносив Івана Богуна, Данила Нечая, Михайла Кричевського, Станіслава-Нестора Мрозовицького (Морозенка), Івана Золотаренка, Антіна Ждановича, які «були не тільки добрі виконавці планів Хмельницького й великі полководці під його рукою, але й самостійні вожді, які ні в чому не уступали маршалам Наполеона, а навіть їх перевищували»⁷⁵⁸.

Полковнику І. Богуну М. Колодзінський навіть присв'ятив окремий історичний нарис. Перед нами ґрунтовне військово-наукове дослідження життя й діяльності І. Богуна через призму народно-визвольної війни 1648-1654 рр. Щоб не вдаватися в деталі, звернемо увагу тільки на один аспект. М. Колодзінський одним з перших в історіографії звернув увагу на партизанські здібності полковника. «Богун – це перший партизан в козацьких війнах на більший розмір. – стверджує автор. – Поляки від нього навчилися цього способу провадження війни. Прославлений поляками Чарнецький від Богуна навчився партизанської війни, при помочі якої прогнав з Польщі шведів. Чарнецький дорого платив Богунові за науку. Кілька разів стрічалися вони, Чарнецький завжди на голову бував розбитий, хоч мав кілька разів чисельніше військо. Порівняймо тепер, якої слави заживає Чарнецький у поляків, як у нас мало по суті знають про Богуна»⁷⁵⁹. Відомо, що М. Колодзінський ґрунтовно вивчав теорію і практику ведення партизанської боротьби, читав лекції на цю тематику. Під час оборони Карпатської України він цілком серйозно роздумував над можливістю ведення партизанської «малої війни» проти угорських військ.

«Найновіші часи» в розумінні М. Колодзінського – події національно-визвольних змагань українського народу 1917 – початку 1920-х рр., коли «ми одержали українську державу без великого бою, однак ми не вміли вдержати нашої самостійності, тому що не вміли зорганізувати відповідної військової сили»⁷⁶⁰. Ці слова, безперечно, стосуються також здобуття Україною незалежності

⁷⁵⁷ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 56.

⁷⁵⁸ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 56.

⁷⁵⁹ Колодзінський М. Полковник Іван Богун: історичний нарис. Народня бібліотека «Наступ». Число 9. Прага: Накладом видавництва «Пробоем», 1941. С. 45.

⁷⁶⁰ Там само. С. 60.

в 1991 р. Сьогодні, коли шостий рік триває українсько-російська війна, агресор анексував Крим й окупував частину Донецької та Луганської областей, актуальними продовжують залишатися висновки М. Колодзінського, що «воєнна доктрина українських націоналістів мусить спиратися на соборній традиції, яка має значення для цілого народу, а не є предметом культу одної провінції чи околиці»⁷⁶¹. Під «культу однієї провінції» М. Колодзінський мав на увазі окремішність діяльності урядів ЗУНР і УНР, бойових операцій галицької та наддніпрянської армій. Він піддає нищівній критиці керівників Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, які не доклали достатніх зусиль, щоб на захист держави став весь народ. «Одинокий наказ УГА, – зауважує М. Колодзінський, – з якого пробиває мужність, почуття відповідальності, взагалі стиль і дух героїв Плутарха, це наказ шефа штабу УГА генерала Курмановича перед Чортківською офензивою»⁷⁶². Та цього було замало, бо «сьогоднішні часи вимагають від нас більших планів, більших жертв, більших боїв, більше ризику, розгону й слави»⁷⁶³.

«Воєнна доктрина» М. Колодзінського претендує на соборність і всеукраїнський характер, коли рідну державу активно підтримує переважна більшість її громадян: «Для нас є замало робити Чортківську офензиву. Ми хочемо виграти війну, велику й жорстоку війну, яка зробить нас володарями Східної Європи. Ми хочемо виграти ту війну стратегічно, а не тільки тактично. Тому війну українських націоналістів треба брати в цілості... Тому теперішні наші воєнні підготування мусять відповідати політичним вимогам ОУН і тому духові, що опановує молоде покоління українських націоналістів. Без уваги на те, чи наша націоналістична армія буде складатися з одного роя, чи з кількох мільйонів, чи вона буде організуватися над Дніпром, в темнім Поліссі, Закарпатті, Кубані, Зеленому Клині, Америці, чи деінде, – всюди і скрізь за основу організації націоналістичної армії мусимо прийняти засади воєнної доктрини українських націоналістів»⁷⁶⁴.

М. Колодзінський був глибоко переконаний, що українські політики повинні робити висновки з попередніх невдач, аналізувати причини цих поразок, вивчати військовий досвід розвинутих держав. Він був одним з небагатьох військових фахівців того часу, що закликав «студіювати війни, які вели більшовики на Сході Європи й в Азії за панування над шостою частиною земної кулі. В майбутній війні ми будемо мати подібні обставини, як мав їх Ворошилов, Блюхер чи Тухачевський. Це не апофеоз більшовицьких маршалів, коли ми студіюємо, яким способом вони виграли війну не тільки з нами, але з десятками інших ворогів. Історія є вчителька життя, а без знання воєнної історії не можемо братися до

⁷⁶¹ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 60.

⁷⁶² Там само. С. 62.

⁷⁶³ Там само. С. 65.

⁷⁶⁴ Там само.

організації армії й ведення війни. Треба знати, як більшовики організували свою армію і чим визначалися їх полководці, бо ж нема де правди діти – ми програли війну, а вони – виграли. Коли хтось добачає в студіюванні більшовицької війни й більшовицьких вождів рекламу для них, то він стягає на себе підозріння, що його побоювання диктує заздрість. А втім, більшовики – наші смертельні вороги, тому нам треба знати все про них...»⁷⁶⁵.

У той час, коли М. Колодзінський працював над своєю «Українською воєнною доктриною» геополітика розвивалася швидкими темпами, перетворюючись у справжню науку. Німецький вчений К. Гаусгофер навіть очолював «Інститут геополітики», у виданнях якого друкувалися провідні фахівці цієї галузі знань⁷⁶⁶. Значний внесок у розвиток світової геополітики зробили С. Рудницький, Ю. Липа, Д. Донцов та ін.⁷⁶⁷ Геополітична концепція М. Колодзінського була більш радикальна за праці вищеназваних учених. Її автор, наприклад, географію українських земель С. Рудницького називав «перестарілою», віддаючи перевагу новітнім на той час дослідженням В. Кубійовича. «Воєнна географія і кордони України» – таку назву має окремих розділ в монографії М. Колодзінського. У стилі традиційної політичної географії та геополітики автор стверджував, що «держава з малим простором буде мати іншу воєнну доктрину, ніж держава з великим простором. Воєнні плани і перебіг війни буде залежати від ширини і довжини простору, охопленого війною. Знання терену, його геологічна структура, полога будова, атмосферні прикмети, підземні багатства, антропологічні і політичні відносини й загалом все, що на терені воєнних подій знаходиться, росте і живе, мало і буде мати величезний вплив на воєнні події»⁷⁶⁸. М. Колодзінський зробив спробу «витворити собі географічний образ України, за яку ми боремося». Він був глибоко переконаний, що «кордони української держави мають покриватися з нашими політичними, стратегічними і економічними потребами. Як далеко зайде український меч і плуг, так далеко буде сягати влада Володимирового Тризуба. Безперечно, що велика частина майбутньої української держави буде покриватися з нашими етнографічними землями. Але не

⁷⁶⁵ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 69.

⁷⁶⁶ Вегеш М. М., Петрінко В. С. Геополітична енциклопедія: Навчальний посібник. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 492 с.; Вегеш М. М. Світовий процес і геополітика. Навчальний посібник. Ужгород: «ФОП Сабов А.М.», 2017. 303 с.; Вегеш І. М., Вегеш М. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії*. 2020. № 20. Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 137-145; Вегеш М. М. Геополітична концепція Карла Гаусгофера. *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Rumunсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 143-152.

⁷⁶⁷ Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.; Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. Т. 1: Призначення України. К.: МАУП, 2007. 336 с.; Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір (Атлас). Розподіл Росії. К.: МАУП, 2007. 392 с.; Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць / Відп. ред. О. І. Шаблій. Львів, 1994. 136 с.

⁷⁶⁸ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 75.

треба забувати, що велику частину треба буде повести згідно з геополітикою Західної Європи й історичною місією української нації»⁷⁶⁹.

М. Колодзінський скрупульозно і точно робить опис того, що він називає «українським простором»: південні кордони України, кордони України з Румунією, кордони з Мадярщиною і Чехословаччиною, кордон з Польщею, кордон з білорусами, кордон з Московщиною, кордони з Кавказькими народами. Говорячи про південні кордони України, М. Колодзінський переконував, що «Україна мусить мати відповідний воєнний флот, щоби Дарданелли стали для неї отвором. Вистачить поглянути на карту Східної Європи, щоби засвідчитися, що життєвий центр України лежить над берегом Чорного моря». Що стосується Криму, то «наш народ мусить бути приготований психічно в разі потреби скотитися лавиною степів і скинути кожного в море, хто буде оспорювати наше право на Крим»⁷⁷⁰. Актуальність цих слів М. Колодзінського важко заперечувати з огляду на сучасні події.

На думку М. Колодзінського «зі сторони Румунії не буде загрозувати велика небезпека Україні, хіба щоби Румунії поспішили на допомогу інші держави. Наступ з румунської сторони може іти тільки в напрямі на Одесу і криворізький залізний басейн. З нашого боку наступ мусить іти просто на Бухарест і нафтові центри в Дамбовіца і Бузеу на північ від Будапешту, як рівно ж в Бакеу в Молдавії по відкиненню румунського фронту за Серет. Зрештою, проти Румунії ми будемо мати завжди союзників серед задунайських держав»⁷⁷¹. Додамо, що упродовж всього міжвоєнного періоду Румунія перебувала у дружніх стосунках з Чехословаччиною і допомагала Карпатській Україні поставками кукурудзи. Румунська влада засуджувала напади угорських і польських терористів на населені пункти Закарпаття. Ставши союзником Німеччини у Другій світовій війні, румунські війська взяли участь у захопленні Одеси. Про цей напрям румунської агресії й писав М. Колодзінський.

Значну увагу приділяв М. Колодзінський геополітичному становищу Закарпаття. «Через посідання Закарпаття і хребта Чорногори, Горганів, Високого і Низького Бескида, – писав він, – ми фактично стаємо ногою в середній Європі. Посідання Карпатського хребта від Дунайця по Золоту Бистрицю підносить оборонність України не тільки в разі нападу з півдня, але і з заходу. Карпати будуть закривати вихід в наше заплля, бо легкий перехід через гори уможливилює нам скоре перекидання військ на Закарпаття»⁷⁷². Цікаві думки висловив М. Колодзінський щодо подальшої долі Чехословаччини: «Соборна Україна буде

⁷⁶⁹ Там само. С. 77.

⁷⁷⁰ Там само. С. 79.

⁷⁷¹ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 82.

⁷⁷² Там само. С. 83.

найбільшим оборонцем самостійності чехів і словаків»⁷⁷³. Невдовзі він стане свідком подій, які призвели до державного розпаду ЧСР і утворення Карпатської України⁷⁷⁴.

М. Колодзінський у журналі «Війна й техніка» опублікував ґрунтовну наукову статтю «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», яка через деякий час була перевидана у збірнику статей Я. Оршана (Я. Чемеринського) німецькою мовою. У ній йшлося також про Німеччину, а тому не дивно, що нею зацікавилися німецькі фахівці: «Чехословаччина вривається в саме серце середньої Європи, а точніше кажучи – в Німеччину... Багато нині говориться і пишеться, що Чехословаччина буде всюди, а особливо на Закарпатті, летовища для більшовицьких літаків. А втім не тільки для більшовицьких... французьке літунство може дуже добре вилетіти з заходу, скинути над Німеччиною бомби, осісти в Чехословаччині й вернутися назад до Франції... Таким чином Чехословаччина має служити для своїх союзників стратегічним тереном для причалення їх повітряних флот... Найбільш чутливі центри Німеччини: Ляйпціг, Бресляв, Мюнхен і шлезький індустрійний басейн – віддалені від чехословацьких летищ на 100-300 км. Відень на 50-60 км. Це не фантазія, що 1000 більшовицьких бомбовозів за кілька годин може прибути з України до Чехословаччини й по хвиливі відпочинку повезти на Берлін бомби... Закарпаття є найдалі висуненою частиною Чехословаччини. Закарпаття заінтересувало політичні і військові кола тоді, коли Чехословаччина заключила військовий договір з СРСР... Закарпаття буде авіаматкою для більшовицько-московського повітряного флоту...»⁷⁷⁵.

М. Колодзінський у черговий раз акцентує на значенні Закарпаття для української держави: «Через Закарпаття ми стали б твердою ногою в середній Європі й мали б відповідний вплив на її політику. Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ рівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо наперед не буде здобутою

⁷⁷³ Там само. С. 84.

⁷⁷⁴ Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.; Вегеш М. М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород: Карпати, 2002. С. 490-492; Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С.26–29; Вегеш М. М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. 1993. Річник XLVI. Кн. 8 (545). С. 955-957; Вегеш М., Горват Л.-І. Біля керма штабу Карпатської Січі. *Вегеш М., Горват Л.-І. Сторінки історії Закарпаття: Історичні статті, есе, історико-біографічні нариси*. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. С. 368-373.

⁷⁷⁵ Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Париж: На чужині, 1955. С. 132.

Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом»⁷⁷⁶. Думки М. Колодзінського підтримували М. Капустянський, Є. Онацький, В. Курманович та інші високі чини ОУН. Прихильно ставилася до проблеми самостійності України й частина представників німецького генералітету. М. Колодзінський, як і всі інші керівники ОУН, негативно відносився до тогочасної Польщі. Він взагалі сформулював тезу, що «Польща є непотрібна держава в Європі, якщо є самостійна Україна»⁷⁷⁷. Що стосується майбутнього українсько-польського кордону, то його «треба пересунути далеко на захід за Сян і не доходити до Вісли. На схід від Вісли є чисто польське населення, а посідання Вісли ще не творить сильними наші західні кордони, так, приміром, як посідання на сході Волги. По обох берегах Вісли є корінне польське населення. Відколи сягає наша історія, то ми не опиралися на заході на Віслу...»⁷⁷⁸. Під час короткочасного існування Карпатської України Варшава всіляко підтримувала Будапешт у його територіальних претензіях до Закарпаття. Після окупації Карпатської України гортіївськими військами на Верецькому перевалі в березні 1939 р. відбулося братання угорських і польських вояків з нагоди утворення спільного кордону.

Що стосується білорусів, то, на думку М. Колодзінського, вони є нашими союзниками, а геополітика Східної Європи «засуджує нас з білорусами на вічну дружбу»⁷⁷⁹. Це стосувалося також майбутніх українсько-литовських відносин. Автор «Української воєнної доктрини» справедливо відзначав, що «кордони з Москвою (СРСР – Авт.) на півночі є найтяжчі, бо тут нема природних перешкод», «лихо є ще в цьому, що Київ лежить заблизько до етнографічного кордону і підходи до нього зі сходу і з півночі є майже без жодної природної перешкоди»⁷⁸⁰. На жаль, ситуація з близькістю російського кордону до української столиці продовжує залишатися в такому вигляді до сьогоднішнього дня. Виходячи з цього М. Колодзінський пропонує радикальне відсунення українсько-російського кордону: «Коли Брянськ, Курськ і Вороніж є в наших руках, то москалі мусять відсунути свою воєнну базу на Орел, Єлець, Липецьк і Тамбов. В цей спосіб північний фронт знаходився би далеко від Києва і Харкова»⁷⁸¹. «Якщо ми тепер не посунемо наші кордони на Волгу, але згодимося на «донську державу», – пише М. Колодзінський, – то за кілька днів по здобуттю самостійності будемо змушені вести нову війну, але вже не тільки з Москвою, а і з донською державою. Така донська держава послужить базою для Москви до наступу на Україну зі сходу і до

⁷⁷⁶ Там само.

⁷⁷⁷ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 87.

⁷⁷⁸ Там само. С. 85.

⁷⁷⁹ Там само. С. 89.

⁷⁸⁰ Там само. С. 92.

⁷⁸¹ Там само. С. 93.

підбиття Кубані. Якщо до такої війни долучаться й інші держави, то наша справа буде засуджена на програш»⁷⁸². «Одним словом, – підсумовує автор, – крім стратегічних оглядів промовляють і всі інші, щоби станули твердо ногою над Волгою. Саратов, Царицин і Астрахань – це є три вістря нашого Тризуба, звернені на схід. Всякий ворог, що схоче вдертися зі сходу на Україну, мусить настромитися на них»⁷⁸³. Чіткою є позиція М. Колодзінського стосовну кордонів із кавказькими народами: «Бар'єр Кавказу забезпечує нас від сухопутного нападу з Малої Азії»⁷⁸⁴.

Охарактеризувавши усі відтинки майбутніх українських кордонів, М. Колодзінський, будучи справжнім патріотом соборної держави, підсумовує: «... Українські націоналісти не сміють зректися ані одного квадратного метра з цієї землі. Тільки в цей спосіб проведені кордони дадуть українському народові змогу проявити себе в історії. Тільки такі кордони піднесуть оборонність України і дають всі можливості для українського народу розвинути до максимуму свої духовні і фізичні сили. Так зазначена Україна – це є наш стовп хребетний. Тут буде сконцентрована вся сила українського народу і тут лежить наша підстава для дальшого походу в наше майбутнє»⁷⁸⁵. Коли М. Колодзінський завершував рукопис своєї праці, Україна перебувала в складі різних державних утворень – СРСР, Польщі та Чехословаччині. Невеличким острівком омріяної свободи стала маленька Карпатська Україна, яка спочатку виборола автономію, а згодом проголосила незалежність. Саме в ній бачив М. Колодзінський зародок тої України, яку він описав у своїй «Українській військовій доктрині».

Велика Соборна Україна за задумом М. Колодзінського повинна була виникнути під час великих революційних перетворень, які він назвав «націоналістичним повстанням», бо саме ОУН, на його переконання, мала його провести. Власне чіткий план цього повстання був не менш радикальним, ніж вся його концепція: викликати повстання на всіх українських землях; надати йому зорганізованих форм і зорганізувати з повстанських мас українську націоналістичну армію; поширити й закріпити владу на українських землях; знищити живі ворожі сили й перенести війну на ворожі землі⁷⁸⁶. Сьогодні це може видатися чимось фантастичним. Концепція М. Колодзінського не лише була більш радикальною, ніж праці Ю. Липи і Д. Донцова. Полковника «Гузара» називали ідеалістом і мрійником навіть керівники ОУН. Можливо, саме завдяки його радикалізму, книга 80 років знаходилася в архіві, не будучи опублікованою у повному обсязі.

⁷⁸² Там само. С. 96.

⁷⁸³ Там Само. С. 101.

⁷⁸⁴ Там само. С. 102.

⁷⁸⁵ Там само. С. 108.

⁷⁸⁶ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 133.

Працю М. Колодзінського завершують розділи «Роль української еміграції в націоналістичній революції», «Україна і Центральна Азія», «Прометейський союз українського націоналізму і месіанізму», «Українська еміграція на Зеленому Клині», «ОУН і союзники». Чекають на публікацію матеріали, які зберігаються в Архіві ОУН, зокрема це стосується його епістолярної спадщини. Варто також опублікувати і перевидавати ґрунтовні статті та брошури М. Колодзінського «Націоналісти й військове виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в СРСР», «Полковник Іван Богун», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна» тощо.

Ще в листопаді 1937 р. Є. Коновалець запропонував створити окремий штаб Проводу Українських Націоналістів для Закарпаття, а в лютому 1938 р. він почав діяти. До нього увійшли В. Курманович (керівник), Р. Сушко, Р. Ярій, О. Гасин, М. Колодзінський, В. Колосовський та М. Селешко⁷⁸⁷. Проголошення автономії Карпатської України у жовтні 1938 р. викликало величезний резонанс не тільки на Закарпатті, але й у переважній більшості європейських держав. Особливу активність проявляли українські емігрантські організації Європи, США і Канади. Не залишалися осторонь різноманітні націоналістичні організації, які в 30-х роках минулого століття своїм місцем осідку обрали західноєвропейські держави. Хоча позиція Проводу Українських Націоналістів упродовж існування Карпатської України буде змінюватися, напередодні Другої світової війни його керівники розглядають Закарпаття як важливий регіон у своїй геополітичній концепції. Вже наприкінці 1938 р. із Східної Галичини, яка тоді перебувала в складі Польщі, масово переходять кордон рядові члени ОУН. Вони прагнуть вступити до Карпатської Січі, яка організаційно формується на початку листопада 1938 р.

Хоча масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону суттєво ускладнювали становище автономного уряду А. Волошина, про що свідчили численні ноти протесту польського посла, керівництво молодої держави намагалось замовчувати ці процеси. До того ж Карпатській Січі не вистачало досвідчених кадрових військових, які були спроможні перетворити напіввійськову організацію у боездатну і ефективну армію, здатну чинити опір можливому агресору. Саме з цією метою Закарпаття в різний час відвідали добре відомі у військових колах того часу Віктор Курманович, Всеволод Петрів, Сергій Єфремов, Микола Капустянський. У новій столиці Карпатської України – Хусті з'явилося чимало провідних членів ОУН, які, суворо дотримуючись конспірації, діяли під різноманітними псевдонімами: Зенон Коссак (Тарнавський), Євген Врецьона

⁷⁸⁷ Стахів В. П. Почалося в Ужгороді, а закінчилося в Мармароському Сиготі. Декілька фрагментів подій з новішої історії Закарпаття з приводу 15-річчя постанови держави Карпатська Україна. *Вісті Братства колишніх вояків 1 УД УНА*. 1954. Ч. 11-12 (49-50). С. 5-7, 10.

(Волянський), Гриць Барабаш (Петро Чорний), Юрій Лопатинський (Калина), Осип Карачевський (Свобода), Євген Кульчицький (Гут), Роман Шухевич (Щука), Євген Стахів (Павлюк), Анатолій Демо-Довгопільський (Дад) та багато інших. Наприкінці 1938 р. в Карпатській Україні опинився Михайло Колодзінський (полковник Гузар).

Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони», бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А. Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил. «Назву Карпатська Січ, – писав один з ініціаторів створення організації Л. Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, званому пластунові»⁷⁸⁸. Є. Кульчицький згодом пригадував: «До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів»⁷⁸⁹. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В. Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих переговорах, – продовжує Є. Кульчицький, – ми врешті усталили текст Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатська Січ»⁷⁹⁰.

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. Програма установчих зборів включала: «а) створення зборів та вибрання председателя та протоколянта зборів; б) прочитання статуту та його прийняття; в) впис членів; г) вибір коменданта; д) закриття зборів». Збори відкрив Д. Климпуш, головував на них М. Бандусяк, а протокол вів Ю. Шпілька⁷⁹¹. В Статуті так визначалася головна мета Карпатської Січі: «Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в

⁷⁸⁸ Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1996. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С.147.

⁷⁸⁹ Там само.

⁷⁹⁰ Там само. С. 147-148.

⁷⁹¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Під-карпатської Русі, зокрема для удержування ладу та безпеки»⁷⁹². Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С. Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д. Климпуша. До штабу організації увійшли І. Роман, І. Рогач, С. Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців.

9 листопада 1938 р. Д. Климпуш, Ю. Шпілька і С. Пап звернулися з листом до Міністерства внутрішніх справ: «Просимо о ласкаве затвердження приложеного Статуту організації Народної Оборони «Карпатська січ», яка була заложена 9 листопада 1938»⁷⁹³. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю. Реваєм 10 листопада 1938 р. У листі до Д. Климпуша Ю. Ревай констатував: «... Дозволяю, щоби товариство зачало нинішнім днем свою діяльність. Одночасно потверджую вибір коменданта в особі п. Дмитра Климпуша, промисловця з Ясіня. Про оснoвання поодиноких відділів маєте все сей час подати оголошення приналежному окружному урядови. Проти того рішення не має апеляційного средства інстанцій ним шляхом. Один примірник статуту з клявзулою «Міністерство внутрішніх справ» по згоді з предсідником правительства Підкарп. Русі рішенням з дня 10 листопада 1938 чис. 372/1938 вищенаведені статуту Народної Оборони «Карпатська Січ» – затвердило»⁷⁹⁴. 10 листопада 1938 р. Міністерство внутрішніх справ Підкарпатської Русі звернулося до окружних урядів автономного краю з приводу створення ОНОКС і сприяння в її роботі: «З огляду на це, що товариство має за завдання переводити консолідаційну працю для привернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки, взиваю всі уряди, щоб і вийшли на зустрічу діяльності того товариства, в законних рамках підтримували его чинність та з тим товариством та складовими его організаціями тзв. «відділами» співпрацювали»⁷⁹⁵. Місцева влада затвердила статут ОНОКС 18 листопада 1938 р.⁷⁹⁶. 21 листопада Команда ОНОКС утворила організаційні округи у Великому Березному, Воловому, Іршаві, Перечині, Рахові, Сваляві, Середньому, Тячеві та Хусті⁷⁹⁷. Сучасний український історик О. Пагіря запропонував основні етапи становлення Карпатської Січі як військової структури: 1) від установчого зїзду 9 листопада 1938

⁷⁹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 9.

⁷⁹³ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 99.

⁷⁹⁴ Там само. С. 102.

⁷⁹⁵ Там само. С. 103.

⁷⁹⁶ Там само. С. 111.

⁷⁹⁷ Там само. С. 118.

р. та прийняття статуту ОНОКС до першого зїзду Карпатської Січі (організаційного) 4 грудня 1938 р.; 2) від 4 грудня 1938 р. до проведення другого зїзду ОНОКС (крайового) 19 лютого 1939 р.; 3) від другого зїзду ОНОКС 19 лютого 1939 р. до 15 березня – до кінця існування Карпатської України⁷⁹⁸.

Крім офіційного, політичного штабу Карпатської Січі, був також створений нелегальний, військовий, до якого увійшли досвідчені фахівці, ветерани попередніх війн, члени ОУН. Кандидатури до нього обговорювалися на нараді Військового штабу ОУН у липні 1938 р. М. Капустянський, Р. Ярій, В. Курманович, Р. Сушко, С. Чучман, О. Сенік і Я. Барановський зупинилися на кандидатурі М. Колодзінського, який повинен був за короткий проміжок часу створити боєздатні військові відділи, готові до вирішення складних завдань. Це був правильний вибір, про що свідчать сучасники тих подій. В. Гренджа-Донський називав полковника Гузара «мозком» Січі: «Його висока постать завжди була мені імпонуючою, – тепер просто його обожаю. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк. Палає ненавистю проти ворогів, його спокійне, врівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...»⁷⁹⁹. Щось подібне відзначав А. Дад: «Скромний, замкнений у своїй глибокій індивідуальності, нерозмовний, він одночасно з тим був дуже привітний і завжди усміхнений. Його особливою здібністю у співжитті з людьми, було уміння їх слухати... На Карпатській Україні його струнка військова постать у сірім цивільнім плащі була добре znana. Називано його популярно інструктором, або полковником»⁸⁰⁰.

За короткий проміжок часу М. Колодзінський із семінаристів та гімназистів сформував два боєздатних відділи, яким 10 листопада 1938 р. було доручено евакуювати українські державні установи з Ужгорода до Хуста після рішень Віденського арбітражу⁸⁰¹. Він продовжував готувати офіцерські кадри у підстаршинській школі, яку успішно пройшли 40 осіб, отримавши звання підхорунжих-вістунів. Необхідно погодитися із твердженням М. Посівнича, що М. Колодзінський «цікавився діяльністю і побутовими умовами окремих відділів, які часто відвідував, переважно пішки, давав їм слухні вказівки і поради, брав активну участь в обговоренні мистецького оформлення прапорів січових куренів»⁸⁰². Свого часу ми опублікували посвідчення вояка Карпатської Січі Федора Бобера, підписане полковником М. Колодзінським (Гузаром), З. Коссаком

⁷⁹⁸ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 2010. С. 61.

⁷⁹⁹ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. С. 187-188.

⁸⁰⁰ Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 5, 9-10.

⁸⁰¹ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 404.

⁸⁰² Там само.

(Тарнавським) та іншими членами штабу Січі: «Команда Інструкторського Курсу стверджує, що Бобер Федір, уроджений 13/9 1908 в Воловім, пройшов в днях 14 січня – 25 лютого 1939 р. Інструкторський курс і покінчив його з добрим вислідом»⁸⁰³. Здавалося, що він все підмічав, доповідав уряду про проблеми, які необхідно вирішувати. Зокрема звернув увагу на брак машин, мотоциклів та кінних відділів. Пізніше цей факт відіграв негативну роль під час евакуації уряду. Говорив він також про відсутність надійного телефонного зв'язку, що створювало відповідні труднощі для координації січових відділів, які були розкидані по всьому Закарпаттю. Свої пропозиції він нерідко висловлював А. Волошину. Але найбільшою проблемою була відсутність зброї, що призвело до спроби захопити її в чехів і вилилось у кровопролитні бої між чеськими вояками та підрозділами Карпатської Січі.

Під час сутичок 13-14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М. Колодзінський обороняв січову гостинницю. Він припинив опір тільки після наказу А. Волошина. Учасник тих боїв Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник – міністр внутрішніх справ і словак надпоручник Парчані. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Командант оборони (М. Колодзінський – Авт.) сказав, що ми ворогам зброї не складаємо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь команданта була: «Загинути по-геройськи нам ніхто не заборонить!». На це міністр внутрішніх справ п. Перевузник сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п. Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більше нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання»⁸⁰⁴.

Цікаво описав вищеназвані події М. Бажанський. Він не приховував, що «вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання»⁸⁰⁵. Як вже говорилося вище, М. Бажанський найчастіше бачився з А. Волошином у ці дні. З його спогадів видно, що М. Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. «Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, – писав М. Бажанський. – Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крови молодих людей. Їздив автом разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті

⁸⁰³ Вегеш М. М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С. 27.

⁸⁰⁴ Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001. С. 56-57.

⁸⁰⁵ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 87.

заключено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Однак чехи не у всіх місцевинах умов додержали. Частинно це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку»⁸⁰⁶. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В. Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків⁸⁰⁷.

Упродовж багатьох десятиліть існує версія про українсько-чеські сутички 13-14 березня 1939 р. як один з етапів змови молодих радикалів проти уряду А. Волошина, який вони вважали ліберальним. Відповідь на це питання спробував дати О. Пагіря. Вже сама назва його статті заслуговує уваги: «Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт?». Дослідник висунув припущення, яке не варто відкидати: «Деякі джерела стверджують про існування певної взаємодії між чеським генералом (Л. Прхалою – Авт.) та угорською і польською сторонами під час подій 13-14 березня 1939 р. у Хусті, що відбувалася за посередництвом подвійного агента Василя Татинця. На користь цієї гіпотези, зокрема, говорить дивний збіг нападу чехословацьких військ на командні центри Карпатської Січі в Хусті із початком вторгнення угорської армії в Карпатську Україну. Ці дві події відбулися в один час – о 6 год. ранку 14 березня 1939 р. Чи не була проведена Прхалою «зачистка» в Хусті спрямована на знекровлення сил Карпатської Січі перед обличчям угорського наступу? Як показали наступні події, обидві сторони (чехословацьке та угорське командування) виявилися схильними до певних домовленостей між собою, зокрема щодо модальностей й у ставленні до українського питання обидві сторони стояли практично на однакових, ворожих позиціях»⁸⁰⁸. У підтвердження цих думок українського історика може слугувати телефонна розмова А. Волошина з генералом Л. Прхалою 14 березня 1939 р.: «Пан генерал Прхала! Вимагаю від вас негайно припинити пролиття крові! Ви танками і гарматами напали на беззбройних січовиків. Що говорите? Загрожували порядку і спокою? Коли? Де? Так, це я дав наказ озброїти січовиків, щоб ішли на фронт проти мадярів. А ви їх розстрілюєте? Порядок мусить бути, кажете. А це кажете ви, що нищете цей порядок, ламаєте закони держави, надуживаєте збройною силою? Ви дали наказ, айно! Але я тут голова влади і я вимагаю від вас послуху!

⁸⁰⁶ Там само. С. 89.

⁸⁰⁷ Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2./ Гол. редколегії В. Керечанин. Ужгород: Вид-во «Карпати», 1998. С. 58.

⁸⁰⁸ Пагіря О. Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 35.

Ви маєте припинити розстріли січовиків, а військо вислати на фронт проти мадярів. Кажете, що мало війська. Я вишлю вам на допомогу всіх, що лиш може стати до бою. Добре, я дам наказ»⁸⁰⁹.

14 березня 1939 р. А. Волошин по радіо проголосив Карпатську Україну незалежною державою, повідомивши про новий склад уряду: прем'єр-міністр – А. Волошин, міністр внутрішніх справ – Ю. Перевузок, міністр закордонних справ – Ю. Ревай, міністр військових та господарських справ – С. Ключурак, міністр фінансів і комунікацій – Ю. Брацайко, міністр здоров'я і соціальної політики – М. Долинай. Своїм першим наказом, висланим із Відня, С. Ключурак призначив командантом Національної Оборони Карпатської України полковника Сергія Єфремова⁸¹⁰: «Військове міністерство Карпатської України. Наказ ч. 1. Наказую: Полковник С. Єфремов, як командант Національної Оборони Карпатської України, прибирає собі штаб в складі осіб: 1) Полковник Михайло Гузар, 2) Полковник Василь Филонович, 3) Надпоручник Осип Парчаній, 4) Надпоручник Микола Гулянич, 5) Поручник Бабіля, 6) Підпоручник Андрій Івашкович, 7) Підпоручник Михайло Пухлик, 8) Підпоручник Степан Вайда, 9) Поручник Петро Чорний, 10) Поручник Борис Щука, 11) Командант О.Н.О.К.С. Іван Роман, як інтендант. У Хусті дня 15. III. 1939. Ст. Ключурак. Міністр справ військових Карпатської України» (Урядова печатка)⁸¹¹. Як пізніше розподілили обов'язки писав у своїх спогадах С. Єфремов: «Після коротенької наради з полк. Гузаром я призначив його начальником штабу та керівником оперативного відділу Начальної Команди. Потім ми надали старшинам штабу такі функції: оперативний відділ: надпоручн. Парчаній, поручн. Івашкович; мобілізаційний відділ: надпоручн. Гулянич й підпоручн. Пухлик; інтендатура: командант Іван Роман. Формувати Хустський Кіш та маршеві сотні був призначений полковник Филонович із тим, що старшинський склад він добере сам. Своїм персональним ад'ютантом я призначив поручн. Петра Чорного. Осідок штабу було вирішено залишити в будинку Уряду на першому поверсі праворуч. У цьому крилі містилася також хустівська радіовисильна та моє урядове приміщення»⁸¹². Дехто з вищеназваних членів штабу залишився тільки на папері. Різко з цього приводу висловився у своїх спогадах Й. Сарвадій: «При Головній Команді начислювано більше як 20 старшин, але дійовими залишається чи не одинокий Михайло Гузар-Колодзінський. Молодий поручник в розпуці шукає порятунку на полі бою, – з

⁸⁰⁹ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. С. 112.

⁸¹⁰ Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. Ужгород, 1995. С. 104.

⁸¹¹ Єфремов С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 30-31.

⁸¹² Там само. С. 31.

лицарською посвятою він засновує сотні добровольців й разом відходить на поле битви Красне Поле. Голосні карпатські команданти утікли»⁸¹³.

Протягом 13-16 березня М. Колодзінський працював цілодобово (чесько-українські збройні сутички, проведення загальної мобілізації, координація дій січових відділів), про що свідчили очевидці. Він виглядав надзвичайно втомленим, але продовжував активно діяти: «У штабі робота кипить... Полк. Гузар за помірно короткий час устиг зорганізувати поодинокі відділи штабу. Маємо вже й мапу цілої Карпатської України, на якій полк. Гузар вже має закреслену ситуацію на підставі телефонічних оголошень. Він дав мені (С. Єфремову – Авт.) звіт, які ми мали сили на той час (доповідав чітко по основним напрямкам – 1) Севлюш – Королево – Копаня; 2) Іршава – Сільце; 3) Волове – Авт.)»⁸¹⁴. Ситуація ускладнювалася тим, що з Перечином, Великим Березним і Свалявою не вдалося налагодити телефонний зв'язок. Тим часом угорська армія просувалася вперед, маючи значну перевагу в живій силі та техніці. Будучи реалістичним військовиком, М. Колодзінський розумів, що необхідно мати стратегічний план можливого відступу. «Керуючи операціями, – пригадував С. Єфремов, – ми могли мати тільки одну мету: показати цілому світові, що українці вміють завзято боронити свою свободу й державність, а з рештою відступати з найменшими втратами в гори, на Гуцульщину, а там триматися, доки світ не схаменеться та не запротестує проти згвалтування волі Карпатської України та зрушення як Мюнхенської умови, так і Віденського арбітражу. Полк. Гузар був тієї самої думки»⁸¹⁵.

15 березня А. Волошин відкриває засідання Сойму Карпатської України, який проголошує незалежність молодого держави, юридично ратифікуючи рішення 14 березня. С. Єфремова запросили на урочисте засідання, а М. Колодзінський продовжує керувати штабом. Становище Карпатської України весь час ускладнюється. М. Колодзінський доповідає С. Єфремову, що «Свалявський штаб чеської дивізії відходить на Словаччину й забирає з собою зброю та амуніцію. Свалявська Карпатська Січ під командою сотника Миколи Клименка готується до оборони міста... Іршавський командант повідомив телефоном, що маляри наступають великою силою, маючи важку й панцерну зброю... Із Севлюша поручн. Чучка повідомив телефоном, що він зі своїм відділом був примушений вийти із Севлюша та... зайняв оборонні позиції на підступах до Великої Копані... Підтверджується відомість, що Севлюш упав після тяжких вуличних боїв...»⁸¹⁶. Заслухавши невтішний звіт М. Колодзінського, С. Єфремов доповідає А. Волошину: «Хусту ми не втримаємо, як не втримаємося й на інших бойових

⁸¹³ Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. С. 26.

⁸¹⁴ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 35-36.

⁸¹⁵ Там само. С. 42.

⁸¹⁶ Там само. С. 44-46.

відтинках, бо ворог у багато разів дужчий від нас. Коли з Берліну не прийде до Будапешту наказ спинити наступ, ми не втримаємо Хусту довше, як 24 години»⁸¹⁷.

О шостій годині зранку 16 березня С. Єфремов знову зустрівся з керівником штабу: «Полк. Гузар, який ночував у штабі, і мабуть зовсім не спав, виглядав дуже втомленим. Я пропонував йому відпочити, і бодай на декілька хвилин прилягти. Він відповів, що спати не буде, але лише візьме купіль та переодягнеться, і що за дві години вернеться назад. Поінформувавши мене про ситуацію на фронтах у другій половині ночі, пішов додому... О 8 годині вранці повернувся шеф штабу. Переодягнений у цивільний одяг, чисто виголений, полк. Гузар виглядав так, що ніхто б не повірив, що він цілу ніч не спав та майже не відривався від телефона й мапи, на якій неспинно закреслював кожну зміну в ситуації на бойових відтинках...»⁸¹⁸. Доля столиці Карпатської України практично була вирішена. Це добре розумів М. Колодзінський, коли запропонував С. Єфремову залишити Хуст: «У відділах, які відходять із фронту, є багато давніх січовиків, яких я знаю ліпше як ви, бо я був цілий час при Головній Команді Січі... і хлопці знають мене ближче, як вас... Нам укупі легше буде, навіть певніше відступати. Знов, – вас ліпше знає о. Президент і члени уряду, які вже виїхали до Вел. Бичкова й вам легше буде там zorganizувати все потрібне для дальшої оборони Карпатської України. Це важливіше, як перепровадити відступ із кількома сотнями хлопців. Зі мною залишаються мої добрі товариші – старшини штабу Січі: поручн. Коссак, чотар Врецьона, січовики з булавної сотні штабу Січі, як також – аспіранти Гуцул, Юліян Химинець та інші друзі, яких я добре знаю й які мене знають... Прошу признати мені рацію й дати відповідний наказ»⁸¹⁹. С. Єфремов змушений був погодитися з М. Колодзінським. О 15.10 він разом з поручником П. Чорним покинув Хуст, а вже о 16.05 до західних переміть столиці ввійшли перші угорські вояки.

Давши наказ спалити архів Головної команди Січі, чим врятував чимало січовиків від майбутніх репресій з боку гонведів, М. Колодзінський із своїм відділом з боями пройшов шляхом Хуст – Шандрово – Теремля – Нересниця. Вночі з 16 на 17 березня вони об'єдналися з іншими відступаючими відділами Січі і попрямували на Горішню Апшу⁸²⁰. Про відступ січовиків писав у своїх спогадах І. Стебельський: «Недобитки січовиків, відступаючи з боєм із зайнятого мадярами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації, хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступали в різних напрямках. Найсильніша – із сотниками С. Сулятицьким і Волянським –

⁸¹⁷ Там само. С. 50.

⁸¹⁸ Там само. С. 56, 58.

⁸¹⁹ Єфремов С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 69.

⁸²⁰ Посівнич М. Полковник Михайло Колодзінський: воєнний теоретик і практик ОУН. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Випуск 22. С. 407.

відступала на Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабша – під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенона Коссака – відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не лишився в живих. Висувають припущення, що вона потрапила в малярську засідку і того, хто лишився живим, маляри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні»⁸²¹.

Один із соратників полковника Гузара А. Демо-Довгопільський (А. Дад) пригадував: «Карпатська Україна склала іспит своєї національної зрілості. Честь урятована, але чи це його заслуга? Герої це одиниці, десятки, сотні січовиків, а він (М. Колодзінський – Авт.), як шеф штабу неіснуючого війська, безпомічна, жалюгідна постать... Не такої бойової практики шукав він на Закарпатті. Але ні! Він не програв... Партизанка! Блискавкою доходить до його свідомості. Він зупиняє відділ, пояснює січовикам, що з приводу хвороби не може йти далі та лишається в селі Апші (тепер Тячівський район Закарпатської області – Авт.) обіцяючи наздогнати їх на другий день. При ньому залишається його приятель Зенон Коссак (Тарнавський) та ще один січовик... От, приблизно зміст їх розмови: «Зенку, не журись!... передеремось до Ясіня в гори... гуцули файні хлопці. А тоді хай дрижать... Розумієш? Партизанка!» – Розумію! Згода! Повертатися соромно... Як прийдеться – ну то згинемо...»⁸²². М. Колодзінський на практиці підтвердив один із своїх висловів, опублікованих на сторінках «Української військової доктрини»: «Культ героїв та плекання нашої бойової традиції є фундаментальною справою, що на ній розвивається воєнна доктрина українських націоналістів»⁸²³. А. Дад, як пізніше і В. Яшан, вважали, що М. Колодзінського і З. Коссака розстріляли 19 березня в місцевих шахтах.

Необхідно погодитись із сучасним дослідником В. Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М. Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. В спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями. В. Федина розділяє міркування М. Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Стосовно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, між відділом полковника

⁸²¹ Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування. К.: «Смолоскип», 1999. С. 37.

⁸²² Дад А. Чотири з тисячі: В дворіччя Березня Карпатської України. Прага: Секція мистців, письменників та журналістів УНО в Празі, 1941. С. 11-12.

⁸²³ Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: ТОВ «Основа», 2019. С. 57.

Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого «їх просто замордували по-тваринному», а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня «доблесних» гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків⁸²⁴. Сучасний дослідник О. Зайцев вважає, що М. Колодзінського разом з 15-ма іншими січовиками угорці розстріляли 18 або 19 березня.

Після Президента Карпатської України Августина Волошина, посмертно удостоєного звання «Герой України», Михайло Колодзінський, без перебільшення, був другою найпомітнішою постаттю молоді Карпато-Української держави. Він доклав чимало зусиль, щоб створити боєздатну армію, яка під його керівництвом дала бій переважаючим силам агресора. По цей день невідоме місце поховання легендарного керівника штабу Карпатської Січі, який загинув, захищаючи Закарпаття. Під час Другої світової війни в курені «Карпатський» була створена окрема сотня УПА імені Колодзінського, яка вела боротьбу як проти радянських, так і гітлерівських військ. Його великі заслуги перед незалежною Україною повинні бути визнані на державному рівні. Необхідно розпочати пошукову роботу щодо встановлення місця загибелі та перепоховання останків керівника штабу Карпатської Січі. Варто також опублікувати і перевидати ґрунтовні статті та брошури М. Колодзінського «Націоналісти й військове виховання», «Польське повстання 1863», «Залізнична комунікація в ССРСР», «Полковник Іван Богун», «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття», «Боротьба італійців за незалежність і соборність», «Партизанська війна», у який він зарекомендував себе яскравим військовим теоретиком та істориком.

⁸²⁴ Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV(XVIII). Ужгород, 2000. С.95–96.

ВИСНОВКИ

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала протягом надзвичайно короткого відрізка часу: з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. Незважаючи на це, в краї відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України була прикута увага всієї світової громадськості. Це стосується і дослідників, які вже наприкінці 30-х років почали звертатися до вивчення історії Карпатської України.

Короткочасне існування Карпатської України співпало з різким загостренням міжнародної обстановки в Центральній Європі і виникненням гострої політичної кризи в Чехословацькій республіці, складовою частиною якої було Закарпаття протягом всього міжвоєнного періоду. Мюнхенська конференція 29–30 вересня і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. свідчили не тільки про початок державного розпаду ЧСР, однак суттєво погіршили становище Закарпаття, на яке постійно висувала територіальні претензії Угорщина, всебічно підтримувана Польщею. Швидкому розпаду Чехословаччини сприяли не тільки анексіоністська політика щодо неї Німеччини, але й угодовська позиція Великобританії і Франції, які, фактично, сприяли агресору. Румунія і Югославія, що лояльно відносилися до ЧСР і Закарпаття, не могли суттєво вплинути на хід політичних подій у Європі. Пропозиції Радянського Союзу захистити Чехословаччину не були нею прийняті.

Такий стан справ був на руку Угорщині, яка відкрито готувалася до захоплення всієї території Закарпаття. Хоча Німеччина задовольнила вимоги Будапешту тільки в березні 1939 р., однак угорські терористи, заручившись підтримкою польських, проводили постійні терористичні акції на території краю, дестабілізуючи цим його внутрішньополітичне становище. Одержавши згоду Німеччини на окупацію Карпатської України, гортисти перейшли кордон. Не зустрічаючи будь-якого опору з боку чехословацьких військ, вони протягом 14–18 березня 1939 р. окупували всю територію краю. Справжній бій їм дали тільки карпатські січовики, хоча зупинити просування ворога, звісно, не могли.

Карпатська Україна постійно відчувала моральну і матеріальну підтримку світової громадськості. Особливо значною була допомога українців, які проживали в різних країнах світу. Уряду А. Волошина вдалося встановити стосунки з багатьма організаціями української діаспори, які організували збір коштів, продуктів харчування та іншу матеріальну допомогу населенню Закарпаття. Не залишилися осторонь українці, які проживали в країнах Європи, Азії та Далекого Сходу. Уважно слідкували за розгортанням подій у Карпатській Україні українці Східної Галичини. Галицька преса на своїх сторінках постійно поміщала матеріали, в яких солідаризувалися з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців. Кореспонденти цілого ряду галицьких періодичних видань в 1938–1939 рр. перебували в Карпатській Україні. Їхні

репортажі, статті та повідомлення відзначалися надзвичайною емоційністю, точністю викладу інформативного матеріалу. Хоча, для окремих матеріалів галицької преси були характерні певна ідеалізація, неточності. Українці Галичини солідаризувалися із закарпатцями, беручи участь в цілому ряді акцій протесту проти спільних дій Польщі та Угорщини щодо Карпатської України. Архівні джерела свідчать про масовість нелегальних переходів польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини. Однак, масові переходи кордону не тільки свідчили про солідарність українців Галичини з боротьбою закарпатців, вони, в той же час, ускладнювали діяльність уряду А. Волошина, про що він неоднозначно заявляв. Негативну роль відіграли також антипольські дії окремих, радикально настроєних галицьких і закарпатських націоналістів, зокрема, напади на польське консульство у Сваляві тощо.

Уже з часу надання краю автономних прав, у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів ОУН. Оунівці відіграли велику роль у формуванні Карпатської Січі, хоча їм так і не вдалося створити боєздатні збройні сили. Історичні документи свідчать, що між ОУН і урядом Німеччини протягом всього існування Карпатської України не припинялося співробітництво. Завдяки членам ОУН були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які постійно надавали фінансову допомогу уряду Карпатської України. Разом з тим, необхідно констатувати, що ОУН відіграла неоднозначну роль під час розвитку політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі його члени взяли участь у спробі державного перевороту 13–14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі, зневірившись у своїх силах, на час наступу угорських військ емігрував за кордон. Цей факт не міг не вплинути на подальший розвиток відносин між Проводом Українських Націоналістів і урядом А. Волошина в еміграції.

Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. пояснювалося прагненням українського населення краю до свободи. Однак, немаловажне значення у поспішності цього акту мав розпад Чехословаччини і проголошення самостійності Словаччиною. Незважаючи на деяку спонтанність і поспішність, ця історична подія в житті не тільки закарпатських українців, але й всього українського народу мала велике історичне значення. Це була друга, після 21 січня 1919 р., спроба заявити перед цілим світом, що українська нація живе і готова до державного життя. І хоча цей акт проголошення незалежності, ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, був більше символічний, ніж реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації. Саме в період існування Карпатської України завершився своєрідний перехід у відношенні свідомості від підкарпатських русинів до закарпатських українців.

Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію угорських і польських

терористів, постійно велася антиукраїнська і античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також численні конфлікти в самому українському таборі. В 1938–1939 рр. зіткнулися між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій і старші за віком помірковані політики, які при допомозі маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю. Конфлікти в українському таборі набрали своєї кульмінації 13–14 березня 1939 р., коли тривали кровопролитні бої між карпатськими січовиками і чеським військом. Карпатська Січ, зазнавши значних втрат у цих боях, виявилася нездатною протистояти добре озброєним військам агресора. Великої моральної шкоди завдала спроба групи січовиків і окремих радикально настроєних членів ОУН здійснити державний переворот проти уряду Карпатської України.

Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938–1939 рр. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити відсіч ворожій пропаганді, однак не могли з нею не рахуватися. Важке внутрішнє становище краю і необхідність консолідації всіх патріотично настроєних сил, змусили уряд А. Волошина піти на певне згортання демократичних процесів, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сойму, закритті деяких проугорських видань, товариств, відкритті концтабору. Без таких рішучих мір країна могла потонути в анархії і всюдозволеності. Однак, незважаючи на таку мотивацію відходу уряду А. Волошина від демократії, необхідно характеризувати режим А. Волошина як авторитарний. Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була поневолена фашизмом, виникла наперекір їх волі. Захисники Карпатської України піднялися на боротьбу з агресором, не чекаючи наказу свого уряду. Численні архівні документи, перш за все угорські, аргументовано доводять, що закарпатці все рівно не уникали б репресій, до проведення яких Угорщина була готова ще до початку вторгнення. Останні січові партизанські загони продовжували боротьбу до травня 1939 р.

Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак, вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х

років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

АВГУСТИН ВОЛОШИН І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА. ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абрамович І. Жіноцтво Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 41-43.
2. Абрамович І. Прояв жіночої активності у військово-політичному житті Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 230-233.
3. Августин Волошин – Президент Карпатської України: Правда про смерть А.Волошина. *Визвольний шлях*. 1996. №8. С. 965-967.
4. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938-1939 рр. *Українсько-угорські історичні зв'язки*. К.: Наукова думка, 1964. С.78-109.
5. Андрашко А. Про Карпатську Україну: міф чи реальність? *Новини Закарпаття*. 2002. 25 лютого.
6. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН. *Організація Українських Націоналістів. 1929-1954*. Париж, 1955. С.153-155.
7. Андрусак М. Гомін української державности й соборности на Закарпаттю. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1931. Ч. 7-8. С. 27-32.
8. Бабота Л. Вікентій Шандор – будівничий Карпатської України. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 67-70.
9. Бабота М. Микола Бабота (1909-1989). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 251-256.
10. Баглай Б. «Тюрми і табори» Миколи Чирського. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 216-222.

11. Баглай Б. Микола Чирський (1902-1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 518-523.
12. Баглай Й. Микола Садовський (1856-1933). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 665-667.
13. Баглай Й. Олександр Олесь на Закарпатті. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. С.26-27.
14. Баглай Й. Федір Сас (1909-2000). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 329-331.
15. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.
16. Бажанський М. Моя Карпатська Україна: Синхронізація неповторних подій. Київ – Нью-Йорк: Світовид, 1995. 107 с.
17. Балега Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 182-190.
18. Балега Ю. Він був сином свого часу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч. *Закарпатська правда*. 1991. 13 верес.
19. Балега Ю. Культурно-освітня діяльність А. Волошина. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.* Ужгород, 1992. С.11-15.
20. Балега Ю. Семінарист із Красного Поля. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 134-139.

21. Балега Ю., Ференц Н. Література на Закарпатті в 1939-44 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 120-149.
22. Балог-Берій В. Николай Козма. *Зоря*. Ужгород, 1942. С. 194-199.
23. Бандусяк М. Дмитро Климпуш в історії Карпатської України: Спогади очевидця. *Срібна Земля-Фест*. 1997. 11 грудня.
24. Бандусяк М. За кулісами подій. Президії Української Центральної Народної Ради (слідчій комісії) в Хусті. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 41-45.
25. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938-1939 рр. *Карпатський край*. 1995. №5-8. С.36-37.
26. Бандусяк М. Негаразди ясінянських газдів. *Карпатський край*. №1-4. С.52-56.
27. Бандусяк М. Сім'я ясінянських Климпушів. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 7-18.
28. Бандусяк М. Чому теолог і педагог Волошин став жертвою омани. *Фест*. 1999. 22 липня.
29. Бандусяк М. Чуєш, брате мій!.. *Карпатський край*. №9-12. С.73-76.
30. Баран О. Впливи Київської і Галицької митрополій на Закарпатті. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 49-60.
31. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році. *Український Історик*. 1995. №1-4 (124-127). Рік XXXII. С. 119-136.
32. Баран О. Нариси історії Пряшівщини. Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1990. 149 с.
33. Баран О. Проблема Закарпатської автономії в Угорщині в 1939-41 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 49-63.
34. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944). *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади*. Ужгород: Гражда, 1994. С.11-15.
35. Баран О. Чехо-Словаччина і уряд Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави». Ужгород: Гражда, 1995. С.41-47.
36. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами. *Енциклопедія Українознавства, Загальна частина*. Т.2. К., 1995. С. 571-577.

37. Барчук В. В 50-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України. *Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської єдності*. Торонто: Видає Українське Світове Об'єднання Гуцулів, 1989. квітень (Ч.15). С.7-11.
38. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М.Вегеш (голова редкол.), Д.Д.Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 132-138.
39. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 10 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М.Вегеш (голова редкол.), Д.Д.Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 143-153.
40. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки, ЧСВВ. *Благовісник: Журнал Мукачівської греко-католицької єпархії*. 2009. №4 (201). С. 10-11.
41. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки. *Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній*. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2017. С. 43-50.
42. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах племінниці Емілії Дутки. До 70-річчя Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2009. 7 березня.
43. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин. Документи і матеріали. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.Вегеш (гол. ред.), С.Віднянський, Д.Данилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 102-145.
44. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин: політик, державотворець, людина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Випуск 6. Ужгород: «Поліграфцентр Ліра», 2006. С. 31-35.
45. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.
46. Басараб В., Вегеш М. Життєвий шлях Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 8-48.
47. Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.

48. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Василь Лар. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії / Упорядкування* – С. Д. Федака; передмова – О. М. Корсун, О. М. Пагіря; ред. колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 587.
49. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Іван Шпонтанк. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії / Упорядкування* – С. Д. Федака; передмова – О. М. Корсун, О. М. Пагіря; ред. колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 530-531.
50. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Ужгород: «Карпати», 2008. 256 с.
51. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Видання друге. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 256 с.
52. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Кирило Феделеш. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії / Упорядкування* – С. Д. Федака; передмова – О. М. Корсун, О. М. Пагіря; ред. колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 245-246.
53. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Олександр Хіра. *Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії / Упорядкування* – С. Д. Федака; передмова – О. М. Корсун, О. М. Пагіря; ред. колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 572.
54. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Освіта в Карпатській Україні. *Слово вчителя*. 2009. 5 лютого.
55. Бачинський Едмунд. *Енциклопедія Українознавства*, Словникова частина. Т.1. Львів. 1993. С.102.
56. Бачинський Я. Політика уряду А.Волошина в галузі економіки та культури. *Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного*

- становища*: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. 10-11 березня 1999 р. Ужгород, 1999. С. 96-100.
57. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття). *Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття)*. Ужгород, 1995. С.14-31.
58. Беднарджова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. 156 с.
59. Беднарджова Т. Августин Волошин. *Альманах «Гомону України» на рік 1995*. Торонто–Онтаріо, 1993. С.77-82.
60. Белей В. 55 років тому. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави». Ужгород, 1995. С. 316-322.
61. Белей В. Діонісій Нярадій – владика Карпатської України. Мукачево, 2004. 16 с.
62. Белей В. Карпатська Україна: сторінки боротьби за національну ідею. *Бойки*. 1995. №1-3. С. 25-26.
63. Белей В. Різдвяна промова прем'єра Карпатської України доктора Августина Волошина, оголошена по радіо на святий вечір до українського народу. *Календар «Просвіти» на 1991 рік*. Ужгород, 1991. С. 16-17.
64. Белей В. Слава не поляже. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С. 82-83.
65. Белень В., Вегеш М. Свідки – представники діаспори: [Карпатська Україна в спогадах очевидця подій 1938-1939 років Й.Рущака]. *Радянська Верховина*. 1991. 28 лютого.
66. Белень М. Карпатська Україна у портретах: [Графіка й біографічні нариси]. Ужгород, 1998. 196 с.
67. Белень М. Сторінки історії Карпатської України (Епоха Карпатської України в моїй творчості). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 385-403.
68. Бенца О. Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919-1939 рр.). Дрогобич: Коло, 2004. 232 с.
69. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938-1949 рр. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск II. Ужгород, 1996. С.103-119.

70. Бертолон О. Порівняльний аналіз політичних режимів Міклоша Горті та Яноша Кадара в Угорщині. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 172-181.
71. Бертолон О. Система політичного режиму Міклоша Горті в Угорщині (1920-1939 рр.). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 211-217.
72. Білак С. М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938-1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1972. №5. С. 31-40.
73. Білак С. М. До питання критики буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Закарпаття (1919-1944 рр.). *Культура і побут Українських Карпат*. Матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973. С. 65-73.
74. Білак С.М. Народ за ними не пішов. Ужгород: Карпати, 1981. 214 с.
75. Біляк С. На Закарпатті йому рівних не було й немає (До 100-річчя з дня народження О. В. Фединця). *Срібна Земля-Фест*. 1997. 12-18 червня.
76. Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. З нагоди ювілею 50 літніх уродин и 25 літньої праці. Ужгород, 1924.
77. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. Прага: «Нація в поході», 1940. 91 с.
78. Блистів-Корж А. І героїзм, і трагедія. *Закарпатська правда*. 1992. 14 березня.
79. Богів О. Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938-1939 років. *Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції*. 19 грудня 1997 р. Ужгород, 1998. С.29-41.
80. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.). *Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною*. 26 травня 1995 р. Ужгород: Патент, 1995. С. 78-91.
81. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень-листопад 1938 р.). *Актуальні питання історії Закарпаття*. Ужгород, 1992. С.4-9.
82. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень-листопад 1938 р.). *Збірник наукових студентських робіт: Актуальні питання історії Закарпаття*. Ужгород, 1992. Вип.1. С.9-14.

83. Богів О., Вегеш М. Міжнародне становище Карпатської України (1938-1939 рр.). / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. 136 с.
84. Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 роках. *Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність*: Збірник на пошану професора Юрія Сливки / Національна Академія Наук України, Інститут Українознавства ім. І.Крип'якевича. Львів, 2000. Вип.7. С.428-444.
85. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.). Ужгород, 1999. 91 с.
86. Боднар В. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: політологічний аспект. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 34-42.
87. Боднар В., Вегеш М. Румунія і Карпатська Україна: З історії українсько-румунського економічного та політичного співробітництва напередодні Другої світової війни 1938-1939 рр. *Relatii romano-ucrainie, istorie si contemporaneitate. Rumanesko-ucraineski vidnosini: istoria i sučasnist'.* Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 1999. С. 343-347.
88. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1996. 203 с.
89. Божок Г. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. №3-4. липень, серпень.
90. Божук Г. Василь Кузьмик (1916-1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 395-398.
91. Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С.70-87.
92. Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С.70–87.
93. Божук Г. До ювілею Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 1998. 4 серпня.

94. Божук Г. Михайло Горошак. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 466-471.
95. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30-50-х роках. *V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991. С.287-288.*
96. Божук Г., Зілгалов В. Чучка П. Карпатська Україно ... *Молодь Закарпаття. 1990. № 11.*
97. Болдижар М. «Карпато-українська Свобода» писала...». *Новини Закарпаття. 1995. 4 лютого.*
98. Болдижар М. Августин Волошин і Український вільний університет. *Новини Закарпаття. 2000. 19 серпня.*
99. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С.22-27.*
100. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 р.) / Упорядники: П. Федака, М. Вегеш. Ужгород, 2000. С. 22-27.*
101. Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус. *Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3-4 жовтня 1996 р. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету у справах преси та інформації, 1997. С.14-22.*
102. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. 160 с.
103. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Частина 2. Ужгород, 1996. 96 с.
104. Болдижар М. Карпатська Україна. *Хуст над Тисою. Ужгород: Карпати, 1992. С.30-38.*
105. Болдижар М. М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998. 232 с.

106. Болдижар М. М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. (1918-1945). С.294-296.
107. Болдижар М. М., Лемак В. В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. (1918-1945). С. 302-310.
108. Болдижар М. М., Лемак В. В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А. Бродія. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. (1918-1945). С. 274-283.
109. Болдижар М. М., Лемак В. В. Уряд А.Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. (1918-1945). С.284-293.
110. Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.
111. Болдижар М. Про деякі народногосподарські можливості Карпатської України. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С.29-33.
112. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли. *Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини*. 28 жовтня 1998 р. Ужгород, 1999. С.23-24.
113. Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Ужгород, 2003. 212 с.
114. Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. Ужгород, 2004. 136 с.
115. Болдижар М., Лемак В. Американські русини і Карпатська Україна в 1938-1939 роках. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С.39-41.
116. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Молодь–Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету*. Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. Т.4. С.284-296.
117. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 240 с.
118. Болдижар М., Панов А. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика. Ужгород: Закарпаття, 2005. 104 с.
119. Болдижар С., Мойш В. Автономія Підкарпатської Русі як передумова проголошення Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності

- Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 171-177.
120. Бондаренко К. Кандиба Олег. *Довідник з історії України*. Т.2. К.: Генеза, 1995. С.9-10.
121. Бора В., Ганич М. Наша гордість (До 100-річчя від дня народження професора Олександра Фединця). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 4. Ужгород, 1997. С. 3-4.
122. Боржава Ю. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія. 58 с.
123. Борканюк О. Про становище Закарпатської України напередодні окупації хортистською Угорщиною. *Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз: Вибрані статті, промови, інтерв'ю*. Ужгород: Карпати, 1976. С.269-290.
124. Борковський Р. На побічному відтинку революції: (Місяць в Карпатській Україні в 1942 р.). *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В. Маркус, В. Худанич*. Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С.59-68.
125. Брашайко Михайло. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.1. Львів, 1993. С.175.
126. Брашайко Ю. «Що видів я на Закарпаттю...»: Спогади / Передмова та упорядкування І. Ліхтей, Ю. Сідей. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 64 с.
127. Брашайко Юлій. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.1. Львів, 1993. С. 175.
128. Брицький П. Михайло Кочерган (1886-1948). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 190-195.
129. Бродій Андрій. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.1. Львів, 1993. С. 177.
130. Буковський І. В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938-1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2004. 16 с.
131. Буковський І., Вегеш М. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ – захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938-1939 рр.): Навчальний посібник / Ужгородський національний університет, Львівський військовий інститут імені гетьмана Петра Сагайдачного при Національному університеті «Львівська Політехніка». Ужгород – Львів, 2002. 60 с.
132. Буркевич Г. Карпатська Україна в філателії. *Панорама*. 2003. 22 березня.
133. Вайда М. Августин Волошин. *Америка*. 1954. 18 березня.

134. Вайда М. Монсенйор д-р Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С.89-93.
135. Вайда М. У 90-ту річницю народин президента А. Волошина. *Вільне слово*. 1964. 28 берез.
136. Вакула Н. Володимир Немец. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 677-679.*
137. Вакула Н. Микола Долинай – видатний лікар, міністр охорони здоров'я, патріот. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Медицина»*. Випуск 18. Ужгород, 2002. С. 235-237.
138. Вакула Н. Микола Різдорфер (1901-?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 237-239.*
139. Вакула Н. Нариси з історії медицини Закарпаття. З давніх часів до 40-х років ХХ століття. Ужгород: Мистецька лінія, 2006. 156 с.
140. Вакула Н. Олександр Фединець (1897-1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 680-683.*
141. Вакула Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті в міжвоєнний період (1919-1939). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*. Випуск 11. Ужгород, 2004. С. 125-131.
142. Вакула Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919-1939). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Медицина»*. Випуск 21. Ужгород, 2003. С. 257-259.
143. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918-1938). Пряшів, 1979. 364 с.
144. Ванат І. Чи русини самобутній народ? *Пам'ятки України*. 1992. №1. С.19-21.

145. Варга О. Політичні течії на Закарпатті 20-30-х років ХХ століття. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 19-21.
146. Василина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2008. 224 с.
147. Вегеш А. Енциклопедичне та змістовне наповнення літературно-художніх антропонімів творів Августина Волошина. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 281-292.
148. Вегеш М. «Нова свобода» очима сучасників. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.3. С.50-53.
149. Вегеш М. А вдома їх чекала в'язниця: [Про участь галичан в обороні Карпатської України]. *Новини Закарпаття*. 1992. 8 липня.
150. Вегеш М. А хто ж ми є?: [Про історичне минуле українського народу]. *Радянська Верховина*. 1990. 19 липня.
151. Вегеш М. Августин Волошин (1874-1945) *Календар «Просвіти» на 1994 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: Й.Баглай, П.Федака]. Ужгород: ВВК «Патент», 1994. С.70-73.
152. Вегеш М. Августин Волошин (1874-1945). *Закарпаття автентичне*. Аудіовізуальна версія міжнародного довідника «Закарпаття. Хто є хто». Видання друге. Ужгород, 2014. С.10-11.
153. Вегеш М. Августин Волошин (1874-1945). *Закарпаття. Хто є хто*. Міжнародне довідково-біографічне видання. Випуск перший. К.: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2004. С. 12.
154. Вегеш М. Августин Волошин в оцінці Гренджі-Донського. *Календар «Просвіти» на 1999 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака]. Ужгород, 1999. С.73-74.
155. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Дзвін*. 1991. №3. С.85-90.
156. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.

157. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Сторінки історії України ХХ століття*: Посібник для вчителя [За ред. С.В.Кульчицького; Упоряд: В.П.Шевчук, А.А.Чуб, Н.А.Дехтярєва]. К.: Освіта, 1992. С.307-318.
158. Вегеш М. Августин Волошин і проблема національної політичної еліти. *Слово* (спецвипуск). Народний журнал Закарпаття. 2004. №2 (40). Вересень – жовтень. С. 16-20.
159. Вегеш М. Августин Волошин: Зміна орієнтацій. *Пороги* (Прага, Чеська Республіка). 1997. №2. С. 21-22, №3. С.19-20.
160. Вегеш М. Августин Волошин: ким він був? *Радянська Верховина*. 1990. 24 березня.
161. Вегеш М. Августин Волошин: християнська етика – шлях до цивілізованих націй. *Срібна Земля*. 1995. 4 листопада.
162. Вегеш М. Августин Іванович Волошин: 130-річчя з дня народження президента Карпатської України, вченого-педагога (1874-1945). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік*. Рекомендаційний біо-бібліографічний посібник /Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, Відділ краєзнавчої літератури, Відділ довідково-бібліографічної та інформаційної роботи. Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2003. С. 82-91.
163. Вегеш М. Автономно-Землеробський Союз. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 26.
164. Вегеш М. Антон Бращайко. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.3. С.54-55.
165. Вегеш М. Бабота Микола. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Б-Біо. К., 2003. С. 38.
166. Вегеш М. Бандусяк Микола Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Б-Біо. К., 2003. С. 198-199.
167. Вегеш М. Без Гуцульської республіки не було б Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2009. 31 січня.
168. Вегеш М. Без минулого нема майбутнього: [Про розстріл угорськими окупантами представників міжгірської інтелігенції в 1939 році]. *Радянська Верховина*. 1990. 28 червня.
169. Вегеш М. Безстрашний січовик: [Поручик Карпатської Січі Федір Тацинець]. *Карпатський край*. 1991. 30 липня.
170. Вегеш М. Березень 1939-го року в Карпатській Україні. *Дукля* (Словацька Республіка). 2001. №3. С.31-35.

171. Вегеш М. Березневі операції угорських військ у Карпатській Україні. *Регіональні студії*: Науковий збірник / Мініст. освіти і науки України, Ужгород. націон. ун-т, Інститут держ. управління та регіонального розвитку; [Редколег.: В.І.Ярема, В.П.Мікловда та ін.]. Ужгород: Ліра, 2001. Вип.1. С.102-107.
172. Вегеш М. Біля витоків відроди: [Політичний портрет діяча Карпатської України Михайла Брацайка]. *Карпатський край*. 1991. 14 липня.
173. Вегеш М. Біля джерел майбутньої незалежності. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 104-123.
174. Вегеш М. Блестів Олександр Васильович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо-Бя. К., 2004. С. 69.
175. Вегеш М. Боротьба проти угорських і польських терористів та угорської «п'ятої колони». *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 293-312.
176. Вегеш М. Брацайки. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 373-374.
177. Вегеш М. Брацайко Михайло Михайлович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 462-464.
178. Вегеш М. Брацайко Юлій Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо-Бя. К., 2004. С. 438-439.
179. Вегеш М. Будемо знати більше: [Рец. на кн.: Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах. Ужгород: Патент, 1999]. *Соціал-демократ*. 2000. 11 березня.
180. Вегеш М. В обороні Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 1991. 14 березня.
181. Вегеш М. В. Гренджа-Донський розповідає...: [Про перебування відомого закарпатського письменника в угорському концтаборі]. *Закарпатська правда*. 1991. 30 жовтня.
182. Вегеш М. Василь Гренджа-Донський (1897-1974). *Закарпаття автентичне*. Аудіовізуальна версія міжнародного довідника «Закарпаття. Хто є хто». Видання друге. Ужгород, 2014. С. 12-13.

183. Вегеш М. Василь Пачовський і Закарпаття. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 9-13.
184. Вегеш М. Велич і трагедія Августина Волошина. *Радянська Верховина*. 1990. 9 серпня.
185. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 296 с.
186. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. *Белень М. Карпатська Україна в портретах*. Ужгород, 1998. С. 5-19.
187. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. *Дзеркало тижня*. Міжнародний суспільно-політичний тижневик. 2004. №10 (485). 13-19 березня. С. 20; Величие и трагедия Карпатской Украины. *Зеркало недели*. Международный общественно-политический еженедельник. 2004. №10 (485). 13-19 марта. С. 20.
188. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. *Наш рідний край*. 1999. 6-7. С. 35-36.
189. Вегеш М. Велич і трагедія, синівська вірність і підданська зрада: До 65-ї річниці Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2004. 21 лютого.
190. Вегеш М. Видиш нашу гордість! – Ректор УжНУ, професор Микола Вегеш – про історичне значення Карпатської України. *Старий Замок Паланок*. 2011. 17-23 березня.
191. Вегеш М. Висновки. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 635-640.
192. Вегеш М. Від «Науки» до «Нової свободи»: сторінки історії однієї закарпатської газети. *Carpatica–Карпатика: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури* / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип.8. С. 33-46.
193. Вегеш М. Від учителя до президента Карпатської України. Волошин Августин Іванович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 367-373.
194. Вегеш М. Віденські арбітражі. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове Товариство ім. Шевченка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Том 4. В-Вог. К., 2005. С. 492.
195. Вегеш М. Відроджена з попелу: Закарпатська «Просвіта» вчора і сьогодні. *Верховина*. 1996. 1, 15 жовтня.
196. Вегеш М. Вікентій Шандор. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.1. С. 94-97.

197. Вегеш М. Вікентій Шандор. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 94-97.
198. Вегеш М. Внутрішньополітичне становище Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 208-222.
199. Вегеш М. Волошин – в'язень Лефортивської тюрми. *Радянська Верховина*. 1991. 13 липня.
200. Вегеш М. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 5 (Вод-Гн) / Національна академія наук України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. К., 2006. С. 120.
201. Вегеш М. Вступ. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 7-12.
202. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... *Визвольний шлях* (Лондон, Великобританія). 1993. Кн.8. С. 1016-1020.
203. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: [В.С.Гренджа-Донський про солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатців у 1938–1939 роках]. *Україна і світ* (Торонто, Канада). 1992. 26 листопада.
204. Вегеш М. Галичани про Гренджу-Донського. *Радянська Верховина*. 1992. 22 січня.
205. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: В.Гренджа-Донський розповідає... *Заповіт*. 1991. 3 жовтня.
206. Вегеш М. Геровський Олексій Юліанович (1883-1972). *Енциклопедія історії України: В 5 т.* / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. С. 93.
207. Вегеш М. Герої не вмирають: Безстрашний стрілець: [Про героя Карпатської України Ф.Тацинця]. *Карпатський край*. 1991. 6 серпня.
208. Вегеш М. Гібридна війна польських диверсантів у Карпатській Україні (1938-1939). *Європа і політика*. Матеріали науково-практичної конференції «Україна – ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року). Ужгород, 2018. С. 57-62.
209. Вегеш М. Гібридна війна угорських і польських терористів у Карпатській Україні (1938-1939). *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 88-103.
210. Вегеш М. Голгофа Карпатського президента. Про період еміграції та смерть Августина Волошина. *Новини Закарпаття*. 2009. 14, 21 березня.
211. Вегеш М. Голота Яків. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Го-Гю. К., 2006. С. 105.

212. Вегеш М. Господарство, медицина і туризм у Карпатській Україні. *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2008. 4, 11, 18, 25 жовтня, 1, 8, 15, 22 листопада.
213. Вегеш М. Гренджа-Донський Василь Степанович (1897-1974). *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. С. 192.
214. Вегеш М. Гренджа-Донський Василь Степанович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 472-478.
215. Вегеш М. Грига Іван Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Го-Гю. К., 2006. С. 424.
216. Вегеш М. Давайте згадаймо, як це було! *Новини Закарпаття*. 2011. 7 травня.
217. Вегеш М. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 271-278.
218. Вегеш М. Джерела та література про Карпатську Україну. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 642-705.
219. Вегеш М. Діяльність автономних урядів краю у галузі культури. Релігія і церква в Карпатській Україні. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 249-271.
220. Вегеш М. Діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі (Карпатської України) в галузі економіки і культури. *Нариси історії Закарпаття (1918-1945)* / Ужгород. держ. ун-т., Інститут Карпатознавства, Закарп. обл. організ. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [Відп. ред. і керізн. автор. колект.: І.М.Гранчак]. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. С. 297-301.
221. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938-1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород: Крайове товариство «Просвіта», 1996. Річник І (XV). С. 147-159.
222. Вегеш М. До питання про діяльність першого автономного уряду Підкарпатської Русі (11-26 жовтня 1938 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: історія / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т; [Редколег.: І.Ф.Король (голова) та ін.]. Цей випуск присвячено 90-річчю від дня

- народж. відомого вченого історика М.М.Лелекача і 50-річчю першої наук. конф. проф.-виклад. колективу істфаку Ужгород. держ. ун-ту. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 63-66.
223. Вегеш М. До питання про діяльність уряду Карпатської України в екзилі (1939-1941 рр.). *Закарпатська Україна. 1945 рік*: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 22-28.
224. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України. Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «*Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність*» (16-17 січня 1993 р.). Івано-Франківськ – Стрий, 1993. С. 36-40.
225. Вегеш М. Довга дорога додому: [Про закарпатця в Словаччині М.Ледиду]. *Закарпатська правда*. 1992. 20 жовтня.
226. Вегеш М. Еволюція державно-правового статусу Закарпаття (Підкарпатської Русі – Карпатської України) у міжвоєнний період. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 160-171.
227. Вегеш М. Життєвий і творчий шлях Василя Гренджі-Донського. *Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897-1974)* (16 грудня 1994 р., м.Ужгород) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 7-12.
228. Вегеш М. Життя і помисли Августина Волошина. *Карпатська Україна*. Красне Поле. 2005. 12, 19, 26 березня, 2, 9, 16, 23, 30 квітня, 7, 14, 21, 28 травня, 4, 11, 18 червня
229. Вегеш М. Життя поклав на жертвний вівтар заради свободи рідного народу [Августин Волошин]. *Новини Закарпаття*. 2004. 18 березня.
230. Вегеш М. За велінням серця: [Про нелегальні переходи кордону українцями Східної Галичини в Карпатську Україну]. *Радянська Верховина*. 1992. 23 травня.
231. Вегеш М. За нашу і вашу свободу: [Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців у 1938-1939 рр.]. *За незалежність*. 1990. 8 вересня.
232. Вегеш М. Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни. Автореферат дис. ...доктора іст. наук / Національна Академія Наук України, Інститут історії України. Київ, 1998. 30 с.
233. Вегеш М. Закарпаття у складі Чехословаччини. *Радянська Верховина*. 1990. 7 червня.
234. Вегеш М. Замах: [Про замах Тацинця на одного з лідерів москвофільства в Закарпатті Є.Сабова]. *Закарпатська правда*. 1992. 29 вересня.

235. Вегеш М. Зарубіжна історіографія Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 87-102.
236. Вегеш М. Земляк про земляка: [В.Гренджа-Донський про А.Волошина]. *Радянська Верховина*. 1991. 21 вересня.
237. Вегеш М. Іван Рогач у Карпатській Україні. *Карпатська Україна*. 1994. 26 травня.
238. Вегеш М. Іменем права на пам'ять: [Вшанування пам'яті загиблих карпатських січовиків]. *Радянська Верховина*. 1990. 12 травня.
239. Вегеш М. Історичне значення Карпатської України. Виступ ректора УжНУ професора Миколи Вегеша на урочистостях, присвячених 72-ій річниці проголошення незалежності Карпатської України. *Неділя*. 2011. 19-25 березня.
240. Вегеш М. Історичне значення Карпатської України. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 9-13.
241. Вегеш М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. Т.ІІІ. 357 с.
242. Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т.ІV. 339 с.
243. Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938-1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т.І. 311 с.
244. Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938-1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т.ІІ. 282 с.
245. Вегеш М. Історичні монографії та дослідження: Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни / Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. Київ – Ужгород: Колір Прінт, 1998. Т.І. 380 с.
246. Вегеш М. Історію не вигадати: (До питання про громадсько-політичні взаємини українців Закарпаття і Східної Галичини в 1938–1939 рр.). *Карпатська Україна*. 1993. 18 березня.
247. Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин – президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає... Ужгород, 2005. 552 с.
248. Вегеш М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича. *Малиниця у просторі і часі: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (25-27 вересня 1996 р.)* / Малинська районна держ.

- адміністрація, Виконком Малинської міської ради народн. депутатів, Житомирське науково-краєзнавче т-во дослідників Волині, Житомирський обл. інститут удосконалення вчителів, Малинське літературно-мистецьке об'єднання «Поліська ластівка». Малин, 1996. С. 114-116.
249. Вегеш М. Історія Карпатської України в працях вітчизняних дослідників. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 58-87.
250. Вегеш М. Їхній подвиг не забудуть і старі, й малі...: До 65-ї річниці Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2004. 13 березня.
251. Вегеш М. Йосип Дудикевич – голова окружної Національної Ради у Воловому. *Красне Поле: Про Карпатську Україну*. У 3-х част.; [Упорядн.: Ю.П.Зейкан, В.І.Копейко]. Ужгород: Патент, 1999. Ч.1. С. 114-116.
252. Вегеш М. Йосип Дудикевич. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 98-101. Співавтор: В. В. Міщанин.
253. Вегеш М. Карпатська Січ на Міжгірщині. *Верховина*. 1994. 29 березня.
254. Вегеш М. Карпатська Січ, Організація народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС). *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Ка-Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 121-122.
255. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938-1939 рр.) / Ужгородський державний університет, кафедра історії України. Ужгород, 1996. 23 с.
256. Вегеш М. Карпатська Україна – один із етапів нашої державності [Інтерв'ю кореспонденту газети «Закарпатська правда» Ярославу Світлику з нагоди 65-ої річниці проголошення незалежності Карпатської України]. *Закарпатська правда*. 2004. 13-19 березня.
257. Вегеш М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю. *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України* (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 124-130.
258. Вегеш М. Карпатська Україна (1938-1939). *Календар «Просвіти» на 1994 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: Й.Баглай, П.Федака]. Ужгород: ВВК «Патент», 1994. С. 53-56.
259. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток / Ужгородський державний університет, кафедра історії України, консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 135 с.
260. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 в українській історіографії. *Український історик*. 1997. Т. XXXIV: На пошану Любомира Винара, основника «Українського історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. С. 137-144.

261. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. Т.1. 235 с.
262. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. Т.2. 198 с.
263. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років через призму міжнародних відносин. *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2008. 17, 24, 31 травня, 7, 14, 21, 27 червня, 5, 12, 19, 26 липня, 2, 9, 16, 23, 30 серпня, 6, 13, 20, 27 вересня.
264. Вегеш М. Карпатська Україна в 1938-1939 роках: еволюція оцінок. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції (26-27 вересня 1996 р., м.Ужгород) / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра нової та новітньої історії та історіографії, Науково-дослідний інститут Карпатознавства, Закарп. регіон. цент соціально-економічних і гуманітарних досліджень НАН України. Ужгород, 1997. С. 96-102.*
265. Вегеш М. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти. Автореферат дис. ...канд. іст. наук / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 20 с.
266. Вегеш М. Карпатська Україна в боротьбі з угорською «п'ятою колоною». *Календар «Просвіти» на 1999 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака]. Ужгород, 1995. С. 52-53.*
267. Вегеш М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. Вступне слово ректора Ужгородського національного університету проф. Миколи Вегеша на пленарному засіданні міжнародної наукової конференції, присвяченої 70-річчю проголошення незалежності Карпатської України. *Бюлетень прес-служби Ужгородського національного університету*. Інформаційне видання. 2009. №2. С. 13-14.
268. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938-1939 рр.). Ужгород, 1996. 22 с.
269. Вегеш М. Карпатська Україна і польські терористи [Рец.: Домбровський Даріуш. Польща і Закарпаття: 1938-1939. К.: Темпора, 2012. 392 с.]. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 220-228.
270. Вегеш М. Карпатська Україна на шляху до незалежності: (До 63-ої річниці виборів і Союму Карпатської України). *Срібна Земля*. 2002. 16 лютого.
271. Вегеш М. Карпатська Україна очима галичанина (по сторінках преси Галичини 1938–1939 рр.). *Карпатська Україна*. 1992. 5, 19, 26 листопада, 3, 10 грудня.

272. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938-1939). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді: Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії*: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (Ужгород, 11-12 березня 1999 р.). Ужгород, 2000. Річник IV (XVIII). С. 28-32.
273. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938–1939): Виступ на пленарному засіданні міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. (м. Ужгород, 11 березня 1999 р.). Ужгород: Колір Прінт, 1999. 12 с.
274. Вегеш М. Карпатська Україна у міжнародних відносинах. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 186-208.
275. Вегеш М. Карпатська Україна у спогадах січовика: [Про М.І.Шимоню]. *Верховина*. 1992. 18 серпня.
276. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.
277. Вегеш М. Карпатська Україна. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Ка-Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 122.
278. Вегеш М. Карпатська Україна. *Закарпатська Україна: історія – традиція – ідентичність* / За ред. Є.Пащенко. Загреб, 2013. С. 157-162.
279. Вегеш М. Карпатська Україна: на світанку свободи. *Європа – Центр*. Міжнародний суспільно-політичний журнал. 2008. №4 (24). С. 4-15.
280. Вегеш М. Карпатська Україна: Новий погляд в історичному процесі. *Новини Закарпаття*. 2008. 18 жовтня.
281. Вегеш М. Карпатська Україна: як це було? Непрості відповіді на непрості запитання: інтерв'ю кореспонденту «Старого Замку» О.Гаврошу. *Старий Замок*. 1999. 11 березня.
282. Вегеш М. Климпуш Дмитро. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Ка-Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 351.
283. Вегеш М. Колодзінський Михайло Франьович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 490-492.
284. Вегеш М. Комендант Колочавської Січі: [Про М.І.Шимоню]. *Карпатська Україна*. 1992. 15 жовтня.
285. Вегеш М. Красне Поле стало символом нашої свободи і незалежності. *Новини Закарпаття*. 2012. 17 березня.
286. Вегеш М. Кривава казка: У 100-ліття з дня народження Василя Гренджі-Донського. *Америка* (Філадельфія, США). 1997. 19 лютого.

287. Вегеш М. Лар Василь Васильович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 16 (Куз – Лев). К., 2016. С. 545-546.
288. Вегеш М. Левко Лук'яненко і Карпатська Україна. Із виступу під час зустрічі професорсько-викладацького складу, студентства та громадськості Ужгорода з Л.Г.Лук'яненком 13 березня 2005 року в.о. ректора УжНУ Миколи Вегеша. *Трибуна*. Незалежна громадсько-політична газета. 2005. 15 березня.
289. Вегеш М. Лекції про Василя Гренджу-Донського. *Гренджа-Донський В. Твори. Бібліографія*. Зібрала і впоряд. Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Карпатський Союз, 1992. Т.ХІІ. Додаткові твори. С.268-269. Співавтор: І. М. Мокрянин.
290. Вегеш М. Любов народна і межинародна. Августин Волошин: педагог і людина. *Молодь Закарпаття*. 1990. 29 вересня.
291. Вегеш М. Матеріальна підтримка уряду Карпатської України світової громадськістю. *Срібна Земля*. 1993. 11 вересня.
292. Вегеш М. Міжгірщина в роки фашистської окупації: Безстрашний січовик: [Про поручника Карпатської Січі Ф.Тацинця]. *Радянська Верховина*. 1990. 11, 22 вересня.
293. Вегеш М. Міжгірщина напередодні окупації. *Верховина*. 1993. 9 лютого.
294. Вегеш М. На українській землі українська держава: [Про діяльність проводу ОУН-УПА на Закарпатті]. *Ужгородський університет*. 2000. 6 травня.
295. Вегеш М. Найвидатніший історик Карпатської України: До 80-річчя з дня народження Петра Стерча. *Старий Замок*. 1999. 22 квітня.
296. Вегеш М. Напади угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938-1939 рр. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 р.). Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 123-129.
297. Вегеш М. Наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилась єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Розмовляв Іван Сідун. *Новини Закарпаття*. 2011. 19 березня.
298. Вегеш М. Національне питання в Карпатській Україні (1938-1939). *Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи подолання*: Матеріали науково-практичної конференції (19–20 січня 2001 р., м.Ужгород) / Закарп. обл. адміністр., Закарп. регіональний центр соціально-економічних та гуманітарних досліджень НАН України, Карпатський фонд – міжнародний фонд «Відродження», Асоціація соціологів Закарпаття; [Під заг. ред. П.В.Токаря]. Ужгород, 2001. С. 132-137.
299. Вегеш М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938-1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. №2. С. 26-29.

300. Вегеш М. Не народившись, сповістила світові про своє існування. До 65-ї річниці Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2004. 28 листопада.
301. Вегеш М. Невже переоцінка цінностей? Про наше ставлення до історії Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2013. 16 березня.
302. Вегеш М. Невицький Омелян. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 493-495.
303. Вегеш М. Незабутнє [Рец. на книгу: Федака С. Хроніка Карпатської України. Ужгород: Гражда, 2004. 80 с.]. *Ужгород*. 2004. 13 березня.
304. Вегеш М. Незалежність Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 11. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 3-15.
305. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938-1939 рр. і реакція польського уряду. Шоста *Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства* (м.Луцьк, вересень-жовтень 1993 р.) / Академія Наук України, Інститут історії України, Націон. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Мініст. культури України, Мініст. освіти України, Всеукраїн. спілка краєзнавців, Україн. фонд культури, Україн. т-во охорони пам'яток історії та культури, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1993. С. 121-122.
306. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Галичани в Карпатській Січі. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 312-328.
307. Вегеш М. Нова свобода очима сучасників. *Нова свобода*. 2001. 8 листопада.
308. Вегеш М. Нова свобода писала... *Нова свобода*. 2001. 2, 15 листопада.
309. Вегеш М. Нові архівні матеріали про останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. *Срібна Земля*. 1996. 16 березня.
310. Вегеш М. Окупація Карпатської України – увертюра до початку Другої світової війни (1938-1939 рр.). *Міжнародний Науковий Конгрес: Українська історична наука на порозі XXI століття*. Чернівці, 2001. Т.2. С. 153-157.
311. Вегеш М. Олег Ольжич (1907-1944). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць)* / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійне т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип.2. С. 101-105.
312. Вегеш М. Олександр Духнович в оцінках Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. *Бойки: [Видання науково-культурологічного т-ва «Бойківщина»]*. 1996. №1-12. С. 68-70.

313. Вегеш М. Ольжич Олег Олександрович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 495-496.
314. Вегеш М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938-1939 рр.). *Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету (1993 р.)* / Ужгород. держ. ун-т., Закарп. центр соціальної служби для молоді. Ужгород, 1994. С. 20-27.
315. Вегеш М. Останні дні Президента Карпатської України Августина Волошина. *Клич*. 1995. №27.
316. Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України. *Сучасність*. 1997. №7-8. С. 159-164.
317. Вегеш М. Останні дні президента: [Про А.Волошина]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака, Й.Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 135-138.
318. Вегеш М. ОУН і Карпатська Україна. *Новини Закарпаття*. 1993. 11 травня.
319. Вегеш М. Перемога української ідеї в Карпатах: До 65-річчя проголошення Карпато-Української держави та 130-річчя з дня народження о. Августина Волошина. *Трибуна*. Незалежна громадсько-політична газета. 2004. 13 березня.
320. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України: [Про В.С.Гренджу-Донського]. *Радянська Верховина*. 1990. 22 листопада.
321. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України: [Про щоденник В.С.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України»]. *Гренджа-Донський В. Твори. Бібліографія*. Зібрала і впоряд. Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Карпатський Союз, 1992. Т.ХІІ. Додаткові твори. С. 257-262.
322. Вегеш М. Петро Стерчо (1919-1987). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну*: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т., Ужгород. культ.-осв. і благодійне т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. С. 83-86.
323. Вегеш М. Плацдарм «Рутенія»: [Про становище Закарпаття напередодні Другої світової війни]. *Новини Закарпаття*. 1991. 22 червня.
324. Вегеш М. Повернення карпатського соловейка: (До 100-річчя від дня народження Василя Гренджі-Донського). *Ріо-інформ*. 1997. 22 квітня.
325. Вегеш М. Політичний портрет Михайла Брацайка. *Радянська Верховина*. 1990. 1 грудня.
326. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях* (Лондон, Великобританія). 1993. Кн.8. С. 955-957.
327. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Срібна Земля*. 1993. 8 червня.

328. Вегеш М. Преса в Карпатській Україні (1938-1939). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т; [Редколег.: І.Ф.Король (голова) та ін.]. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 29-31.
329. Вегеш М. Проблеми історії Закарпаття міжвоєнного періоду у дослідженнях Вікентія Шандора. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді: На пошану д-ра Вікентія Шандора*; [Редколег.: Й.Баглай, Д.Данилюк, О.Довганич, В.Задорожний, В.Ілько, І.Сенько, П.Федака, О.Хланта, В.Худанич]. Ужгород: Закарп. крайове т-во «Просвіта», 1999. Річник II-III (XVI-XVII). С. 64-67.
330. Вегеш М. Пролог у новий час краю: [Карпатська Україна – незалежна держава]. *Радянська Верховина*. 1990. 14 квітня.
331. Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років. *Проблеми історії, філософії та літературознавства України: (Наукові записки вчених Ужгород. держ. ун-ту)* / Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1996. Вип.1. С. 81-105.
332. Вегеш М. Просвітянин з Колочави: [Про голову просвітянського осередку в Колочаві М.І.Шимоню]. *Закарпатська правда*. 1992. 15 вересня.
333. Вегеш М. Ревай Федір. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 147.
334. Вегеш М. Ревай Юліан Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 511-514.
335. Вегеш М. Ревай Юліан. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 147.
336. Вегеш М. Релігія і церква в Карпатській Україні (1938-1939). *Історична школа професора Володимира Задорожного: (Науковий збірник)* / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т, Кафедра історії України. Ужгород: Патент, 1999. С. 164-178.
337. Вегеш М. Релігія і церква на Закарпатті: (Напередодні Другої світової війни) (1938–1939 рр.). *Орбіта-Логос*. 1999. 25 березня.
338. Вегеш М. Рогач Іван Андрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 514-517.
339. Вегеш М. Розвиток освіти в Карпатській Україні (1938-1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 23-28.
340. Вегеш М. Розвиток політичних подій в Карпатській Україні (вересень 1938 р. – друга половина березня 1939 р.). *Проблеми історії, філософії та*

- літературознавства України*: (Наукові записки вчених Ужгород. держ. ун-ту). Ужгород, 1997. Вип.3. С. 50-89.
341. Вегеш М. Розвій української літератури в Карпатській Україні (1938-1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. С. 32-35.
342. Вегеш М. Росоха Степан. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 338.
343. Вегеш М. Січовик Федір Бобер. *Радянська Верховина*. 1992. 14 липня.
344. Вегеш М. Січові стрільці: хто вони були? *Радянська Верховина*. 1990. 14 липня.
345. Вегеш М. Слідами Волівської «Просвіти». *Верховина*. 1995. 5 серпня.
346. Вегеш М. Сльози пам'яті: [Вшанування пам'яті загиблих карпатських січовиків]. *Молодь Закарпаття*. 1990. 22 вересня.
347. Вегеш М. Соборність України і Закарпаття. Як це було 90 років тому? *Новини Закарпаття*. 2009. 24 січня.
348. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938-1939). *Молодь – Україні*: (Наукові записки молодих учених Ужгород. держ. ун-ту) / Закарп. Молодіж. Демократ. Союз, Закарп. центр соціал. служби для молоді, Україн. асоціація студентів-істориків, Ужгород. держ. ун-т., істор. ф-т, кафедра історії України. Ужгород, 1994. Т.3. С. 108-121.
349. Вегеш М. Соціально-економічне становище Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 222-249.
350. Вегеш М. Степан Клочурак. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П.Федака, Й.Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 50-51.
351. Вегеш М. Степан Клочурак. *Карпатська Україна*. 1995. 7 березня.
352. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-1939). *Сучасність*. 2001. №2. С. 85-103.
353. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939-50-ті роки). *Сучасність*. 2001. №3. С. 85-97.
354. Вегеш М. Суди і прокуратура в Карпатській Україні (1938-1939). *International scientific and practical conference devoted to the celebration of 5th anniversary of Visegrad Journal on Human Rights «Development of Legal science: choice mechanisms and priorities implementation»*: Conderence proceedings. June 7-8. 2019. Snina: Izdevnieciba «Baltija Publishing». С. 48-53.

355. Вегеш М. Суспільно-політичний розвиток Карпатської України напередодні Другої світової війни. *Карпатська Україна. Красне поле*. 2008. 6, 13, 20, 27 грудня.
356. Вегеш М. Суспільно-політичний розвиток Карпатської України напередодні Другої світової війни. *Карпатська Україна. Красне Поле*. 2009. 17, 24, 31 січня, 7, 14, 21, 28 лютого, 7, 14, 21, 28 березня, 4, 11, 18 квітня.
357. Вегеш М. Тацинець Федір Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 522-527.
358. Вегеш М. Театри Закарпаття 20-30-х років. *Нариси історії Закарпаття (1918-1945)* / Ужгород. держ. ун-т., Інститут Карпатознавства, Закарп. обл. організ. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [Відп. ред і керівн. автор. колект. І.М.Гранчак]. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. С. 386-394.
359. Вегеш М. У міжнародній грі: [Про громадсько-політичні взаємозв'язки Закарпаття і Східної Галичини в 1918-1919 роках]. *Карпатський край*. 1991. 19 листопада.
360. Вегеш М. Угорська дипломатія і розвідка в Карпатській Україні (1938-1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 17-22.
361. Вегеш М. Угорський і польський терор у Карпатській Україні. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 186-210.
362. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938-1939). *Молодь – Україні: (Наукові записки молодих учених Ужгород. держ. ун-ту)* / Закарп. Молодіж. Демократ. Союз, Закарп. центр соціал. служби для молоді, Україн. асоціація студентів-істориків, Ужгород. держ. ун-т., істор. ф-т, кафедра історії України. Ужгород, 1994. Т.3. С. 97-116.
363. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938-1939 рр.). *Дзвін*. 1994. №10. С. 131-137.
364. Вегеш М. Українське Закарпаття в контексті загальнонаціонального визвольного руху. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. Київ: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 23-33.

365. Вегеш М. Українці в Югославії і Карпатська Україна (1938-1939). *Ріо-інформ*. 1997. 7 червня.
366. Вегеш М. Федір Ревай. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 89-93.
367. Вегеш М. Хуст – нова столиця Карпатської України. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність*: (Тези міжнародної науково-практичної конференції. Рівне, 1993. С. 159-161.
368. Вегеш М. Цвіт історії – не опадає!...: [Про карпатського січовика Степана Маріконя]. *Карпатська Україна*. 1992. 19 листопада.
369. Вегеш М. Чи хотіли чехи захищати Карпатську Україну: (62 роки тому Угорщина вторглася на територію Закарпаття. *Срібна Земля*. 2001. 10 березня.
370. Вегеш М. Чого прагнув Августин Волошин? Нові документи про діяльність уряду Карпатської України в еміграції (1939-1941 рр.). *Орбіта*. 1995. 23 листопада.
371. Вегеш М. Чотири дні, що сколихнули Закарпаття. Незважаючи на коротке існування, Карпатська Україна стала найвизначнішою подією ХХ століття в нашому краї. Розмовляв Юрій Лівак. *Старий Замок Паланок*. 2009. 26 лютого-4 березня.
372. Вегеш М. Шандор Вікентій Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 533-534.
373. Вегеш М. Щастя і горе Карпатської України. До витоків українського державотворення з позиції відомого вченого в карпатоукраїністиці. Розмовляла Ірина Густі. *Новини Закарпаття*. 2008. 20 вересня.
374. Вегеш М. Щоб все знати про Карпати: Інтерв'ю Богдані Баглай. *Срібна Земля*. 2000. 22 квітня.
375. Вегеш М. Юліан Ревай. *Історія України в історичних портретах* (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996. С. 84-88.
376. Вегеш М. Як голосували закарпатці в 39-му? *Трибуна*. 2004. 9 жовтня.
377. Вегеш М. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? *Календар «Просвіти» на 1993 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака]. Ужгород, 1993. С. 120-122.
378. Вегеш М., Горват Л. В. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? *Український вісник: Часопис Союзу українців Румунії*. 2002. №3-4. С. 15.
379. Вегеш М., Віднянський В. Українська еміграція в країнах Центральної і Східної Європи і Карпатська Україна (1938-1939 рр.). *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*: Матеріали науково-практичної конференції «Симон Наріжний та українська еміграція 20–30-х рр. ХХ ст. у Празі» (Полтава, жовтень 1998 р.) / Національна комісія з питань повернення в

- Україну культурних цінностей, Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. С. 136-151.
380. Вегеш М., Віднянський С. Антиукраїнська і античеська діяльність угорських агентів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. *Сучасність*. 1998. №6. С. 78-84.
381. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874-1945). *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України: [Редколег.: В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 97-98.
382. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 626-627.
383. Вегеш М., Віднянський С. Карпатська Січ. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 184.
384. Вегеш М., Віднянський С. Карпатська Україна. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 184.
385. Вегеш М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939) / Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. Київ – Ужгород, 1998. 257 с.
386. Вегеш М., Віднянський С. Ревай Федір. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С.3 34.
387. Вегеш М., Віднянський С. Ревай Юліян. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 334-335.
388. Вегеш М., Віднянський С. Рецензія на монографію Д. Домбровського Польща і Закарпаття: 1938-1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 27. Відп. ред. С. В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 363-373.
389. Вегеш М., Габор В. Бращайко Михайло Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо-Бя. К., 2004. С. 438.
390. Вегеш М., Гиря В. Законотворець Карпатської України Михайло Бращайко. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя

- Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 148-151.
391. Вегеш М., Гиря В. Карпатська Україна і Угорщина. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 53-63.
392. Вегеш М., Гиря В. Угорська іредента на Закарпатті в другій половині 20-х – першій половині 30-х рр. *Carpatica – Карпатика*. Випуск – 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття /Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 79-94.
393. Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм і Карпатська Україна (1938-1939). *Carpatica – Карпатика*. Випуск – 29. НДІ карпатознавства: історія, сучасний стан, перспективи розвитку /Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 175-195.
394. Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм проти Чехословацької республіки і Закарпаття (20-30-ті роки ХХ ст.). *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 171-197.
395. Вегеш М., Гиря В. Федір Ревай – голова УНО. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 143-147.
396. Вегеш М., Гиря В. Чехословацька Республіка в часи центральноєвропейської політичної кризи (Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р.). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 102-112.
397. Вегеш М., Гиря В. Чехословацька Республіка і Карпатська Україна: між Мюнхеном, Комарно і Віденським арбітражем. *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 112-119.
398. Вегеш М., Гиря В. Юліан Ревай – міністр Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського

- політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 140-143.
399. Вегеш М., Гиря В. Як голосували закарпатці в 39-му? (Електоральні настрої населення Закарпаття під час виборів до Союму Карпатської України). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 6-11.
400. Вегеш М., Гиря В., Король І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами 1918-1939 рр. / Ужгородський державний університет. Ужгород: Колір Прінт, 1998. 130 с.
401. Вегеш М., Гомоннай В., Зимомря М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород: Закарпаття, 1995. 101 с.
402. Вегеш М., Гомоннай В., Зимомря М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ – Ужгород, 1994. 26 с.
403. Вегеш М., Горват Л. «Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни (1938-1939). *Lucrarile Simpozionului International. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Tasnad, 26-28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. S. 135-173.*
404. Вегеш М., Горват Л. Августин Волошин – президент Карпатської України. *Наш голос: Літературно-культурний журнал українських письменників Румунії*. 2000. Ч. 59-60; Ч. 61-62. С. 19-20.
405. Вегеш М., Горват Л. Виповнилось 125 років від дня народження Августина Волошина: Що нового про його життя повідають архіви. *Срібна Земля-Фест*. 1999.
406. Вегеш М., Горват Л. Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Гренджі-Донського (1897–1974): (Матеріали до спецкурсу «Історія української культури ХХ століття») / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. 106 с.
407. Вегеш М., Горват Л. Життєвий і творчий шлях Василя Гренджі-Донського. *Верховина*. 2000. 18 листопада.
408. Вегеш М., Горват Л. Закарпаття напередодні Другої світової війни: геополітичні аспекти. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск п'ятий. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2018. С. 4-57.

409. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах: (Методичний посібник для студентів історичного факультету, що вивчають «Краєзнавство» / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. 101 с.
410. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна та Румунія: З досвіду історичних взаємин. *Срібна Земля-Фест*. 1998. 15-21 жовтня.
411. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938-1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. 136 с.
412. Вегеш М., Горват Л. Особливості українсько-румунських політичних взаємин напередодні Другої світової війни (на прикладі Карпатської України). *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 84-90.
413. Вегеш М., Горват Л. Релігія і церква в Карпатській Україні. *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. С. 271-284.
414. Вегеш М., Горват Л. Румунія і Карпатська Україна (1938-1939). Короткий історичний нарис / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1999. 20 с.
415. Вегеш М., Горват Л. Сторінки історії Закарпаття: історичні статті, есе, історико-біографічні нариси / Союз Українців Румунії. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. 407 с.
416. Вегеш М., Горват Л. Українська державність у ХХ столітті: (Матеріали до лекцій для студентів історичного факультету) / Ужгородський державний університет, Кафедра історії України, кафедра політології. Ужгород, 2000. 98 с.
417. Вегеш М., Горват Л. Феномен Августина Волошина через призму політичного лідерства. *Carpatica – Карпатика*. Випуск 30. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Випуск 2 / Національна академія наук України; Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Науково-дослідницький інститут карпатознавства. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. С. 87-94.
418. Вегеш М., Греченюк Н. Громадсько-політичні і культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття в першій половині ХХ ст.: огляд джерел і літератури. *Carpatica – Карпатика*. Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 28-78.
419. Вегеш М., Греченюк Н. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1950 рр. ХХ ст. / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. 195 с.

420. Вегеш М., Густі І., Довганич О., Худанич В., Чоповдя І., Нитка В. Безупинно вів наш народ боротьбу за свої права із завойовниками.... Круглий стіл «Новин Закарпаття». *Новини Закарпаття*. 2004. 20 березня.
421. Вегеш М., Данилюк Д. Бродій Андрій Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо-Бя. К., 2004. С. 475.
422. Вегеш М., Делеган В., Туряниця В. Василь Гренджа-Донський у вітчизняній і зарубіжній історіографії. *Тези доповідей то повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897-1974)* (16 грудня 1994 р., м.Ужгород) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 14-19.
423. Вегеш М., Довганич О., Хланта О. Активний просвітянин – жертва репресій. Юськів Семен Пилипович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: У двох книгах. Книга друга*. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. С. 580-582.
424. Вегеш М., Довганич О., Хланта О. Семен Юськів: невідомі сторінки біографії. *Carpatica – Карпатика*. Випуск 27. Карпатський регіон: історія і культура /Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 111-114.
425. Вегеш М., Довганич О., Худанич В. Джерельна база Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 14-46.
426. Вегеш М., Довганич О., Худанич В. Перелік воїнів Карпатської Січі та активістів Карпатської України, які брали участь у боях, а також репресовані. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 616-634.
427. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016. С. 310-358.
428. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: історико-популярний нарис / Закарпатське товариство «Знання», консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 84 с.
429. Вегеш М., Задорожний В. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. ХХ ст. *Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 4-й річниці Конституції України (1–3 червня 2000 р.)*. / Управління освіти Закарп. обл. держ.

- адміністр., Вища школа права при Інституті держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Закарп. відділення Фонду підтримки науки. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 2000. С.106–114.
430. Вегеш М., Задорожний В. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016. С. 293-298.
431. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна – незалежна держава. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016. С. 359-366.
432. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна – незалежна держава. *Новини Закарпаття*. 2000. 17, 24 червня.
433. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938-1939 років: новий підхід до проблеми. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016. С. 366-374.
434. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938-1939 рр. у світлі європейської періодики. *Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії* / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016. С. 374-381.
435. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики. *Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української державності»* (Ужгород, 11-12 березня 1994 р.). Ужгород, 1995. С. 48-60.
436. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938-1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку. *Український історичний журнал*. 1995. №2. С. 42-51.
437. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів. *Сучасність*. 1993. №4. С. 62–67.
438. Вегеш М., Задорожний В. Лицарі абсурду. Надзвичайний стан у Карпатській Україні. *Закарпатська правда*. 1992. 15 грудня.
439. Вегеш М., Задорожний В. Щастя і горе Карпатської України В.Гренджі-Донського – історичне джерело. *Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897-1974)* (16 грудня 1994 р., м.Ужгород) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 51-53.
440. Вегеш М., Зимомря М. Духовні стремління О.Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О.В.Духнович і слов'янський світ: Матеріали наукової конференції* (23-24 квітня 1993 р.). / Закарп. обл. держ. адміністр., / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1993. С. 178-179.

441. Вегеш М., Ілько В. Преса Східної Галичини про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців в 1938-1939 рр. Тези доповідей наукової конференції «*Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30 рр. ХХ ст.*» / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т, кафедра історії України. Ужгород, 1992. С. 42-49.
442. Вегеш М., Ілько В. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938-1939 роках. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 р.)* / Закарпатський краєзнавчий музей. Ужгород, 1992. С. 274-276.
443. Вегеш М., Кляп М. Література Закарпаття в 20-30 роках. *Нариси історії Закарпаття (1918-1945)* / Ужгород. держ. ун-т., Інститут Карпатознавства, Закарп. обл. організ. т-ва охорони пам'яток історії та культури; [Відп. ред. і керівн. автор. колект.: І.М.Гранчак]. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. С. 373-284.
444. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 480 с.
445. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.
446. Вегеш М., Король І. Організації української діаспори США і Канади та Карпатська Україна. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т; [Редколег.: І.Ф.Король (голова) та ін.]. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 67-70.
447. Вегеш М., Лемак В., Шандор В. Вибори до Сойму – перший крок до незалежності: До 65-річчя Карпатської України. *Новини Закарпаття*. 2004. 12 лютого.
448. Вегеш М., Малець О. Збройні сили Карпатської держави: 60-річчю Карпатської Січі та дню Карпатської України присвячується. *Срібна Земля*. 1998. 14 березня.
449. Вегеш М., Малець О. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938-1939): Від Мюнхена до Комарно. *Ріо-інформ*. 1997. 18 березня.
450. Вегеш М., Малець О. Прем'єр-міністр Карпатської України: Штрихи до портрета Юліана Ревая. *Срібна Земля-Фест*. 1999. 11-17 березня.
451. Вегеш М., Малець О. Угорська дипломатія і розвідка в Карпатській Україні. *Срібна Земля*. 1999. 27 лютого.
452. Вегеш М., Малець О. Угорщина і Карпатська Україна. *Самостійна Україна*. 1999. №7-10.
453. Вегеш М., Марина В. Карпатська Україна на фоні міжнародних відносин. Незалежність Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 11. Ужгород:

- Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 19-26.
454. Вегеш М., Марина В. Румунія і Карпатська Україна: Особливості політичного розвитку і співробітництва. *Карпатська Україна і Августин Волошин: Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української державності (Ужгород, 11-12 березня 1994 р.)*. Ужгород, 1995. С. 61-69.
455. Вегеш М., Мишанич О. Борканюк Олекса Олексійович. *Енциклопедія Сучасної України / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України*. Т. 2. Біо-Бя. К., 2004. С. 319.
456. Вегеш М., Міщанин В. Ворожа діяльність проугорської «п'ятої колони» у Карпатській Україні (1938-1939 рр.). *Срібна Земля*. 1993. 16 жовтня.
457. Вегеш М., Міщанин В. Ворожа діяльність проугорської «п'ятої колони» у Карпатській Україні (1938-1939 рр.). *Голос нації*. 1994. 11-12 квітня.
458. Вегеш М., Міщанин В. Голова національної ради: Йосип Дудикевич – голова національної ради у Воловому. *Верховина*. 1993. 13 квітня.
459. Вегеш М., Міщанин В. Економіка Міжгірщини періоду Карпатської України. *Верховина*. 1993. 30 жовтня.
460. Вегеш М., Міщанин В. Економічне становище Карпатської України в 1938-1939 роках. *Верховина*. 1994. 20 липня.
461. Вегеш М., Міщанин В. Події 13-14 березня 1939 р. в Карпатській Україні. *Молодь – Україні: (Наукові записки молодих вчених Ужгород. держ. ун-ту)*. До 50-річчя Ужгородського державного університету / Закарп. Молод. Демократ. Союз, Закарп. центр соціальн. служби для молоді, Україн. асоціація студентів-істориків, Ужгород. держ. ун-т., Історичний факультет, Кафедра історії України, Юридичний факультет, Кафедра історії та теорії держави і права. Ужгород, 1995. Т.5-6. С. 189-190.
462. Вегеш М., Міщанин В. Просвіта і В.Гренджа-Донський. *Карпатська Україна*. 1993. 6 травня.
463. Вегеш М., Міщанин В. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938-1939 рр.). *Молодь – Україні: (Наукові записки молодих вчених Ужгород. держ. ун-ту)*. До 50-річчя Ужгородського державного університету / Закарп. Молод. Демократ. Союз, Закарп. центр соціальн. служби для молоді, Україн. асоціація студентів-істориків, Ужгород. держ. ун-т., Історичний факультет, Кафедра історії України, Юридичний факультет, Кафедра історії та теорії держави і права. Ужгород, 1995. С. 181-185.
464. Вегеш М., Міщанин В. Соціальне становище населення Карпатської України в 1938-1939 роках: сторінки історії. *Верховина*. 1994. 13 серпня.

465. Вегеш М., Міщанин В. Терористи на Верховині. *Верховина*. 1993. 2 листопада.
466. Вегеш М., Міщанин В. Угорські і польські терористи у Карпатській Україні. *Срібна Земля*. 1993. 27 липня.
467. Вегеш М., Міщанин В. Хуст – Столиця Карпатської України. *Карпатська Україна*. 1994. 27 січня, 3, 10, 24 лютого, 15, 31 березня.
468. Вегеш М., Мокрянин І. Драма отця Феодосія: [Про життя і діяльність синевирського священика Феодосія Горвата]. *Закарпатська правда*. 1992. 6 жовтня.
469. Вегеш М., Мокрянин І. Життя за «автономії»: [Про соціально-економічне становище населення Міжгірщини в міжвоєнний період]. *Закарпатська правда*. 1991. 6 грудня.
470. Вегеш М., Мокрянин І. Життя за «автономії»: [Соціально-економічне становище закарпатського населення в складі Чехословаччини]. *Карпатська Україна*. 1992. 8 жовтня.
471. Вегеш М., Мокрянин І. Інтелігенція на селі: [Про освітянську спадщину міжгірських вчителів 20-30-х років С. Фігури і Я. Завальницького]. *Закарпатська правда*. 1991. 20 червня.
472. Вегеш М., Мокрянин І. Трагедія в Тішні: [Про розстріл угорськими окупантами міжгірських патріотів С.Фігури і Я.Завальницького]. *Закарпатська правда*. 1991. 6 квітня.
473. Вегеш М., Олашин М. Про Карпатську Січ та її команданта: [Рец. на кн.: Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі». Ужгород, 1997] *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгородський державний університет, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип.2. С. 87-89.
474. Вегеш М., Палінчак М. Державно-правові основи існування Карпато-Української держави (1938-1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 3. Ужгород, 2018. С. 17-28.
475. Вегеш М., Палінчак М. Релігійне життя в Карпатській Україні. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика й громадсько-культурного мислителя Августина Волошина (м. Ужгород, 14 березня 2019 року). Ужгород, 2019. С. 43-53. Співавтор: М. М. Палінчак.
476. Вегеш М., Палінчак М. Релігія і церква в Карпатській Україні (1938-1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 4. Ужгород, 2018. С. 89-98.
477. Вегеш М., Палінчак М. Чехословаччина та Карпатська Україна (1938-1939 рр.): від Мюнхенської конференції до «гібридної війни». *Науковий вісник*

- Ужгородського національного університету. Серія Міжнародні відносини. 2019. Випуск 6. С. 54-70. Співавтор: М. М. Палінчак.
478. Вегеш М., Пилипчинець В. Кривава казка: [Про В.С.Гренджу-Донського]. *За вільну Україну*. 1991. 1 жовтня.
479. Вегеш М., Попович В. Закарпаття у складі Чехословаччини: Чи була альтернатива? *Радянська Верховина*. 1992. 18 липня.
480. Вегеш М., Росак В. Велич і трагедія Августина Волошина. *Carpatica – Карпатика*: Історичні та історіографічні студії. До ювілею доктора історичних наук, професора Володимира Васильовича Грабовецького/ Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. Вип. 24. С.265-343.
481. Вегеш М., Ситник О. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–50-ті рр.) / Передмова П.Скунця. *Срібна Земля*. 2000. 7, 14, 21, 28 жовтня, 4 листопада.
482. Вегеш М., Токар М. Автономний Земледільський Союз (АЗС). *Енциклопедія Сучасної України* / Національна Академія Наук України, Наукове т-во ім. Т.Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [М.М.Дзюба, А.І.Жуковський, О.М.Романів – співголови]. Київ, 2001. Т.І (А). С.128.
483. Вегеш М., Токар М. Бенеш Едвард. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Б-Біо. К., 2003. С. 455-456.
484. Вегеш М., Токар М. Бескид Антін Григорович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Б-Біо. К., 2003. С. 547.
- 485.** Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с., іл.
486. Вегеш М., Токар М. Галичина і Карпатська Україна. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 117-120.
487. Вегеш М., Токар М. Діяльність другого крайового уряду. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 114-117. Вегеш М., Токар М. Діяльність першого крайового уряду. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 111-114.
488. Вегеш М., Токар М. Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехо-Словаччини. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 10 (З – Зор). К., 2010. С. 151.

489. Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.
490. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в мемуарах. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 46-57.
491. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 448 с.
492. Вегеш М., Токар М. Мюнхенська конференція. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 107-108.
493. Вегеш М., Токар М. Переговори в Комарно. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 109-111.
494. Вегеш М., Токар М. Політичний режим і вибори до Сойму Карпатської України. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 120-124.
495. Вегеш М., Токар М. Проголошення незалежності Карпатської України. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 124-126.
496. Вегеш М., Токар М. Релігійне питання в Карпатській Україні. *Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура* (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. С. 139-141.
497. Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874-1945): Бібліографічний покажчик. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 25 с.
498. Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874-1945) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 29 с.
499. Вегеш М., Туряниця В. У вінок шани і визнання / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 36 с.
500. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Нові матеріали про останні дні президента Карпатської України А. Волошина. *Закарпатська Україна. 1945: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною* (Ужгород, 26 травня 1995 р.) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995. С. 68-72.
501. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Останні дні президента Карпатської України: (19 липня 1995 року минає 50 років з дня смерті Августина Волошина. *Верховина*. 1995. 15 липня.

502. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 40 с.
503. Вегеш М., Федака П. Від «Просвіти» до Карпатської України: (З історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців у 1918-1939 рр.). *Література до 60-річчя Карпатської України. (Із фондів Наукової бібліотеки Ужгородського державного університету)*: Вибрана бібліографія. Ужгород, 2000. С. 3-17.
504. Вегеш М., Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 280-293.
505. Вегеш М., Худанич В. Організації української еміграції та Закарпаття (1938-2000 рр.). *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 373-392.
506. Вегеш М., Чучка П. Августин Волошин – президент Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 412-454.
507. Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и пери ода войны. М.: Издательство иностранной литературы, 1962. 367 с.
508. Вереш Є. Професор Олександр Васильович Фединець: штрих до портрета. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Медицина»*. Випуск 4. Ужгород, 1997. С. 6.
509. Вигодованець Н., Гоца Е. Августин Волошин про національне шкільництво в Україні. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 191-194.
510. Вівчар С. Ліс шумить. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 167-186.
511. Від Срібної землі до Карпатської України / Упорядник Ю. Шимон. Ужгород, 1999. 19 с.
512. Віденський арбітраж. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.1. Львів, 1993. С.267.
513. Віднянський С. Бродій Андрій Іванович. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання* / Відп. ред. В.М.Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 290-292.

514. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). К., 1994.
515. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині. Автореферат дисертації... доктора іст. наук. К., 1997.
516. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 293-298.
517. Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі – Карпатської України. *Історія державної служби в Україні: У п'яти томах. Т. 2* / Відповідальні редактори: Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 33-96.
518. Віднянський С. Документи. *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 299-302.
519. Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 96-111.
520. Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 67-93.
521. Віднянський С. Політичний рух на Буковині та Закарпатті. *Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст.* / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. С. 616-662.
522. Віднянський С. Уряди Карпатської України (1938-1939 рр.). *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 273-289.
523. Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. К.: Темпора, 2012. 348 с.
524. Вовк М. Іван Спурдза (1894-1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 500-502.
525. Волошин Августин. *Радянська Енциклопедія історії України*. Т.1. К., 1969. С.355.

526. Волянський О. Перед загрозою мадярського наступу. *Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї»*. Львів: Світ, 2001. С. 100-104.
527. Воропаєва Т. Психологічні елементи у творчій спадщині Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 116-127.
528. Врецьона Євген. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.1. Львів, 1993. С.322.
529. Габел М. Листівка з Відня: [Спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 155-157.
530. Габор В. В. Закарпатська україномовна преса 20–30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю. Автореферат дисертації... канд. філолог. наук. К., 1997.
531. Габор В. Українські часописи Ужгорода. 1867-1944. Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2003. 564 с.
532. Гавриленко А. До 60-річчя Карпатської України. *Визвольний шлях*. 1999. серпень: Кн.8 (617). С. 916.
533. Гаврош О. Андреас Окопенко (1930-2010). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 745-749.
534. Гаврош О. Діонізій Няраді (1874-1940). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 549-553.
535. Гаврош О. Іван Чучка – поручник Карпатської України. *Старий замок*. 2002. 22 серпня.
536. Гаджега В. Спогади про вчителя. *Карпатська Україна*. 1994. 19 березня.
537. Гаджега В. Щірі зерна пошани до Августина Волошина. *Нове життя (Іршава)*. 1994. 15 берез.

538. Галас Б. Науково-педагогічні погляди А. Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 200-210.
539. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). Ужгород, 1995.
540. Ганич В. Юрій Добей (1894-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 316-317.
541. Ганич О. Августин Волошин – Президент Карпатської України. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м.Хуст, 14 березня 1999 р. Ужгород, 1999. С. 17-27.
542. Ганчин В. Автономістичні тенденції на Закарпатті в ХІХ і ХХ ст. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 145-153.
543. Ганчин В. Вибори проводилися на законній основі. *Срібна Земля*. 1993. 2 березня.
544. Ганчин В. Губернатор Іван Парканій. *Новини Закарпаття*. 1992. 22 лютого.
545. Ганчин В. Карпатська Січ на Великоберезнянщині. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 96-97.
546. Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А.Волошина. *Новини Закарпаття*. 1992. 28 березня.
547. Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття. *Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*. Ужгород: Карпати, 1970. С. 222-235.
548. Генерал Роман Шухевич. Видання Закордонних Частих Організації Українських Націоналістів, 1966.
549. Герзанич В. Микола Лацанич (1902-1971). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 286-288.

550. Гиря В. Вибори до Союму Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 178-185.
551. Гиря В. Вибори і засідання Союму Карпатської України (12 лютого – 15 березня 1939 р.). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 26-31.
552. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті). Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. 200 с.
553. Гичка Г. Августин Волошин як благодійник (За матеріалами книги Володимира Матейка «Отець Августин Волошин у документах і пам'яті народній»). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 94-97.
554. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.
555. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / Четвертое издание, исправленное и дополненное. Харьков: «Фолио», 2018. 363 с.
556. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. СПб.: Издательский Дом «Нева», 2004. 416 с.
557. Годьмаш П. Судьба Президента. *Подкарпатська Русь*. 1994. 14, 17 лютого.
558. Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. Ужгород, 2003. 389 с.
559. Голота Я. Від Королева до Хуста. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 118-119.
560. Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центральній-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 352 с.
561. Гомоннай В. В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX-XX ст.). Ужгород: Закарпаття, 1992. 290 с.

562. Гомоннай В. В. Нариси з розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття. Ч.І-ІІ. Ужгород, 1990. 135 с.
563. Гомоннай В. Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження. *Срібна Земля*. 1994. 12 березня.
564. Гомоннай В., Росул В. Концепція Августина Волошина про формування професії вчителя. Ужгород, 1995. 19 с.
565. Гомоннай В., Росул В. Культурно-освітні діячі Закарпаття. Ужгород, 1996. 30 с.
566. Горват Л. Августин Волошин в українській історичній науці. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 80-93.
567. Горват Л. Перші публікації про Августина Волошина в українській історіографії (90-ті роки ХХ століття). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 325-344.
568. Гостиняк С. Державотворчі намагання закарпатських українців у «Щоденнику» Василя Гренджі-Донського. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во; Відділ української літератури, 1994. Вип.19. С. 398-402.
569. Гоца Е., Туряниця В. Августин Волошин про статеве виховання молоді. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 271-274.
570. Град К. Карпатська Україна. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 366-384.
571. Гранчак І. М. Уроки існування Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. Т.ІІ. (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 337–348.
572. Гранчак І. М., Гапоненко І. С. Окупація Карпатської України військами Угорщини. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 328-336.

573. Гранчак І. М., Гапоненко І.С. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 264-273.
574. Гранчак І. Олекса Олексійович Борканюк. Ужгород, 1974.
575. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 223-236.
576. Гранчак І.М., Приходько В.О. Автономна Підкарпатська Русь в міжнародних відносинах. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 318-327.
577. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...»: Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. Ужгород: Срібна Земля, 1993.
578. Гренджа-Донська З. Павло Кукуруза (1896-1978). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 280-285.
579. Гренджа-Донський В. Я теж Українець: Публіцистика / Упорядкування, передмова, підготовка текстів, пояснення слів і виразів та примітки В. І. Ільницького. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. 520 с.
580. Гренджа-Донський В. Про «Карпатську Січ». *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 46-50.
581. Гренджа-Донський В. Т. ІХ. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. 502 с.
582. Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.
583. Гренджа-Донський В. Том Х. Спогади. Листи / Зібрала, впорядкувала і доповнила Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. 518 с.
584. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. 516 с.
585. Гринів О. Закарпаття в європейській політиці (історико-геополітичний аспект). *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної

- наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 88-96.
586. Грицищук Т. Августин Волошин. *Соціал-демократ*. 1999. 13 березня.
587. Губаль А. Карпатська Україна в боротьбі. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 64-67.
588. Гуцул І. Остання сотня. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 119-126.
589. Д. Р. Крізь Бичків та Рахів. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 131-136.
590. Д.К. Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). *Енциклопедія Українознавства*. Загальна частина. Т.3. К., 1995. С. 1186.
591. Дад А. Альказар «Летючої Естради». *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 59-72.
592. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941.
593. Данилець Ю. Атанасій Пекар (Нар. 1922 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 559-560.
594. Данилець Ю. Володимир (Раїч) (1882-1956). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 542-544.
595. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. / Передмова В. Фенича. Ужгород: Карпати, 2009. 376 с.

596. Данилець Ю. Савватій (Врабець) (1880-1959). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 567-571.*
597. Данилець Ю. Становище Православної церкви в період Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 77-87.*
598. Данилюк Д. Деякі дискусійні аспекти з історії Карпатської України. *Карпатська Україна: питання державно-правового і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України. 10-11 берез. 1999 р. Ужгород, 1999.*
599. Данилюк Д. Карпатська Україна в українській історіографії. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 42-47.*
600. Данилюк Д.Д., Кляп М.І. Розвиток науки в Закарпатті в 20-30-х рр. *Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 361-372.*
601. Данко О. о. Августин Волошин – людина трьох покликань. *Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 110-115.*
602. Данко О. Православна церква на Закарпатті. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 165-181.*
603. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви на Закарпатті в 1939-1944 рр. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 349-365.*
604. Данко О., Маркусь В. Закарпатці в екзилу у роки війни. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 182-193.*
605. Делеган В. Львівська «Просвіта» і становлення та діяльність просвітянської організації на Закарпатті. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 45-51.*
606. Делеган М. «Хочу, щоб Подкарпатська Русь була сильною, стійкою і згуртованою...». *Новини Закарпаття. 2009. 17 січня.*

607. Делеган М. Архівні матеріали про державницьку діяльність Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 83-100.
608. Делеган М., Довганич О., Хланта О. Карпатська Україна, Карпатська Січ і ОУН в документах. . *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 564-614.
609. Дем'ян Г. Августин Волошин. *За вільну Україну*. 1990. 12 липня.
610. Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху. *Вісник Руху*. К., 1990. №4. Ч.1.
611. Дем'ян Г. О. Духнович у творчості А. Волошина-літературознавця. *Дукля*. 1991. №2. С. 32-33.
612. Демко М. Андрей Бродий. *Земледельческий календарь на год 1939*. Ужгород, 1938. С. 81-84.
613. Дикий Б. Карпатська Січ. *Закарпатська правда*. 1992. 4 серпня.
614. Добей Ю. Тернистими шляхами. Ужгород – Прага, 2001.
615. Добриловський М. Карпатська Україна. Подєбради: Український технічно-господарський інститут, 1939.
616. Довганич О. Августин Дутка (1906-1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 277.
617. Довганич О. Адальберт Довбак (1907-1998). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 210.
618. Довганич О. Андрій Ворон (1901-1962). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д.

- Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 313-315.
619. Довганич О. Андрій Патрус-Карпатський (1917-1980). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 638-642.*
620. Довганич О. Андрій Цуга (1914-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 514-517.*
621. Довганич О. Бандусяк Дмитро Михайлович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 454-456.*
622. Довганич О. Бачинський Едмунд Степанович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 456-459.*
623. Довганич О. Бірчак Володимир Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 459-462.*
624. Довганич О. Бращайко Юлій Михайлович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 464-468.*
625. Довганич О. Василь Климпуш (1891-1965). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 216-217.*

626. Довганич О. Василь Лацанич (1904-1943). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 218-219.
627. Довганич О. Василь Федак (1911-1991). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 333-340.
628. Довганич О. Василь Щобей (1898-1979). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 247-248.
629. Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм, С. Фенциком та їх спільниками. *Карпатський край.* 1998. № 1. С. 32-35.
630. Довганич О. Володимир Бірчак (1881-1952). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 267-273.
631. Довганич О. Володимир Комаринський (1906-1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 279.
632. Довганич О. Габовда Михайло Дмитрович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців*

- / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 468-471.
633. Довганич О. Голгофа жертв політичних репресій. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2009. 304 с.
634. Довганич О. Головний командант. *Карпатський край*. 1995. №1-4. С. 52-56.
635. Довганич О. Головний командант. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 20-31.
636. Довганич О. Грігоре Мойш (1894-1961). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 225-226.
637. Довганич О. Дмитро Климпуш (1897-1959). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 370-374.
638. Довганич О. Долинай Микола Петрович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 479-482.
639. Довганич О. Едмунд Бачинський (1880-1973). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 153-156.
640. Довганич О. Іван Андрашко (1919-1984). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 249-250.

641. Довганич О. Іван Ігнатко (1894-1963). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 212-213.
642. Довганич О. Іван Качала (1899-1960). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 214-215.
643. Довганич О. Іван Перевузнник (1903-1967). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 233-234.
644. Довганич О. Іван Рогач (1913-1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 325-328.
645. Довганич О. Іван Сарвадій (1917-2002). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 496-499.
646. Довганич О. Йосип Бойчук (1900-?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю.

- В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 611-614.
647. Довганич О. Карпатські січовики – оборонці Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 328-336.
648. Довганич О. Климпуш Дмитро Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 482-486.
649. Довганич О. Клочурак Степан Степанович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 486-490.
650. Довганич О. Леонід Романюк. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 240.
651. Довганич О. Микола Бандусяк (1909-2002). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 260-266.
652. Довганич О. Микола Долинай (1894-1970). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 169-172.
653. Довганич О. Микола Мандзюк (1909-1972). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю.

- Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 220-222.
654. Довганич О. Микола Шимоня (1912-1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 526-529.*
655. Довганич О. Михайло Габовда (1918-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 734-742.*
656. Довганич О. Михайло Марущак (1892-1966). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 223-224.*
657. Довганич О. Михайло Орос (1920-1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 750-756.*
658. Довганич О. Михайло Тулик (1900-?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 332.*
659. Довганич О. Мілош Дрбал. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур*

(голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 211.

660. Довганич О. Олег Ольжич-Кандиба (1907-1944). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 404-405.*

661. Довганич О. Орос Михайло Андрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 496-500.*

662. Довганич О. Оцінка «Карпатської Січі» та її провідників Вікентієм Шандором та іншими істориками і політичними діячами. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Ужгород, 1999. Річник II-III (XVI-XVIII). С. 75-78.*

663. Довганич О. Патрус-Карпатський Андрій. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 500-504.*

664. Довганич О. Перевузник Юрій Юрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 504-507.*

665. Довганич О. Петро Попович (1899-1999). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 235-236.*

666. Довганич О. Петро Янута (1912-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю.*

- В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 607-610.
667. Довганич О. Погляд: суб'єктивний або усе-таки об'єктивний. *Новини Закарпаття*. 2003. 15 березня.
668. Довганич О. Президент Карпатської України Августин Волошин: його трагічна доля. *Молодь Закарпаття – реформа*. 1999. 27 лютого.
669. Довганич О. Ревай Федір Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 507-511.
670. Довганич О. Репресії поневолювачів проти українських патріотів та учасників ОУН. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 337-350.
671. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 194-217.
672. Довганич О. Сарвадій Іван Йосипович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 519-522.
673. Довганич О. Степан Ключурак (1895-1980). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 375-380.
674. Довганич О. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України. *Карпатський край*. 1999. №1-3. С. 25-28.
675. Довганич О. Трагічний фінал. *Наш рідний край*. 1999. № 6-7. С. 39-40.
676. Довганич О. У тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України. Статті і нариси. Ужгород, 2002. 60 с.
677. Довганич О. Федір Ревай (1890-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії* / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю.

- В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 321-324.
678. Довганич О. Федір Тацинець (1912-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 506-511.
679. Довганич О. Цуга Андрій Андрійович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 530-533.
680. Довганич О. Чорний ворон кричє... Василь Гренджа-Донський про злочини угорського окупаційного режиму. *Карпатський край*. 1996. №5-7. С. 48-49.
681. Довганич О. Шімоня Микола Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 536-539.
682. Довганич О. Юрій Перевузнак (1900-1978). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 173-176.
683. Довганич О. Янута Петро Петрович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 541-545.
684. Довганич О., Корсун О., Пагіря О. Від упорядників. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. С. 12-42.
685. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою,

переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття. Ужгород: «Карпати» – «Гражда», 1999.

686. Довганич О., Худанич В. Дмитро Бандусяк (1919-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 730-731.

687. Довганич О.Д. Основні проблеми історії Закарпаття періоду Другої світової війни. *Sarpatica – Карпатика*: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Вип.12. Ужгород, 2001. С. 54-58.

688. Довганич О.Д. Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки другої світової війни (1938–1945 рр.). Автореферат дисертації... доктора іст. наук у вигляді наукової доповіді. Ужгород, 1997.

689. Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі (Історико-краєзнавчі статті і нариси). Ужгород, 1995.

690. Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. 174 с.

691. Довгей В. Від Бескидів до Катині. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 157-164.

692. Довгей В. Літописець: [Про Петра Стерча]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 95-99.

693. Довгей В. Погляд за лаштунки. Збірник статей. Львів, 2006. 172 с.

694. Довгович Л. Скаут-Пласт і Карпатська Україна. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 97-119.

695. Довідник з історії України (А – Я): Посібн. для середн. загальноос. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. К.: Генеза, 2001. 1136 с.

696. Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985. 160 с.

697. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Из архива МИД Германии: в 2 т. М.: Издательство политической литературы, 1981.

698. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. Июнь 1934 – март 1939 г. М.: Наука, 1978. 647 с.

699. Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937-1939. М.: Издательство политической литературы, 1979. 342 с.

700. Доля А. Поштові марки. *Наш рідний край*. 1999. № 6-7. С. 67-68.
701. Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938-1939. К.: Темпора, 2012. 392 с.
702. Донцов Д. Березень 1939. *Вістник*. Львів, 1939. Т.7. №4. С.298-305.
703. Дослідник Карпатської України. До 40-річчя професора Миколи Вегеша. Інтерв'ю Йосипу Баглаю. *Карпатська Україна*. 2002. 28 листопада.
704. Дудикевич О. Гуцули за Соборну Україну. *Нова Свобода*. 1939. 1 січня. С. 4-5.
705. Єпископ Василь Такач про митрополита Шептицького. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 64.
706. Єпископ Петро Гебей і митрополит А. Шептицький. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 65.
707. Єфремів С. Бої 14-15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 100 с.
708. Єфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні. *За державність*. Матеріали до історії війська українського. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. Т.ІІ. С. 128-165.
709. Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.
710. Єфремов С. *Енциклопедія Українства*: Словникова частина. Львів, 1993. Т.2. С. 66.
711. Жегуц І. Гуцульське село в Карпатській Україні 1930-х років. *Гуцульщина*. Торонто, 1989. С. 11-14.
712. Жегуц І. Про Ясінянську ношу. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 98.
713. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). Подебради, 1937. 116 с.
714. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989-90. 335 с.
715. За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород: «Гражда», 1994.
716. Заброварний С. Закарпаття в політиці II-ої Речіпосполитої. *Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919-1939)*: Збірник матеріалів 6-ої наукової конференції. 2–4 вересня 1998 р. Пряшів, 2000. С. 170-178.
717. Задорожний В., Богів О. Августин Волошин: від прем'єра автономного уряду до президента незалежної Карпатської України. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 13-34.

718. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (ІХ-XXІ ст.). Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород: Гражда, 2009. 432 с.
719. Закарпаття в Енциклопедії Українознавства / Редактор-упорядник В. Маркусь. Ужгород: Вид-во «Гражда», 2003.
720. Зан М. Єврейська етнічна громада Карпатської України у спогадах британського журналіста та дипломата Майкла Вінча. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 100-106.
721. Зан М. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендвел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 50-76.
722. Зан М. Участь національних меншин у державотворчих процесах Карпатської України. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 123-138.
723. Заповіт Срібної Землі / Редактор М. Парцей. Львів: Світ, 2001. 192 с.
724. Зимомря М. Августин Волошин – видатний вчений-педагог України. *Дукля*. 1995. №1. С. 34-46.
725. Зимомря М. Наші педагоги. Концептуальні погляди Августина Волошина на синтез навчання та виховання в умовах школи й сім'ї. *Слово педагога*. 1995. Ч.І. С. 17-19.
726. Зимомря М. У вінок Августину Волошину. *За вільну Україну*. 1994. 8 квіт.
727. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна. *Тези III-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження О.Маркуша*. 25-26 жовтня 1991 р. Хуст, 1991. С. 49-51.
728. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). Ужгород: МПП «Гражда», 1994. С. 155-161.
729. Зінченко А. Августин Волошин у сучасному суспільно-політичному контексті. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення

- Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 128-144.
730. Злепко Д. Карпатська Україна в архівних документах Міністерства закордонних справ Третього рейху. *Срібна Земля*. 1994. 23 липня.
731. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх. *ЗНТШ*. Т. ССХХVIII. Праці історико-філософської секції. Львів, 1994. С. 249-308.
732. Іванчов Ф. Нарешті знайшов себе. *Закарпатська правда*. 1992. 4 січня.
733. Іваньо В. Де і коли помер президент Волошин? *Карпатська Україна*. 1992. 24 грудня.
734. Ігнатишин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі. *Срібна земля фест*. 1996. 12-18 грудня.
735. Ігнатишин-Логуш М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 192-197.
736. Ілько В., Ілько І., Данилюк М. Іван Небола (1912-1955). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 708-715.
737. Історія Ужгорода: Історичний нарис / Керівник М. П. Тиводар. Ужгород: Карпати, 1993. 219 с.
738. Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 1994. №1.
739. Йосипчук В. Василь Йосипчук (1889-1971). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 695-700.
740. Йосиф В. Матеріали про Карпатську Україну у фондах СНМ – Музею Української культури в Свиднику. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 179-186.
741. Казак О. Доля української організації «Просвіта» щодо приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини (1938-1944 рр). *Карпатська Україна –*

незалежна держава. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 112-121.

742. Кальницький П. Вчений, поет і громадсько-політичний діяч (О.Ольжич). *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 109-111.

743. Кандиба О. Вояки – будівничі. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 41-51.

744. Кандиба-Ольжич О. Вояки – будівничі. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 82-92.

745. Карпатська Україна (1938-1939): Збірник архівних документів і матеріалів / Упорядники: М. Делеган, С. Вискварко. Ужгород: Карпати, 2009. 288 с.

746. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники – О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.

747. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. 776 с.

748. Карпатська Україна. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т.3. Львів, 1994. С. 474.

749. Карпатська Україна: географія – історія – культура. Львів, 1939.

750. Карпатська Україна: пошуки істини: [Круглий стіл істориків у «Закарпатській правді»]. *Закарпатська правда*. 1990. 15, 17, 20, 21 берез.

751. Карпатський І. Пізнайте правду. Нью-Йорк: Комітет оборони Карпатської України, 1939.

752. Качалуба М. З моєї Одиссеї. Частина 3. Лікарські спомини з Карпатської України й Словаччини. Прудентополіс: Шерне, 1983. 177 с.

753. Качалуба М. Муза і стетоскоп. Пряшів, 2008. 318 с.

754. Качалуба М. Спогади. *Карпатський край*. 1995. №5-8. С. 58-59.

755. Качуровський В. «...Політичні аналфabetи». *Карпатський край*. 1995. №9-12. С. 77-81.
756. Керечанин В. В умовах окупації і боротьби. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 66-70.
757. Керечанин В. Віденський арбітраж – переділ Закарпаття. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 30-36.
758. Керечанин В. Готуючись до оборони краю. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 45-55.
759. Керечанин В. Карпатські січовики в боях з угорськими військами. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 55-63.
760. Керечанин В. Наступ уряду Угорщини за перегляд Тріанонського договору. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 15-18.
761. Керечанин В. Тривожні роки. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 13-15.
762. Керечанин В. Угорсько-польський тандем у боротьбі за спільний кордон. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 24-29.
763. Керечанин В. Угорщина відновила «малу війну». *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 36-39.
764. Керечанин В. Шлях угорським завойовникам торували терористи. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 18-24.
765. Керечанин В., Довганич О. «Вода в Тисі була червоною від крові ...». *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах*. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 63-65
766. Киштулинець Б. Михайло Киштулинець (1912-1986). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 476-478.
767. Кічак І. Незалежна Карпатська Україна. *Визвольний шлях*. 1993. Кн.3. С. 259-261.
768. Кічера В. Греко-Католицька церква і держава в автономній Карпатській Україні (За матеріалами МЗС ЧСР). *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності

Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 88-95.

769. Климпуш О. Мої спогади про батька. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 99-104.

770. Ключурак С. До волі. Ужгород: Ліра, 2009. 184 с.

771. Ключурак Степан. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.3. Львів, 1994. С. 1045.

772. Кляп М. Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А. Волошина. *Ужгородській унії – 350 років*. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1997. С. 114-116.

773. Кляп М. Історичні умови формування світогляду А.Волошина як педагога. *Молодь – Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т.9. Ужгород, 1996. С. 144-156.

774. Кляп М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919-1939). Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. 152 с.

775. Кляп М. Підручники з математики Августина Волошина. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. №1 (6). С.72–76.

776. Кляп М. Розробка А.Волошином методики духовного виховання. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. №1 (6). С.117–119.

777. Кляп М.І. Педагогічна діяльність А.Волошина в 20–30-х роках ХХ століття. Автореферат дисертації... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1998.

778. Книш З. Розбрат. Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 роках. Торонто: Срібна сурма, 1960.

779. Книш З. Становлення ОУН. К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994.

780. Книш З. Ярослав Барановський. Париж, 1990.

781. Князь В. Була в Іршаві Карпатська Січ. *Закарпатська правда*. 1993. 6 квітня.

782. Ковальчук І. О. Наука професора Фединця (До 100-річчя з дня народження). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 4. Ужгород, 1997. С. 5.

783. Ковач А. Активісти і борці за Карпатську Україну із Пряшівщини. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 74-81.

784. Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі]. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 184-186.

785. Когут М. Калушани – вояки Карпатської Січі. *Карпатська Січ*: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 140-145.
786. Когут М. Калушани: [Бійці Карпатської України]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 120-126.
787. Колодзінський Михайло. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.3. Львів, 1994. С. 1083.
788. Комаринський Володимир. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т.3. Львів, 1994. С. 1087.
789. Комуністична партія Закарпатської України. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т.3. Львів, 1994. С. 1096.
790. Кореневич П. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. Випуск 3-4. Нью-Йорк, 1972. С. 35-40.
791. Кореневич П. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. Випуск 7-8. Нью-Йорк, 1972. С. 7-8.
792. Корсун О. Олекса Борканюк (1901-1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 302-309.
793. Корсун О. Олексій Симочко (1894-1973). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 720-729.
794. Корсун О., Пагіря О. Передмова. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 5-16.
795. Корчак-Городинський О. Карпатська Україна в документах німецького міністерства закордонних справ в рр. 1938–1939. *Новий шлях*. 1987. 24 жовт.

796. Косик В. Проблематика історії ОУН-УПА. *Матеріали наукової конференції «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)»*. Стрий, 1993. С. 24-28.
797. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.
798. Коссак Зенон. *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. Т.3. Львів, 1994. С. 1146.
799. Костевич І. Михайло Козичар (1914-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 484-486.
800. Кравчук О., Завальнюк К. Леонід Мосендз на Закарпатті у 1938-1939 рр. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 154-166.
801. Кравчук О., Завальнюк К. Леонід Мосендз у Карпатській Україні. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 113-122.
802. Кришеник В. Наздоганяючи минуле. Його історія: спогади про батька. Ужгород: Видавництво Гражда, 2012. 340 с.
803. Кріс Л. 14 березня в Головній команді. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 51-59.
804. Кубійович В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.2. К., 1995. С. 715-727.
805. Кук В. Ми завжди дбали про Закарпаття. *Визвольний шлях*. 1999. №. 10.
806. Кукуруза П. о. Августин Волошин. *Свобода (Джерзі Сіті)*. 1956. 15-20 березня.
807. Куля Ф. І. Німецькомовна історіографія 30-50-х років про Україну і Карпатську Україну. *Науковий вісник Закарпатського інституту імені А. Волошина*. Випуск 1. Ужгород, 2001. С. 41-43.

808. Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття). *Карпатський край*. 1996. №5-7. С. 51-52.
809. Куля Ф. Питання освіти і культури в контексті науково-педагогічної спадщини Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 230-238.
810. Куля Ф. Погляд із Берліна (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього»). *Карпатський край*. 1995. №9-12. С. 82-83.
811. Куля Ф., Куля Я., Вакула Н. Микола Різдорфер – лікар, громадський діяч на Закарпатті у 20-30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 24. Ужгород, 2005. С. 183-185.
812. Куля Ф., Куля Я., Вакула Н. Микола Різдорфер: лікар-геронтолог, соціолог і громадський діяч на Закарпатті в 30-ті роки ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 10. Ужгород, 2004. С. 154-157.
813. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К.: Наукова думка, 1995. 748 с.
814. Кульчицька М. Біля поранених. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 78-89.
815. Кульчицький С. Карпатська Україна: одна доба незалежності. Роздуми, до яких спонукала маловідома, хоч і не ювілейна, але ж дата. *Новини Закарпаття*. 1996. 16 березня.
816. Куп'як Д. Спогади не розстріляного. Торонто – Нью-Йорк, 1991. 431 с.
817. Кухта В. Вище гір – тільки люди. *РІО*. 2002. 15 березня.
818. Куцов К. Участь активістів «Союзу підкарпатських українських студентів» у політичних подіях 1938-1939 рр. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендъел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 218-229.
819. Кучер Т. Юліан Химинець – організатор ОУН в Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 106-108.
820. Кучер Т. Юліан Химинець (1911-1997). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д.

- Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 341-345.
821. Кучерепа М.М., Савчук М.Л. Метаморфоза українського національного козацького товариства в міжвоєнний період (1920-1939). *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. С. 62-63.
822. Кучерук О. Карпатська Україна. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 16 с.
823. Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о.Августина Волошина. *Українське козацтво*. 1973. С.21-25.
824. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: Видавництво Юліяна Середяка, 1981. 224 с.
825. Кущинський А. Зі славних днів Карпатської України. *Самостійна Україна*. 1961. Т.14. №4. С. 8-11.
826. Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі. *Карпатський край*. 1994. №7-12. С. 69-70.
827. Лаврів П. Карпатська Україна. *Шлях перемоги*. 1994. 12 березня.
828. Лар В. Про діяльність президента Волошина. *Ковчег*. 1948. Ч. 5-11.
829. Латяк Д. Улога українських діячох у націоналізм освидоменю руснацох. *Дзвони*. Християнски календар за 1995 рок. На чесц 250-рочніци приселеня. Нови Сад, 1994. С. 181.
830. Лашенко О. Заповіт Срібної землі. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 187-190.
831. Левицький В. Гітлер, чехи і Карпатська Україна: Чи скінчиться віра в поміч Гітлера після того, що сталося з Карпатською Україною. Скрентон: Друкарня народної волі, 1939.
832. Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20-30-х років. *Карпатський край*. 1995. №9- 12. С. 62-65.
833. Лемак В. 1938: події були доленосними. *Новини Закарпаття*. 1993. 12 жовтня.
834. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті. *Новини Закарпаття*. 1991. 6 червня.
835. Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С. 38-43.
836. Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938-1939 роках. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1993. С. 46-55.
837. Лемак В.В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. *Нариси історії Закарпаття*. Т.2. Ужгород, 1995. С. 310-317.

838. Лендъел М. Система публічного управління в Карпатській Україні у контексті центральноєвропейських тенденцій. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 139-146.
839. Леськів Ю. Євген Кульчицький (Гут) (1903-1982). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 392-394.
840. Леськів Ю. Іван Стебельський. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 503-505.
841. Леськів Ю. Степан Пап (1917-1990). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 554-558.
842. Лешко А. Панас Лешко (1905-1953). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 701-707.
843. Лешко А. Спогади очевидця. *Календар «Просвіти» на 2000 рік*. Ужгород, 2000. С. 48-49.
844. Лисюк-Каленик Григорій. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.4. Львів, 1994. С. 1298.
845. Лисяк-Рудницький І. Карпатській Україні. *Нація в Поході*. 1939. Ч.3. 30 березня.
846. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік,

- У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.
847. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К.: Основи – Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.
848. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
849. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 920 с.
850. Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. І., 2006. 804 с.
851. Література до 60-річчя Карпатської України: Вибрана бібліографія: (Із фондів Наукової бібліотеки УжДУ) / Упор. О.Д.Закривидорога, Г.З.Шарган. Ужгород, 2000.
852. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.
853. Ліхтей І. Виникнення політичних партій. Головні напрямки їх діяльності. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 127-136.
854. Ліхтей І. Єпископ Діонісій Наряді і Карпатська Україна (листопад 1938 – березень 1939). *Дзвони*. 1995. Ч.4. С. 4-5.
855. Ліхтей І. М. Періодична преса Закарпаття 20-30-х рр. *Нариси історії Закарпаття*. Т. II (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 403-413.
856. Ліхтей І. М., Керецман В. Ю., Керецман Н. П. Діяльність громадських організацій. *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ (1918-1945). Ужгород, 1995. С. 413-429.
857. Лопіт І. Іван Грига – посол Сойму Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 116-120.
858. Лопіт І. Іван Грига (1879-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 684-688.

859. Луцик М. Заговорила братська кров. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 340–347.
860. Магальяс Д. Історія Карпатської України в оцінці Каленика Лисюка та Василя Авраменка. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 135-140.
861. Магочій П. Р. Історія України. К.: Критика, 2007. 640 с.
862. Магочій П. Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006. 120 с.
863. Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. 296 с.
864. Мазило І. Проблеми історії Карпатської України на сторінках підручників вищої школи. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 249-252.
865. Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20-30-ті роки ХХ ст. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 38-44.
866. Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття (1939-1959). *Німці на Закарпатті (X–XX ст.)*. Карпатика. Випуск 4. Ужгород: Патент, 1996. С. 64-73.
867. Майборода О. Постаць Августина Волошина в інтерпретаціях ідеологів «сучасного русинства». *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 109-115.
868. Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті). *Карпатський край*. 1995. №9-12. С. 12-18.
869. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000.
870. Малець О. Яцко Остапчук (1873-1959). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І.

- Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 596-600.
871. Маргітич І. Закарпатський будитель – Августин Волошин. *Чорна гора*. 2002. 30 серпня.
872. Марина В.В. Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку. Автореферат дисертації... канд. іст. наук. Ужгород, 1995.
873. Маркусь В. (В. М.) Карпатська Січ. *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. Т.3. Львів, 1994. С. 974.
874. Маркусь В. (Марко Василь). Спомини: Літературні спроби–публікації 40-х років. Ужгород: Гражда, 1995.
875. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. Ужгород: «Гражда», 1994. С. 21-31.
876. Маркусь В. Августин Волошин. *Енциклопедія Українознавства*. Т. І. Львів, 1995. С. 315.
877. Маркусь В. В пошуках дороги до самого себе. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 145-153.
878. Маркусь В. Від народу-племені через автономістичні прагнення до державности й соборности. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 9-26.
879. Маркусь В. Від тисячолітньої неволі до державного відродження. *Сучасність*. 1990. №6.
880. Маркусь В. Еволюція політико-правового статусу Карпатської України в 1938–1939 рр. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 9-23.
881. Маркусь В. Епілог. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944* / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 219-221.
882. Маркусь В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т.2. К., 1996. С. 720-723.
883. Маркусь В. Мадярська окупація Карпатської України в 1939-1944 рр. *Вісник* (Нью-Йорк). 1952. Т.6. №2. С. 15-22.
884. Маркусь В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. Ужгород: Гражда, 1994.
885. Маркусь В. Хустська гімназія – твердиня освіти і національного свідомлення східного Закарпаття. *Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород: Гражда, 1994. С. 8-16.

886. Маркусь В. Шлях закарпатських українців до свого дому. *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. С. 88-92.
887. Маркусь В., Худанич В. Вступ. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 7-12.
888. Маркуш О. Августин Волошин. *Наш рідний край*. 1924. №8. С. 2-4.
889. Марценюк Р. Педагогічна і просвітницька діяльність Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 44-54.
890. Марьина В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. М., 2003. 304 с.
891. Матейко В. Михайло Качалуба: «Прошу дозволити мені працювати лікарем у Карпатській Україні». *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 156-159.
892. Матейко В. Пам'яті духівників – борців, творців, захисників Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 160-167.
893. Медвідь Е. Спогади січового стрільця. *Срібна Земля*. 1994. 26 березня.
894. Мельник А. Хуст. *Дніпро*. 1995. № 2-4. С. 141-145.
895. Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та її трагедії в українській пресі Югославії. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 121-126.
896. Микола Вегеш: Захисники Карпатської України показали поставу гідності, бо не хотіли бути рабами на своїй землі. *7 днів. Інфо*. 2014. 15 березня.
897. Минулося, та не забулось ... Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, вступна стаття Івана Хланті. Ужгород: Карпати, 2009. 272 с.
898. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і

- суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
899. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571-1096 с.
900. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу – Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.
901. Михайлович Г. Карпатський гамбіт фюрера. *Карпатський Євроміст*. 2002. 4 липня.
902. Михайлюк М. В. Закарпатська преса про ставлення урядовців Підкарпатської Русі / Карпатської України та Карпатської Січі до єврейської громади. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 1 (40). С. 70-77.
903. Михайлюк М. Закарпатські євреї восени 1938 – навесні 1939 років: Підкарпатська Русь / Карпатська Україна. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 140-153.
904. Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. Дрогобич, 1992.
905. Мишанич О. Августин Волошин як літератор. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 243-253.
906. Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. Ужгород: Карпати, 1991. 61 с.
907. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород: Закарпаття, 2002. 48 с.
908. Мишанич О. Ідейні витоки новітнього «карпаторусинства». *Мишанич О. Карпати нас не розлучать*: Літературно-критичні статті і дослідження. Ужгород: Срібна земля, 1993. С. 197-211.
909. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. Ужгород: Срібна земля, 1993.
910. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. Ужгород: Гражда, 1994.

911. Мишанич О. Торжество української національної ідеї. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 8-17.
912. Мишанич О. Юліан Химинець і його книжка про Закарпаття. *Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави*. Ужгород, 1992. С. 139-143.
913. Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874-1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1996. С. 5-36.
914. Мищак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. *Історіографічні дослідження в Україні*. Випуск 19. К., 2018. С. 410-421.
915. Мірчук П. Карпатська Україна (витяг з «Нарису історії ОУН 1920-1939 роки»). К., 2009. 87 с.
916. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1 / За редакцією С. Ленкавського. Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. 642 с.
917. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920-1939 роки. Видання третє. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
918. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних. Нью-Йорк – Торонто – Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.
919. Міщанин В. «Статті и стихи національного и профашистського характера»: аналіз кримінальної справи Андрія Патруса-Карпатського. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 300-313.
920. Міщанин В. Андрій Патрус-Карпатський і Карпатська Україна. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 125-135.
921. Міщанин В. Промисловість Карпатської України (За матеріалами урядової газети «Нова свобода»). *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т.4. С. 92-107.
922. Млавець Ю. Їх розпинали на деревах. *Карпатська Україна*. 1993. 16 грудня.
923. Могорита М. Таким він залишився в пам'яті верховинців (До 120-річчя від дня народження А.Волошина). *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог

- відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 330-339.
924. Мороз М. Традиції шкільних підручників Л. М. Толстого, К. Д. Ушинського в «Часописі для угро-руської молоді» А. Волошина і «Світлі» О. Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 335-337.
925. Мостепан Я. Михайло Колодзінський (В 60-ліття з дня героїської смерті). *Визвольний шлях*. 1993. Кн.5. С. 555-561.
926. Мудрий С. Августин Волошин як релігійний діяч. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 55-61.
927. Мулеса В. Гей ви, стрільці січовії. *Карпатський край*. 1991. 3 вересня.
928. Мушинка М. «Прихильником радянської влади на Карпатській Україні я ніколи не був...» (Знайдено судову справу Степана Клочурака). *Карпатський край*. 1995. №5-8. С. 47-52.
929. Мушинка М. Взаємини Степана Клочурака з Августином Волошином. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 127-135.
930. Мушинка М. До волі – з вінком терновим. Степан Клочурак. До волі. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 5-10.
931. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. 284 с.
932. Мушинка М. Музей Визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005. 128 с., іл.
933. Мушинка М. Ольга Дутко (1910-2004). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 743-744.
934. Мушинка М. Передмова. Єфремів Сергій. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 5-22.
935. Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові (Івано-Франківську) з травня 1919 року. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 48-51.

936. Мушинка М. Сергій Єфремов (1893-1966). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 357-363.
937. Мушинка М. Спогади С. Ф. Єфремова про березень 1939 р. в Карпатській Україні. Сергій Єфремов. Бої 14-15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. С. 4-16.
938. Мушинка М. Степан Клочурак – міністр оборони Карпато-Української держави. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність.* Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 97-99.
939. Мушинка М. Степан Клочурак – міністр оборони Карпатсько-Української держави. *Карпатська Україна – незалежна держава.* Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 167-170.
940. Мушинка М. Степан Клочурак і Карпатська Україна. *Карпатська Україна (1938-1939).* Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 42-66.
941. Мушинка М. Степан Пап і його «Велика боротьба». Пап С. Велика боротьба / Передмова акад. Миколи Мушинки. Ужгород: Гражда, 2015. С. 3-9.
942. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін., під ред. В. А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
943. Неверлий М. Герой Карпатської Січі Олександр Блестів (Жмуток спогадів). *Карпатська Україна (1938-1939).* Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 120-123.
944. Німчук В. «Практична граматики руської мови» А. Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин.* Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 254-265.

945. Німчук Є., Мойш Ю. Дмитро Німчук (1897-1944). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 292-294.*
946. Носа В. Освіта на Рахівщині в діях та помислах о. Августина Волошина (До 80-ліття Карпатської України). *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 72-79.
947. Оляяр Я. Духовни и церковни вязи Руского Керестура зоз Закарпатську Україну, Пряшовщину и Галичину. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород: Карпати, 1995. С. 421-436.
948. Оляяр Я. Просвітни, школски и културни вязи у прошлости Руского Керестура (Бачка) зоз Закарпатйом, Пряшовщину и Галичину-Горніцу. *Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород: Карпати, 1993. С. 356-365.
949. Ольжич О. Вояки-будівничі. *Ольжич О. Незнаному воякові*. К., 1994. С. 273-282.
950. Ольжич О. Український націоналізм. *Незнаному воякові*. К., 1994. С. 297-305.
951. Онопенко А. Погляд з Австралії. *Новини Закарпаття*. 2002. 25 квітня; 28 травня.
952. Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. Торонто – Ужгород, 1995. 77 с.
953. Опачко М. Трудова підготовка молоді в контексті формування національної самосвідомості в концепції виховання А. Волошина. *Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі*. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 93-99.
954. Оршан Я. Закарпаття. Париж, 1938.
955. Остання світлина Августина Волошина: тепер Закарпаття має її копію. *Фест*. 1999. 22 липня.
956. Офіцинський Р. Анексія Карпатської України (березень-липень 1939 р.). *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 154-163.

957. Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи). *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т.1. Ужгород, 1994. С. 8-24.
958. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпато-української газети «Нова свобода» (1938–1939). *Німці на Закарпатті (X-XX ст.)*. Карпатика. Випуск 4. Ужгород: Патент, 1995. С. 56-64.
959. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944). К., 1997. 244 с.
960. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944). Автореферат дисертації... канд. іст. наук. Ужгород, 1996.
961. Офіцинський Р. Прелюдія осені 1944 року (Листівки часу Карпатської України). *Закарпатська Україна. Осінь 1944 року*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. С. 130-135.
962. Офіцинський Р. Сучасні уявлення про Карпатську Україну. *Українське державотворення: альманах*. 2019. № 1. С. 44-47
963. Офіцинський Р. Парламентська діяльність угорських депутатів (1939-1944 рр.). *Молодь – Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т.3 Ужгород, 1994. С. 117-137.
964. Павленко Г.В. Волошин Августин Іванович. *Діячі історії, науки і культури Закарпаття*. Малий енциклопедичний словник /270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. Ужгород, 1999. С. 26-28.
965. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995.
966. Пагіря В. «Я світ узрів під Бескидом...»: сторінки історії. Ужгород: Карпати, 1993. С. 210-213.
967. Пагіря В. Августин Волошин. *Пагіря В. Світочі карпатського краю*. Історичні портрети греко-католицьких священників Мукачівської єпархії. Мукачево, 1996. С. 73-74.
968. Пагіря В. Відлуння Карпат: сторінки історії. Ужгород: Срібна земля, 1994. С. 52-55.
969. Пагіря В. Зорі Верховини. Історія та історичні портрети про Воловеччину. Воловець, 1995. С. 53-55.
970. Пагіря О. «Іх там нет» по-польськи: як Польща Карпатську Україну дестабілізувала. *Українська правда*. 2019. 17 лютого.
971. Пагіря О. Андрій Карабелеш (1906-1964). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю.

- В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 630-633.
972. Пагіря О. Василь Романчук (1909-1999). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 492-495.
973. Пагіря О. Василь Филонович (1890-1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 412-417.
974. Пагіря О. Всеволод Петрів (1883-1948). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 406-410.
975. Пагіря О. Епіфаній Камінський (1893-?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 364.
976. Пагіря О. Євген Басюк (Нар. 1922). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 440-444.
977. Пагіря О. Євген Врецьона (1905-1975). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І.

- Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 350-356.
978. Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8-19.
979. Пагіря О. Іван Белейович (Нар. 1916 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 445-448.
980. Пагіря О. Іван Бутковський (Гуцул) (1910-1967). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 346-349.
981. Пагіря О. Іван Кедюлич (1912-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 479-483.
982. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 2010. 152 с.
983. Пагіря О. Микола Галаган (1882-?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 573-579.
984. Пагіря О. Микола Капустянський (1879-1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака;

редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 365-369.

985. Пагіря О. Осип Карачевський (1905-1944). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 472-475.*

986. Пагіря О. Події 13-14 березня 1939 р. в Хусті: путч, повстання чи збройний конфлікт? *Карпатська Україна – незалежна держава. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендвел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 21-37.*

987. Пагіря О. Польський терор у Карпатській Україні. 1938-1939. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору».

988. Пагіря О. Ріхард Ярій (1898-1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 432-439.*

989. Пагіря О. Роман Шухевич (Щука) (1907-1950). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 418-431.*

990. Пагіря О. Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938-1939). *Український визвольний рух. Збірник 10. До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. Львів, 2007. С. 171-185.*

991. Пагіря О. Степан Росоха (1908-1986). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д.*

- Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 196-205.
992. Пагіря О. Угорський терор в Карпатській Україні навесні 1939 року. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору».
993. Пагіря О. Юрій Лопатинський (1906-1982). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 487-489.*
994. Пайкош О. Ой той, Вор'юлопош. *Закарпатська правда*. 1991. 12 жовтня.
995. Палаташ О. «... У центрі Європи – Карпатській Україні – виросла могила, в якій спочивають кращі сини України». *Закарпатська правда*. 1994. 16 квітня.
996. Палаташ О. Безсмертна Карпатська Січ. *Літературна Україна*. 1994. 6 жовтня.
997. Пальок В. Лицар без страху і догани: [Про Кандибу-Ольжича]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 41-45.
998. Пальок В. Олег Ольжич і Карпатська Січ. *Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі*. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 88-96.
999. Панченко О. Антон Кущинський (1879-1992). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 401-403.*
1000. Пап С. (Пугач). У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978.
1001. Пап С. Велика боротьба / Передмова акад. Миколи Мушинки. Ужгород: Гражда, 2015. 380 с.
1002. Пап С. Скорбна путь. *Краєнка*. 1994. С. 102-109.
1003. Папакін Г. Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський (до питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпатоукраїнської держави у 1938-1939 роках). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII)*. Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток.

- Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000.
1004. Паплацко В. Формоване и трагедия Карпатской Украины по писаню Руских новиных и Руского календара за 1940 рок. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 276-283.
1005. Пап-Пугач С. Вони полягли за Карпатську Україну. *Срібна Земля*. 1994. 26 березня.
1006. Пап-Пугач С. Красне поле. *Срібна Земля*. 1994. 19 березня.
1007. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. Ужгород: Закарпаття, 1993.
1008. Пашкевич В. Політичний авантюрист. *Закарпатська правда*. 1990. 6 березня.
1009. Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви. *Світло*. 1975. жовтень-листопад.
1010. Пекар А. Греко-Католицька церква під час окупації Закарпаття (1939-44 рр.). *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 150-164.
1011. Пекар А. Греко-Католицька Церква у період Карпатської України (1938-39). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 55-59.
1012. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. 232 с.
1013. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності / 2-ге видання. Львів, 2001. 288 с.
1014. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 107-108.
1015. Пекар А. Мукачівська Єпархія і Галицька Митрополія. *Українські Карпати*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993. С. 398-405.
1016. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів: Місіонер, 1997. Т.2. 1997. 492 с.
1017. Петрецький В. Політична еліта на сторінках «Нової свободи». До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 80 с.
1018. Петричко М. Карпатська Україна – наша історія. *Срібна Земля*. 2002. 14 березня.

1019. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7. Ужгород, 2001. С. 242-251.
1020. Пирович В. Зенон Коссак-Тарнавський (1907-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 387-391.
1021. Писар М.Ю. Степан Клочурак (1895-1980). *Історія України в історичних портретах: Збірник наукових праць*. Ужгород, 1996. С. 81-83.
1022. Піпаш-Косівський В. Іван Піпаш (1909-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 490-491.
1023. Піпаш-Косівський В. Павло Волощук (1910-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 452-453.
1024. Піскун В. Чеська преса і мемуаристика про Августина Волошина. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 101-108.
1025. Плав'юк М. Внесок Організації Українських Націоналістів у будівництво Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Ужгород, 1995. С. 136-145.
1026. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя українського Пласту на Закарпатті. 1921-1971 / Зложив С. Пап-Пугач. Рим: Видання ЮГ, 1976. 196 с.
1027. Полажинець М. Перший професор-хірург Закарпаття Олександр Васильович Фединець (До 100-річчя з дня народження). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 3. Ужгород, 1996. С. 43-45.

1028. Полажинець М. Перший професор-хірург Закарпаття Олександр Васильович Фединець. *Календар українців Угорщини на 1999 рік* / Упорядник В. Худанич. Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. С. 90-92.
1029. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940). Керівник тому В. П. Трощинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.
1030. Політична, культурна та громадська діяльність Каленика Лисюка (1887-1967). Клівленд, 1967. 55 с.
1031. Поп И. И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена. *Мюнхен преддверие войны*. М.: Наука, 1988. С. 167-200.
1032. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. 431 с.
1033. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2006. 412 с.
1034. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938-1939 рр. *Дукля*. 1967. р.15. №1. С. 62-66.
1035. Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми. *Карпатський край*. 1996. №5-7. С. 4-22.
1036. Поп І., Петрище П., Ліхтей І. «Рота СТОС рапортує...» Трагічні березневі дні очима чехословацьких прикордонників. *Карпатський край*. 1995. №5-8. С. 42-46.
1037. Посисень Г. «Високоповажний пане Меценасе...». *Карпатський край*. 1993. №9-11. С. 35-39.
1038. Поштак В. Бій на Хустському полі. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 115-117.
1039. Пріцак О. Мукачево. *Нова зоря*. 1939. №23. С.6–7.
1040. Пріцак О. Хто такі автохтони? *Нова зоря*. 1939. №1. С. 15-16.
1041. Пріцак О. Хуст. *Нова зоря*. 1939. №15. С. 6-7.
1042. Пугач С. У мадярській тюрмі (Спмینی молодого в'язня). Нью-Йорк, 1978. 39 с.
1043. Пушкаш А. И. Венгрия во Второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938-1944 гг.). М.: Наука, 1963.
1044. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918-1945. М., 2006. 564 с.
1045. Разгулов В. Выборы в Сойм Карпатской Украины. *Карпаторусский вестник*. 1995. 19 января.
1046. Разгулов В. Дело №148423. *Карпатская панорама*. 1995. 20 января.
1047. Разгулов В. Дело №148423. *Карпатская панорама*. 1995. 26 сентября.
1048. Разгулов В. Дело №148423. *Карпатская панорама*. 1995. 30 августа.

1049. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга перша. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. 788 с.
1050. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга друга. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. 800 с.
1051. Ребрик Н. О. Степан-Севастиан Сабол (Зореслав). Ужгород, 1998. 87 с.
1052. Ребрик Н. Юрій Станинець (1906-1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 241-244.
1053. Решетило С. «Наші незрілість і нерозум». *Карпатський край*. 1995. №5-8. С. 38-40.
1054. Ринажевський Б. М. Становлення національної державності в Закарпатті (1918-1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2004. 18 с.
1055. Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918-1939). Львів: Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. 197 с.
1056. Рогач І. Під прапором незалежності. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 95-100.
1057. Рогач І. Хочемо з'єднання сили народу. Ужгород: Свобода, 1938.
1058. Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України у 1939 р. *Нова свобода*. 1939. 7 січня.
1059. Роман М. Карпатська Україна в щоденнику В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України». *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 163-179.
1060. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.
1061. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.
1062. Романенко Н. Від Сільця до Імстичова. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 111-113.
1063. Росоха С. Др. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Наступ*. 1940. 16 березня.

1064. Росоха С. Карпатська Січ. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С. 593-603.
1065. Росоха С. Народження держави. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 19-35.
1066. Росоха С. О. Августин Волошин як педагог і вчитель. *Наша думка*. 1948. Ч.9.
1067. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України. *За самостійність*. 1948. Т.3. №3-4. С. 1-7.
1068. Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. 88 с.
1069. Росоха С. Спомини: Події і люди на моєму життєвому шляху / Укладач В. Худанич. Ужгород – Торонто: Мистецька лінія, 2001. 92 с.
1070. Росул О. Дорогою долі. Ужгород: Два кольори, 2003. 287 с.
1071. Росул О. Іван Росул (1897-1983). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 716-719.
1072. Росул Т. Євген Шерегій (1910-1985). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 672-673.
1073. Русин Г. Волошин повертається. *Карпатська Україна*. 1992. 22 жовтня.
1074. Русин О. Економічне становище Закарпаття у 1938-44 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 64-87.
1075. Руснак І. Поетика назви роману-репортажу «Сонце з Заходу» Уласа Самчука. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендєл, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 293-299.
1076. Сабол С. Добраніч, мамо ... (Спомини з Карпатської України). *Старий замок*. 1998. 20 серпня.

1077. Сабол С. Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Карпати, 1993. С. 426-439.
1078. Савчин М. Карпатська Україна та континуїтет української державності. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 253-261.
1079. Самчукова М. Орда іде. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 126-131.
1080. Сарвадій І. Хто спричинив трагедію? *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 77-81.
1081. Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. 47 с.
1082. Сарвадій Й. Могікани Діаспори. *Карпатський край*. 1994. №7-12. С. 22-31.
1083. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Карпатський край*. 1995. № 5-8. С. 38-40.
1084. Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Брацайки. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 73-76.
1085. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки: [Про С.Клочурака]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С.187–188.
1086. Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001. 16 с.
1087. Світлинець А. Прикордонник Василь Попик – захисник Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 234-239.
1088. Світлинець А. Прикордонник Василь Попик – захисник Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 152-155.

1089. Свобода О. На відтинку Іршава. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 105-111.
1090. Сенько І. Августин Волошин – автор і упорядник підручників. *Сенько І. Земля з іменем. Краєзнавчі студії*. Ужгород, 1998. С. 83-88.
1091. Сенько І. Келечин – рідне село Августина Волошина: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. 376 с.
1092. Сенько І. Фольклор у шкільних підручниках Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 284-296.
1093. Сергійчук В. Августин Волошин в українському національному житті. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 5-22.
1094. Сердюк Н. Архівно-слідча справа Августина Волошина як свідчення епохи репресій проти українства. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 62-74.
1095. Середняк А. Августин Волошин. *Нарис історії «Просвіти»*. Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. С. 126.
1096. Синевирський Н. СМЕРШ. Год в стане врага. Мюнхенгоф – Кассел, 1948.
1097. Ситник О. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II-III (XVI-XVII). Ужгород, 1999. С. 71-74.
1098. Ситник О. Ідеологічні підстави постановня Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендель, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 11-20.
1099. Ситник О. ОУН на Закарпатті. *Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського*. Вип. 11. Бюлетень Товариства. 1998. №9. К., 1998.
1100. Скоцко Є. На поклик рідної землі. Нью-Йорк – Париж, 1986.
1101. Скрипка В. 1939 рік з огляду сучасності. *Карпатська Україна*. 1994. 11 серпня.

1102. Сливка Ю. Проблема Закарпаття у міжнародних відносинах на зламі 1938-1939 років. *Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України. К.: Видавництво «Прецедент», 2004. С. 34-43.
1103. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки*. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 13. Львів, 2005. С. 36-67.
1104. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). К.: Наукова думка, 1985. 271 с.
1105. Сливка Ю. Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938-1939 роках. Львів, 1966. 72 с.
1106. Сможаник В. Федір Шимоновський (1905-1999). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2*. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 604-606.
1107. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930-1945 роках. Львів, 1963. 381 с.
1108. Сповідники та подвижники Православної церкви на Закарпатті в ХХ ст. / Авторський колектив: Ю. Данилець (голова) та ін. Мукачево, 2011. 585 с.
1109. Статєєва Н. Мовне кредо Карпатської України. *Карпатський край*. 1996. №5-7. С. 45-47.
1110. Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони. К.: Рада, 1995. 318 с.
1111. Стахів Є. Спогади колишнього січовика. *Закарпатська правда*. 1990. 24 березня.
1112. Стахів М. Карпатська Україна. *Енциклопедія Українознавства: Загальна частина*. Т.2. К., 1995. С. 652.
1113. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування / Передмова О. Зінкевича. К.: Смолоскип, 1999. 368 с.
1114. Стерчо П. Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1974. С. 36-37.
1115. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Америка*. 1965. 4-11 вересня.
1116. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Самостійна Україна*. 1965. р.18. №7-8. С. 30-35.

1117. Стерчо П. Героїчний змаг Срібної Землі до волі. *Альманах «Провидіння» на рік 1969*. Філадельфія, 1969. С. 85-106.
1118. Стерчо П. Допомога ОДВУ Карпатській Україні. *Самостійна Україна*. 1955. Т.8. №4. С.6-10; №6. С. 11-14.
1119. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
1120. Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 93-95.
1121. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. *Організація Українських Націоналістів. 1929-1954*. Мюнхен, 1955. С. 188-210.
1122. Стерчо П. Роля Карпатської України в заaktuалізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938-1939 рр. *Сучасність*. 1965. Т.11. №7. С. 4-8; №8. С. 8-10; №9. С. 19-20.
1123. Стерчо П. Словацько-українські взаємовідносини. 1938-1939. *Сучасність*. 1965. Т.5. №9. С. 85-101.
1124. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр. Філадельфія, Па: Видавництво «Америка», 1971. 26 с.
1125. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. №1. С. 15-24.
1126. Сулятицький С. З Кошем. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 72-78.
1127. Сюсько М. Іван Панькевич (1887-1958). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 601-603.
1128. Тарасюк В. «Творім патріотичну молодь» як один із національних заповітів Августина Волошина. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 275-280.

1129. Тарасюк В. До питання про закарпатоукраїнську пресу в епістолярній спадщині Августина Волошина. *Актуальні проблеми журналістики: Збірник наукових праць*. Ужгород: МП «Ліра», 2001. С. 380-387.
1130. Тарасюк В. Національні заповіді Августина Волошина. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 68-71.
1131. Тарасюк В. Про журналістську діяльність А. Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. Випуск 5. Ужгород, 2000. С. 143-147.
1132. Тарасюк В. Про журналістську діяльність А. Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. Випуск 5. Ужгород, 2000. С. 143-147.
1133. Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918-1919, 1938-1941, 1944-1946 рр.» / Упорядники: О. Д. Довганич, О. М. Корсун. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. 752 с.
1134. Теслевич М. Господи, яке дороге слово «Воля». *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 146-150.
1135. Тиводар М. Ужгород між двома світовими війнами (1919-1944). *Історія Ужгорода*. Ужгород, 1993. С. 102-159.
1136. Тодоров І. Зовнішньополітичний вимір суспільних настроїв на Закарпатті в контексті вісімдесятиліття Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 356-365.
1137. Токар М. Відомі дослідники Карпатської України. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 545-562.
1138. Токар М. Голота Яків. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 471-472.

1139. Токар М. Грига Іван Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 478-479.
1140. Токар М. Невицька Ірина Павлівна. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 492-493.
1141. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939). Ужгород, 2006. 380 с.
1142. Токар М. Політичні партії на шляху до національної консолідації (1920-1938 рр.). *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 155-184.
1143. Токар М. Проблеми партійного будівництва в умовах дножавотворення Карпатської України. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 146-153.
1144. Токар М. Роль «третього сектору» в державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендшел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 38-49.
1145. Токар М. Росоха Степан Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 517-519.
1146. Токар М. Феделеш Кирило Іванович. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 527-529.
1147. Токар М. Химинець Юліан. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 529-530.
1148. Токар М. Шерегій Юрій-Августин. *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців* / М. М.

- Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 534-536.
1149. Токар М. Штефан Августин Емілійович. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 539-541.
1150. Томенко М. Августин Волошин (1874-1945) – Президент Карпатської України. *Молодь України*. 1991. 10 серпня.
1151. Томоруч Т. «Нас кидали з цілі до цілі...». *Карпатський край*. 1995. №1-4. С. 62-67.
1152. Трагедія срібної землі. *Вісник*. 1939. Т.7. №4. С. 296-298.
1153. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.). *Київська старовина*. 1996. №2-3. С. 104-118.
1154. Туряниця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород, 1993. С. 303-308.
1155. Туряниця В. Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії). Ужгород, 1996. 16 с.
1156. Туряниця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» (Ужгород, 11-12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 160-168.
1157. Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1992. С. 265-268.
1158. Туряниця В., Ціцак М. Василь Галас (загинув 1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 454-457.
1159. Туряниця Василь, Васирина Наталія, Туряниця Вікторія. Стан і проблеми шкільництва Підкарпатської Русі / Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.): мовою цифр і фактів ново виявлених архівних документів. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендзел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 345-355.

1160. Туряниця Вікторія, Туряниця Василь. Правовий статус української мови як державної / офіційної: історія та сучасність. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендвел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 262-274.
1161. Туряниця М. Авантюра галицьких самостийників на Закарпатській Україні. *Свободное слово Карпатской Руси*. 1959. Т.1 №1-2. С. 20-26; №3-4. С. 27-29; №5-6. С.13-15; №7-8. С. 4-8.
1162. Туряниця М. Трагедія молодіжи Закарпатської Руси. *Свободное слово Карпатской Руси*. №5-6. С. 22-26; №7-8. С. 10-13; №9-10. С. 2-4.
1163. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.
1164. Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
1165. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
1166. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За редакцією Л.Зашкільняка. Львів, 2004. 406 с.
1167. Уряди України у XX ст.: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. К.: Наукова думка, 2001. 608 с.
1168. Устинович І. Славний Руси син (О. Августину Волошину в 50-річні роковини його уродин). *Свобода*. 1924. Ч. 12.
1169. Утриско М. Волошин Августин. *Бойківщина*. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. Філадельфія – Нью-Йорк, 1980. С. 87-88.
1170. Утриско М. Долинай Микола. *Бойківщина*. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. Філадельфія – Нью-Йорк, 1980. С. 91.
1171. Утриско М. Косак Зенон. *Бойківщина*: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину у географії, історії, етнографії і побуті. Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. С. 96.
1172. Утриско М. Ревай Юліян. *Бойківщина*: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину у географії, історії, етнографії і побуті. Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. С. 108.
1173. Федака Д. Василь Гренджа-Донський (1897-1974). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.*

- Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 615-622.
1174. Федака Д. Зореслав (Степан Сабол) (1909-2003). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 623-629.
1175. Федака Д. Іван Рошко-Ірлявський (1919-1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 646-653.
1176. Федака Д. Ірина Невицька (1886-1965). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 593-595.
1177. Федака М. Михайло Ердеvdій (1910-2000). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 580-584.
1178. Федака П. «Просвіта» – предтеча Карпатської України (1920-1939 рр.). *Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш].* Ужгород, 2002. С. 123-154.
1179. Федака П. Августин Волошин: Коротка біографія. Ужгород: Гражда, 2005. 72 с.

1180. Федака П. Микола Кушніренко (1906-2000). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 585-586.
1181. Федака П. Михайло Левдар (1916-2004). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 289-291.
1182. Федака П. Михайло Шпонтан (1921-2003). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 763-765.
1183. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). Ужгород, 1991. 52 с.
1184. Федака П. Пам'ять рідної землі. Ужгород, 1996. 327 с.
1185. Федака П. Правда про Народний Дім товариства «Просвіта». Ужгород, 1992.
1186. Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник I (XV).* Ужгород, 1996. С. 12-20.
1187. Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920-1939). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII).* Ужгород, 2000. С. 6-13.
1188. Федака П. Юліан Брашайко (1879-1955). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 157-160.
1189. Федака С. Августин Волошин. Коротка біографія. Ужгород, 2005. 71 с.

1190. Федака С. Августин Штефан (1893-1986). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 206-207.
1191. Федака С. Амбітні та обґрунтовані проекти: Економічна феєрія Карпатської України. *Срібна Земля*. 2009. 5-11 березня.
1192. Федака С. Андрій Бродій (1895-1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 161-168.
1193. Федака С. Антон-Ернест Олдофреді (1906-1982). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 227-228.
1194. Федака С. Вікентій Шандор (1907-2003). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 296-301.
1195. Федака С. Віктор Курманович (1876-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 399-400.
1196. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Крізь пекло таборів: документи, спогади, нариси*. Ужгород, 1996. С. 49-52.

1197. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Наш рідний край*. 1999. № 6-7. С. 37-38.
1198. Федака С. Гриць Яворів (1913-1942). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 532-533.
1199. Федака С. Економіка Карпатської України. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 32-36.
1200. Федака С. Економічна феєрія Карпатської України. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 122-128.
1201. Федака С. Євген Стахів (Нар. 1918 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 411.
1202. Федака С. Іван Пешак (1904-1972). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 181-182.
1203. Федака С. Історія Закарпаття в персоналіях: Нариси. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2019. 248 с.
1204. Федака С. Каленик Лисюк (1887-1980). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І.

Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 634-637.

1205. Федака С. Карпатська Січ у свідченнях очевидців. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 36-41.

1206. Федака С. Лев Прхала (1892-1963). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 183-185.

1207. Федака С. Микола Аркас (1881-1938). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 659-660.

1208. Федака С. Микола Бажанський (1910-1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 257-259.

1209. Федака С. Микола Лелекач (1907-1975). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 588-589.

1210. Федака С. Микола Литвицький (1890-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2.

Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 318.

1211. Федака С. Михайло Брашайко (1883-1969). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 310-312.

1212. Федака С. Михайло Качалуба (1908-1993). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 674-676.

1213. Федака С. Михайло Михалевич (1906-1984). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 661-662 .

1214. Федака С. Олександр Блистів (1916-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 449-451.

1215. Федака С. Олександр Палаташ (1919-2007). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 757-758.

1216. Федака С. Оттон Павлюх. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 295.
1217. Федака С. Петро Калинюк (?-1985). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 278.
1218. Федака С. Петро Стерчо (1919-1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 760-762.
1219. Федака С. Президент Карпатської України. Августин Волошин (1874-1945). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 124-152.
1220. Федака С. Степан Вайда (бл. 1910-?). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 274-276.
1221. Федака С. Стефан Фенцик (1892-1946). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2.* Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д.

- Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 186-189.
1222. Федака С. Стефанія Тисовська. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 512-513.
1223. Федака С. Труди і дні Карпатської України: хроніка подій. Ужгород, 1998. 68 с.
1224. Федака С. Улас Самчук (1905-1987). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 654-658.
1225. Федака С. Феномен Карпатської України. *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 18-122.
1226. Федака С. Хроніка Карпатської України. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. 80 с.
1227. Федака С. Юліан Ревай (1899-1979). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 177-180.
1228. Федака С. Юрій-Августин Шерегій (1907-1990). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю.

- Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 668-671.
1229. Федака С.Д. Труди і дні Карпатської України: Хроніка подій. Ужгород, 1998.
1230. Федина В. Михайло Колодзінський (1902-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 381-386.*
1231. Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica – Карпатика*. Вип.7 Ужгород, 2001. С. 223-241.
1232. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV(XVIII). Ужгород, 2000. С. 93-96.
1233. Фединець Олександр. *Пундій П. Українські лікарі: Біобібліографічний довідник*: Кн. 1. Естафета поколінь національного відродження. Львів – Чикаго, 1994. С. 234.
1234. Фединишинець М. Творчі взаємини Августина Волошина і Василя Гренажі-Донського. *Руснацький світ: Науково-популярний збірник*. Ужгород, 2000. Ч. 2.
1235. Фекета І. Професор із Красного Поля: [Яків Голота]. *Новини Закарпаття*. 1999. 6 лют.
1236. Фекета І. Яків Голота (1880-1964). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 460-465.*
1237. Фенич В. До питання про юридичний статус Мукачівської греко-католицької єпархії в 1939 р. та його перспективи. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск 3. Ужгород, 1998. С. 56-65.
1238. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священиків Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 13. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005.
1239. Ференц Н. Микола Рішко (1906-1994). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна.*

- Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 643-645.
1240. Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Вступна стаття, упорядкування, коментарі В. Власенка. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. 100 с.
1241. Філіп Л. Юрій Пазуханич (1899-19??). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 229-232.
1242. Філіппов О. Трагедія Карпатської України. *Старий замок*. 1998. 8 жовт.
1243. Франко В. Березневі події 1939 року і русини-українці. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 71-74.
1244. Фрідманський В. До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938-1939 рр.). *Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск 1. Ужгород: Карпати, 1995. С. 53-64.
1245. Халус П. Заради правди. *Новини Закарпаття*. 1995. 14 березня.
1246. Халус П. Мюнхен і Закарпаття. *Дукля*. 1958. №3. С. 53-62.
1247. Химинець В., Стрічик П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 464 с.
1248. Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині. *Краянка*. 1994. С. 46-48.
1249. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919-1939). *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500-514.
1250. Химинець Ю. За кордоном. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 36-41.
1251. Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500-514.
1252. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. 144 с.
1253. Химинець Ю. Закарпаття і Радянський Союз (1919-1944). *Карпатська Україна*. 1993. 15 квітня.

1254. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. 188 с.
1255. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.
1256. Хірург Олександр Фединець. *Пагіря В., Дочинець М. Мукачево і мукачівці*: Науково-популярні нариси і статті. Ужгород: Гражда, 1994. С. 11-12.
1257. Хланта І. Карпатська Україна у народних піснях та переказах. *Вони боронили Карпатську Україну*: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 392-410.
1258. Хланта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик. Ужгород: «Закарпаття», 1995. 967 с.
1259. Хланта І. Олександр Маркуш (1891-1971). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 590-592.
1260. Хланта О. Віктор Желтвай (1886-1974). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 537-541.
1261. Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939-1944 рр. *Науковий збірник Краєзнавчого музею*. Випуск 2. С. 103-119.
1262. Хланта О. Дмитро Попович (1899-1968). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 561-566.
1263. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. Львів, 1938.
1264. Худанич В. Василь Романюк (1925-1981). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д.

- Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 759.
1265. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 33-40.
1266. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської січі. *Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2*. Ужгород: Карпати, 1998. С. 39-45.
1267. Худанич В. Готуючись до оборони краю. *Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші* / Упор. О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 45-55.
1268. Худанич В. Карпатська Україна – пролог відновлення Української держави. *Історія України*. 2003. № 17. С. 11-14; № 19. С. 12-14.
1269. Худанич В. Карпатська Україна – пролог відродження української держави. *Карпатський край*. 1999. №30. С. 20-24.
1270. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 років. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. С. 59-62.
1271. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 рр. *Проблеми регіональної політики*. Львів, 1995. С. 213-219.
1272. Худанич В. Карпатська Україна і Карпатська Січ. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*. Ужгород, 1996. С. 8-17.
1273. Худанич В. Марія Кедюлич-Химинець (Нар. 1915). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2*. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 319-320.
1274. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С. 19-25.
1275. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 538-546.
1276. Худанич В. Петро Баєр (Нар. 1921 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2*. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю.

- В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 732-733.
1277. Худанич В. Розчленування Чехословаччини й окупація Закарпаття Угорщиною, 1938-39 рр. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 7-12.
1278. Худанич В. Юрій Гвоздулич (1920-2002). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 458-459.
1279. Худанич В. Юрій Шанта (Нар. 1918 р.). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах*. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 524-525.
1280. Худанич В.І. Історіографія Карпатської України. *Проблеми історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик»*. 2 березня 1996 р. Мукачево: Елара, 1996. С. 89-96.
1281. Худанич В.І. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні Другої світової війни. *Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність»*. К., 1993. С. 25-27.
1282. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938-1939 рр. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С. 122-123.
1283. Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород: Гражда, 1994.
1284. Цап М. Тема Карпатської України у періодичних и книжкових виданьох руснацох и українцох Югославії. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 310-314.
1285. Цирик М. Красне Поле на соборній українській ниві. *Срібна Земля*. 2002. 3 серпня.
1286. Чаварга І. Карпатська Україна та останні дні її президента. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали

- наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 168-171.
1287. Чаварга І., Виноградов С., Гичка А. Роль Августина Волошина у героїчній та трагічній долі Карпатської України. *Українські землі в роки Другої світової війни*. Ужгород, 1998. С. 41-48.
1288. Череватенко Л. «Я камінь з божої праці». *Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим*. С. 351-424.
1289. Чирибан С., Гриць М. Іван Гриць (1884-1954). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака*. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 689-694.
1290. Чирський М. Тюрми й табори. *Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї»*. Львів: Світ, 2001. С. 137-167.
1291. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. №5-6. С. 146-153.
1292. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського (26. 07. 1902 – 18. 03. 1939). *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року)*. Ужгород, 2000. С. 97-101.
1293. Чумалівський М. Бій під Горондою. *Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї»*. Львів: Світ, 2001. С. 104-105.
1294. Чучка І. За Севлюш і Велику Копаню. *Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї»*. Львів: Світ, 2001. С. 113-114.
1295. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету*. Пряшів, 1991.
1296. Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові. *Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі*. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 118-124.

1297. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1995. С. 348-360.
1298. Чучка П., Маркусь В. Культурні відносини на Закарпатті напередодні і в роки Другої світової війни. *Закарпаття під Угорщиною. 1938-1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича*. Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. С. 88-119.
1299. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера – 42. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич*. Ужгород: «Гражда», 1994. С. 36-40.
1300. Шандор В. «...Читайте нашу будучину в нашій долі»: Русини-українці і словаки. *Пам'ятки України*. 1992. №1. С.85–97.
1301. Шандор В. Армія і Карпатська Січ. *Дмитро Климпуш – головний комендант «Карпатської Січі»*. Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997. С. 51-67.
1302. Шандор В. Армія і Карпатська Січ. *Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі*. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 33-72.
1303. Шандор В. Вплив ворожих чинників на політичне життя і державотворчі процеси в Карпатській Україні. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11-12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 33-40.
1304. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. Нью-Йорк, 1968.
1305. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами. *Календар «Світла» на божий 1979 рік*. Торонто, 1979. С. 53-60.
1306. Шандор В. Невластива самотність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту. *Український Історик*. 1980. Ч.1-4. С. 180-190.
1307. Шандор В. Олекса Приходько (1887-1977). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака*. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 663-664 .
1308. Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. 388 с.

1309. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939-1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. 245 с.
1310. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України. *Сучасність*. 1969. №4. С. 98-105.
1311. Шандор-Бабота М. Жалію, що не взяла ті кроваві свідчення: [Спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 204-210.
1312. Шанта Ю. Карпатська Україна – 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами. *Літопис Червоної Калини*. 1991. № 1. С. 28-31.
1313. Шанта Ю. Карпатська Україна. 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами. *Закарпатська правда*. 1993. 13 березня.
1314. Шанта Ю. Карпатська Україна: кров пролита за свободу. *Орбіта-логос*. 1999. 4 берез.
1315. Шанта Ю. Карпатська Україна: Свобода, здобута кров'ю. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 22–37.
1316. Шафраньош О. Карпатська Україна та бої 15 березня 1939 року в спогадах Михайла Гуляничча. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 240-244.
1317. Шафраньош О. Спогади Михайла Гуляничча про бої 15 березня 1939 року в Карпатській Україні. *Карпатська Україна – етап українського державотворення: історія і сучасність*. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019. С. 122-125.
1318. Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933-1939). К.: Наукова думка, 1983. 246 с.
1319. Шворц П. Карпатська Україна і Словаччина. *Карпатська Україна (1938-1939)*. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів – Ужгород, 2010. С. 81-97.
1320. Шевченко К. В. Русины в межвоенной Чехословакии. М.: Модест Колеров, 2006. 272 с.
1321. Шелевер В. Армія і «Карпатська Січ»: [Наукові читання з нагоди виходу у світ кн. В.Шандора та Е.Вінтера]. *Армія України*. 1997. 4 січ.

1322. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. 413 с.
1323. Шимон Ю. Проголошення незалежності Карпатської України. *Історія України*. 2003. № 17. С. 10.
1324. Шимша Н. Карло Купар (1908-1939). *Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії*: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 545-548.
1325. Шинкар І. На шляху до державності: Карпатська Україна (1938-1939) із вісімдесятирічної відстані. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 245-248.
1326. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.
1327. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.
1328. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.
1329. Штефан А. Закарпаття в 1919-1939 рр. *Енциклопедія Українознавства*. Загальна частина. Т.3. К., 1995. С. 949-950.
- 1330.** Штефан А. Українське військо в Закарпатті. *Вісті Комбатанта* (Торонто, Нью-Йорк). 1966. Ч. 4-5. С. 60.
1331. Штефан А. Українські лікарі в Карпатській Україні. *Лікарський вісник*. Журнал Українського Лікарського Товариства в Америці. Ч. 1 (3). С. 28-32.
1332. Штокало В. О. Ольжич (Олег Кандиба) у вирі боротьби за Карпатську Україну. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*. Ужгород, 1996. С. 44-51.
1333. Щур Б., Костик Р. «Карпатська Січ» у с. Вереця та Королеві в спогадах учасників подій 1939 р. *Українські землі в роки Другої світової війни*. Ужгород, 2001. С. 54-56.
1334. Юсип-Якимович Ю. Світоглядні основи Августина Волошина: національно-мовний та культурологічний аспекти. *Карпатська Україна – незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14-15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел, О. Пагіря, М.

- Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 314-324.
1335. Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні. *Заповіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 89-94.
1336. Якимович Б. Драма Карпатської України. *Дзвін*. 1990. №11. С. 84-87.
1337. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938-1939 рр.). *Шляхом перемоги*. 1993. 13 березня.
1338. Яковенко С. Августин Волошин як священник. *Шлях*. 1955. 22 жовтня.
1339. Яцко П. Августин Волошин як педагог. *Августин Волошин его життя и діяльність*. Ужгород, 1924.
1340. A Magyar Tudományos Akademia Történettudományi Intézete. Magyarország es a Masodik Vilaghaboru. Titkos Diplomaciai Okmányok a Haboru Elozmenyeihez es Történetehez. Masodik kiadas. Budapest: Kossuth Kiadó, 1961.
1341. A magyar kiralyi csendorseg zsebkonyve 1943. Budapest, 1944.
1342. Adam M. A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarország Kulpolitikaja 1936-1938 (Diplomaciai iratok). vol.II. Budapest: Akad. Kiado, 1965.
1343. Adam M. Allianz Hitler – Horthy – Mussolini. Dokumente zur ungarischen aubenpolitik. Budapest, 1966.
1344. Adam M. Magyarország Kulpolitikaja 1938-1939 (Diplomaciai iratok). vol.III. Budapest: Akad. Kiado, 1970.
1345. Ballreich Hans. Karpatenrussland. Heidelberg, 1938.
1346. Botlik J., Dupka G. Ez hat a hon... (Tenyek, adatok, dokumentumok a karpatajai magyarorszag eletebol (1918-1991). Budapest–Czeget, 1991.
1347. Carpatho-Ruthenica at Harvard. A Catalog of Holdings, Compiled by Paul R. Magocsi and Olga K. Mayo. New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.
1348. Carpatho-Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*: Edited by V. Kubijovyc. Toronto – Buffalo – London, 1985. Vol.I (A–F). P.375.
1349. Daras Gabor. A Ruten kerdes tegnap es ma. Budapest, 1938.
1350. Dyula Marina. Karpatalja vegzete. Toronto, 1977.
1351. Fenczik Istvan. A karpatozoszok multja es jelene. Pecs, 1939.
1352. Hoensch J.K. Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tubingen, 1967.
1353. Hoensch Jorg K. Die Slovakei und Hitler's Ostpolitik. Graz, 1965.
1354. Istoria Romaniei intre anii 1918-1981. Bucuresti: Editura didactica si pedagogica, 1981.
1355. Karskyi M. Die Karpatho-Ukraine. In: Nation und Staat, 1939.
1356. Kokoska Jaroslav. Amiralul Canarias. Editura militara, 1970.
1357. Kozauer Nikalaus. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weitkriegen. Verlag Essing am Neckar, 1979.

1358. Kozma Nicholas. Le probleme ruthene. *Nouvelle revue de Hongrie*. vol.LXI. Budapest, 1939. p. 3-14.
1359. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardziernik 1938 – wrzesien 1939). *Z dziejow dyplomacji i irredenty*. Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1970.
1360. Krause-Servola. Das Schicksal der Karpatho-Ukraine. Frankfurter Rundschau, 1949.
1361. Kvacek R. Podil Eeskoslovenska na jednanich Male dohody a Mad'arska v letech 1936-1938. *Historicky easopis*. 1963. n.3. S. 427-440.
1362. Lapica C.Michael. The Rise of Carpatho-Ukraine. *The Trident*. vol. III. n.1-2. New York, 1939. P. 7-21.
1363. Lukes F. Podivny mir. Praha, 1968.
1364. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1996. P. 607-608, 611-620.
1365. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume 1: 1975-1984. New York-London, 1988.
1366. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume II: 1985-1990. New York-London, 1992.
1367. Magyarország es a masodik vilagaboru. Budapest, 1959.
1368. Markus V. Carpathian Sich. *Encyclopedia of Ukraine*: Edited by V.Kubijovjc. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1985. Vol. I (A-F). P. 374-375.
1369. Nowak R. Von der Karpaten-Ukraine zum Karpatenlend. *Zeitscher fur Geopolitik* (mai 1939). S. 313-322.
1370. Ortutay Tivadar. Cseh vilag a karpatokban.
1371. Pekar A. Bishop Paul P.Gojdich, O.S.B.M. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1980.
1372. Pekar A. The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outeines. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979. S. 66-73.
1373. Ranki G. Adatok a magyar kulpolitikahoz a Czechoslovakia elleni agresszio idejen (1937-1939). *Szazadok*. 1959. n.1.
1374. Rauser A. Pripojeni Podkarpatske Rusi k ceskoslovenske Republike. *Podkarpatska Rus*. Bratislava, 1936. S.68.
1375. Rosocha Stepan. The First Diet of Carpatho-Ukraine. *The Trident*. vol. III. n.9-10. New York, 1939. P. 21-32.
1376. Schmidt Axel. Ukraine land der zukunft. Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939.
1377. Shandor Vincent. Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. Cambridge: Distributed by Harvard University, Press for the Ukrainian Research institute, 1997. P. 285-321.
1378. Skotzko Eugene. Mecca to Carpatho-Ukraine. *The Trident*. vol.III. n.3. P. 6-22.

1379. Sofronie Georges. L'aspect international du probleme de L'ukraine (Extrait de la Revue «Affaires Danubiennes». No.3, mars 1939). Bucarest: Institut des Recherches Sociales de Roumanie; Centre de hautes studies internationales, 1939.
1380. Sucko L. German Policy towards Slovakia and Carpatho-Ukraine in the period from the September Crisis in 1938 up to the Splitting of Czechoslovakia in March 1939. *Studia historica slovacica*. VIII. Bratislava, 1975. P. 111-155.
1381. Tarjian Odon. Hungarians, Slovaks and Ruthenians in the Danube valley. Budapest, 1938.
1382. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985.
1383. Tharnay Tarnai L. Katonai munkaszazadok. Budapest, 1940.
1384. Tilkovszky L. Revisio es memzetiseg politica Magyarorszagon 1938-1941. Budapest, 1967.
1385. Tsoulokidse M. Die Ukraine. Leipzig, 1939.
1386. Winch Michael. Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident. London: R.Hale, Ltd., 1939.
1387. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemeckie. 1933-1938. Poznan, 1965.
1388. Zlepko D. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze: Oktober 1938 bis marz 1939. Ungarishes Institut Munchen: Studia Hungarica. vol.XV. Munich, 1980.

ISBN 978-1-953260-04-8